

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Banó István: Latinos szóképzésünk termékeny és vad-hajtásai

Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?

Szűcs Tibor: Ballada és szintézis a Kékszakállú-misztériumban

†Láng István: Krúdy kapcsolatos mondatai

Bicskei Dezsőné: Középiskolások előbeszédének mondat szerkezeti jellemzői

Bradean-Ebinger Nelu — Fülei-Szántó Endre: A mondanivaló világossága

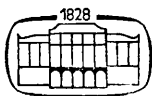
Szabó Géza: Az élőnyelvi dialektológia néhány kérdése

Szathmáry József: Felső-Bodroghöz földrajzi neveinek nyelvjárási tanulságai

Szabó József: Szólásmagyarázatok Nagykóni nyelvjárásából

Kiss Jenő: Helynevek határozói ragozása a rábaközi Mihályiban

Hell György: A szaknyelvek helye a nyelv egészében és vizsgálatuk néhány kérdése

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

109. ÉVFOLYAM 1985. JANUÁR—MÁRCIUS 1. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

**BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE**

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

**A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.**

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Bánó István: Latinos szóképzésünk termékeny és vadhajtasai 1

Vita

Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?..... 16

Íróink nyelve

Szűcs Tibor: Ballada és szintézis a Kékszakállú-misztériumban 24

†Láng István: Krúdy kapcsolatos mondatai 36

Nyelv és iskola

Bicskei Dezsőné: Középiskolások élőbeszédének mondat szerkezeti jellemzői 48

Bradean-Ebinger Nelu—Fülelő Szántó Endre: A mondanivaló világossága 62

Nyelvjárásaink, szaknyelveink

Szabó Géza: Az élőnyelvi dialektológia néhány kérdése 69

Szathmáry József: Felső-Bodrogrköz földrajzi neveinek nyelvjárási tanulságai 75

Szabó József: Szólamagyarázatok Nagykőnyi nyelvjáráásából 82

Kiss Jenő: Helynevek határozói ragozása a rábaközi Mihályiban 88

Hell György: A szaknyelvek helye a nyelv egészében és vizsgálatuk néhány kérdése 91

A nyelvtudomány műhelyéből

Eörsdögh Miklós: Az angol igeidő-aspektus-rendszer fordításnyelvészeti egybevetése
magyar megfelelőivel 103

Szó- és szólamagyarázatok

Boksay Zoltán: A kénese és a kénke etimológiájához 110

Kiss Lajos: Szőlőmunkák magyar megnevezései 1520—21-ben 112

Imre Samu

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

CIX. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1985

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1985-BEN

<i>Ábrahám Imre</i>	<i>Kálmán Péter</i>	<i>Pongrácz Judit</i>
<i>Balogh László</i>	<i>Kálmánchey Endre</i>	<i>Posgay Ildikó</i>
<i>Banó István</i>	<i>Kávássy Sándor</i>	<i>Rácz Endre</i>
<i>Bencze Lóránt</i>	<i>Kelemen Sándor</i>	<i>Reuter Camillo</i>
<i>Benkő László</i>	<i>Kemény Gábor</i>	<i>J. Soltész Katalin</i>
<i>Bicskei Dezsőné</i>	<i>K. G.</i>	<i>Spannraft Marcellin</i>
<i>Bokor József</i>	<i>Király Lajos</i>	<i>Szabó Géza</i>
<i>Boksay Zoltán</i>	<i>Kiss Jenő</i>	<i>Szabó József</i>
<i>Bradean-Ebinger Nelu</i>	<i>Kiss Lajos</i>	<i>Szabó Zoltán</i>
<i>Csiffáry Tamás</i>	<i>Kovácsné Récsei Margit</i>	<i>Szathmári István</i>
<i>Dobossy László</i>	<i>Kovalovszky Miklós</i>	<i>Szathmáry József</i>
<i>Dömötör Adrienne</i>	<i>Ladányi Mária</i>	<i>Szende Aladár</i>
<i>Eördögh Miklós</i>	<i>†Láng István</i>	<i>Szenae Tamás</i>
<i>Fabó Kinga</i>	<i>Lerch Ágnes</i>	<i>Szili Katalin</i>
<i>Fülei-Szántó Endre</i>	<i>Lőrincze Lajos</i>	<i>Szombathy Viktor</i>
<i>G. L.</i>	<i>Major Ferencné</i>	<i>Szűcs Tibor</i>
<i>Gósy Mária</i>	<i>S. Meggyes Klára</i>	<i>Szűts László</i>
<i>Hell György</i>	<i>Mizser Lajos</i>	<i>†Takács Lajos</i>
<i>Horváth Iván</i>	<i>Molnár Ilona</i>	<i>Tompa József</i>
<i>Horváth László</i>	<i>Molnár Zoltán Miklós</i>	<i>Tóth Etelka</i>
<i>Horváth Mária</i>	<i>Németh G. Béla</i>	<i>Török Gábor</i>
<i>Horváth Mátyás</i>	<i>Paczolay Gyula</i>	<i>Végh József</i>
<i>Huszár Ágnes</i>	<i>N. Papp Ágnes</i>	<i>Virágh Ferenc</i>
<i>R. Hutás Magdolna</i>	<i>Pásztor Emil</i>	<i>Wacha Imre</i>
<i>Jakab István</i>	<i>Pete István</i>	<i>Zsiros Katalin</i>
<i>Jastrzębska, Jolanta</i>	<i>Péter László</i>	

**A Magyar Nyelvőr 1985. évi, 109. évfolyamának tartalomjegyzéke,
szó- és tárgymutatója**

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Ábrahám Imre: Rovát</i>	122
<i>Balogh László: Szamosszeg földrajzi nevei és a népetimológia</i>	491
<i>Banó István: Latinos szóképzésünk termékeny és vadhajtasai</i>	1
<i>Bencze Lóránt: „Magyar embertől magyarul”</i>	425
<i>Benkő László: Juhász Gyula és az impresszionizmus</i>	286
<i>Bicskei Dezsőné: Középiskolások élőbeszédének mondat szerkezeti jellemzői</i>	48
<i>Bokor József: A szóképzési archaizmusok és neologizmusok kérdéséhez</i>	185
<i>Boksay Zoltán: A kénese és a kénke etimológiájához</i>	110
<i>Bradean-Ebinger Nelu — Fülel-Szántó Endre: A mondanivaló világossága</i>	62
<i>Csiffáry Tamás: Kosztolányi Dezső: Októberi táj</i>	167
<i>Dobossy László: A porosz királyért</i>	122
<i>Dömötör Adrienne: Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében</i>	337
<i>Eördögh Miklós: Az angol igeidőaspektus-rendszer fordításnyelvészeti egybevetése magyar megfelelőivel</i>	103
<i>Fabó Kinga: A nyelv emotív funkciója</i>	204
<i>Fülel-Szántó Endre l. Bradean-Ebinger Nelu</i>	
<i>G. L. — K. G.: Beszámoló az Anyanyelvi Bizottság 1985. november 22-i üléséről</i>	511
<i>Gósy Mária: A beszéd megértés folyamatának első szakasza</i>	452
<i>Hell György: A szaknyelvek helye a nyelv egészében és vizsgálatuk néhány kérdése</i>	91
<i>Horváth Iván: Gerundium</i>	245
<i>Horváth László: Benkő Loránd: A magyar fiktív (passzív) tövű idék (Ismeretetés)</i>	495
<i>Horváth Mária: Képek vándorlása</i>	162
<i>Horváth Mátyás: Kísérlet egy megújított nyelvtani rendszer tanítására</i>	458
<i>Huszár Ágnes: Kenesei István (szerk.): A nyelv és a nyelvek (Ismeretetés)</i>	504
<i>R. Hutás Magdolna: A kettős tárgy szemantikai problémái</i>	275
<i>Jakab István: Mi az -é birtokjel szerepe?</i>	407
<i>Jastrzebska, Jolanta: A tárgyas ragozás használata — idegen szemmel</i>	306
<i>Kálmán Péter: Táncsics Mihály nyelvkönyveinek mához szóló üzenete</i>	310
<i>Kálmánchey Endre: Egy régi magyar családnév írásának változatai</i>	414
<i>Kávássy Sándor: Nyílhúzás — szentírás</i>	384
<i>Kelemen Sándor — Ladányi Mária — Spannrafft Marcellin: Igei jelentéselemzések</i>	218
<i>Kemény Gábor: Szakmai nyelvhasználat és publicisztikai stílus</i>	268
<i>Angol nyelvű Kosztolányi-monográfia (Ismeretetés)</i>	367
<i>K. G. l. G. L.</i>	
<i>Király Lajos: Öt gyakran használt idegen szavunk nyelvjárási képe a Somogy-zalai nyelvatlasz alapján</i>	464
<i>Kiss Jenő: Helynevek határozói ragozása a rábaközi Mihályiban</i>	88
<i>Kiss Lajos: Szótlómunkák magyar megnevezései 1520 — 21-ben</i>	112
<i>Újonnan községgé alakított településeink: Sátorhely és Szárliget</i>	243
<i>Barangolás földrajzi neveink világában</i>	359
<i>Ismerem még szilvafa korából</i>	491
<i>Kovácsné Récsi Margit: A nyomatéktalan mondatok optimális szórendje a magyar mint idegen nyelv oktatása szempontjából</i>	322
<i>Kovalovszky Miklós: Fábian Pál: Nyelvművelésünk évszázadai (Ismeretetés)</i>	250
<i>Ladányi Mária l. Kelemen Sándor</i>	
<i>†Láng István: Krúdy kapcsolatos mondatai</i>	36
<i>Lerch Ágnes: Sajátos törlési jelenségek népmeseszövegekben</i>	348
<i>Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?</i>	16

<i>Major Ferencné</i> : Polonyné Reminiczky Erzsébet: Állattenyésztési szakszótárak (Ismertetés)	509
<i>S. Meggyes Klára</i> : A gyermeki szókinés jelentésbeli oldalának vizsgálatáról	149
<i>Mizser Lajos</i> : Tűhöz, fához kapkod — Még egyszer Delinkéről — Megy, mint a meszetesek — Még egyszer az Árpádináról	248
Anyanyelvi tábor Kelet-Magyarországon	255
<i>Molnár Ilona</i> : Tapasztalatok a dialektikáról	193
<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Egy Kosztolányi-írás megszólaltatásához	169
<i>Németh G. Béla</i> : A nyelv újtója — a művelődés újtója	385
<i>Paczolay Gyula</i> : Az elveti a súlykot első előfordulása	122
Készülőben van egy összehasonlító szólás- és közmondástár	129
<i>N. Papp Ágnes</i> : A magyar mint idegen nyelv tanításának kérdéséhez	172
<i>Pásztor Emül</i> : Hernádi Sándor: Kis magyar helyesírás (Ismertetés)	506
<i>Pete István</i> : Salga Attila: A magyar nyelv az orosz nyelv tükrében (Ismertetés)	500
<i>Péter László</i> : Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára (Ismertetés)	369
Nábrádi Mihály (szerk.): Debrecen utcanévei (Ismertetés)	376
<i>Pongrácz Judit</i> : A külgazdasági szaknyelv és nyelvészeti leírásának útjai	470
<i>Posgay Ildikó</i> : Kósa Ferenc: Apór Péter helyesírása és nyelvének hangállapota (Ismertetés)	119
<i>Rácz Endre</i> : Az állítmány egyeztetése két vagy több egyes számú, halmazott alannyal a mondategység határán túl	391
<i>Reuter Camillo</i> : Magyar helységnévadás-e <i>Surjánfalva</i> ?	235
<i>J. Soltész Katalin</i> : Babits rímei	300
<i>Spannraft Marcellin</i> l. Kelemen Sándor	
<i>Szabó Géza</i> : Az élőnyelvi dialektológia néhány kérdése	69
<i>Szabó József</i> : Szólásmagyarázatok Nagykőnyi nyelvjárásából	82
<i>Szabó Géza</i> : Az élőnyelvi dialektológia néhány kérdése	69
<i>Szabó József</i> : Szólásmagyarázatok Nagykőnyi nyelvjárásából	82
<i>Szabó Zoltán</i> : Kosztolányi Dezső: Fürdés	153
Szövegkohézió és a globális stilisztikai elemzés	479
Balázs János: A szöveg (Ismertetés)	372
<i>Szathmári István</i> : Aleksis Kivi és a magyar kultúra	419
<i>Szathmáry József</i> : Felső-Bodrogrköz földrajzi neveinek nyelvjárási tanulságai	75
<i>Szende Aladár</i> : Jakab István: Nyelvünk és mi (Ismertetés)	114
<i>Szende Tamás</i> : Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében (Ismertetés)	118
Décsy Gyula (szerk.): Global Linguistic Connections (Ismertetés)	120
Olaszy Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépitő elemeinek szerkezete és szintézise (Ismertetés)	499
<i>Szili Katalin</i> : Grammatikai Prokrusztész-ágyban	177
<i>Szombathy Viktor</i> : Külföldi helységek hagyományos neve úti- és más könyveinkben	383
<i>Szűcs Tibor</i> : Ballada és szintézis a Kékszakállú-minisztériumban	24
Norma, átlag és eltérés	124
<i>Szűcs László</i> : Az anyanyelv hete 1985-ben	254
† <i>Takács Lajos</i> : Hajcihő, hajculódás	241
<i>Tompa József</i> : Egy álgörög utazási regény magyar tolmácsolása	437
<i>Tóth Etelka</i> : Iskolaszámítógép és nyelvhasználat	281
<i>Török Gábor</i> : Napjaink változó nyelvi jelenségeiből	402
<i>Végh József</i> : A <i>mecceg</i> és még néhány őrségi tájszó	190
<i>Virágh Ferenc</i> : Névhasymány, táblanév a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben	257
<i>Wacha Imre</i> : Az idéző mondatok és a kettőspont hanglejtése	139
<i>Zsiros Katalin</i> : Csinom Palkó	384

Nyelvművelés 1—15; 129—152; 257—285; 385—424

Vita 16—23

Íróink nyelve 24—47; 153—171; 286—305; 425—451

Nyelv és iskola 48—68; 172—184; 306—321; 452—463

Nyelvjárásaink, szaknyelveink 69—102; 185—192; 464—478

A nyelvtudomány műhelyéből 103—109; 193—234; 322—358; 479—490

Szó- és szólásmagyarázatok 110—113; 235—249; 359—367; 491—494

Szemle 114—121; 250—253; 367—382; 495—510

A Nyelvőr postája 122—123; 383—384

A Nyelvőr hírei 124—128; 254—256; 511—512

SZÓMUTATÓ

Ez a Mutató csak részben tartalmazza a következő cikkek szavait: A Felső-Bodroghöz földrajzi nevei (75); Szaknyelvek vizsgálata (91); A nyelv emotív funkciója (204); Archaizmusok, neologizmusok (185); Igei jelentések (218); Névhasználat, tábla-nevek (257); A számítógép szavai (281); Juhász Gyula rejtélyes szavai (286); Földeák és környékének tájszavai (369); Debrecen utca nevei (376).

<p style="text-align: center;">A</p> <p><i>A porosz királylért</i> 122
 <i>alfiktív</i> tövű ige 498
 <i>Árpádina</i> 249</p> <p style="text-align: center;">B</p> <p><i>Bányácska</i> (Széphalom) 390
 <i>BASIC</i> nyelv 282
 <i>beépülés</i> 'áldozat' 25
 <i>beíró</i> pénz 'beírási díj' 402
 <i>Bendeguzella</i> 249
 <i>beszédlánc</i> 49
 <i>bizonytalansági tényező</i> 278
 <i>birtokjel/-é</i> ~ 407
 <i>Bolondtér</i> 492
 <i>bonítás</i> 472</p> <p style="text-align: center;">C</p> <p><i>cipszer</i> 387</p> <p style="text-align: center;">Cs</p> <p><i>cseplesz</i> 'hitvány' 445
 <i>csermely</i> 444
 <i>Csinom Palkó</i> 384</p> <p style="text-align: center;">D</p> <p><i>dallamiv</i> 170
 <i>denotáció</i> 26
 <i>dialektizálás</i> 199
 <i>diglossia</i> 71
 <i>divatszavak</i> 269</p> <p style="text-align: center;">E</p> <p><i>elidegenedettség</i> 35
 <i>ézláng</i> 'lángész' 444
 <i>európaiság</i> 35
 <i>exportkontingens</i> 472
 <i>exportot kiszállít</i> 272</p> <p style="text-align: center;">F</p> <p><i>fajfaragás</i> 269
 <i>Fehérlő Péter</i> 350
 <i>fejbe</i> nézés 'a gondolatok fürkészése' 25
 <i>finomszerkezet</i> 68</p> | <p><i>fluidum</i> 25
 <i>fogalmaz</i> 270
 <i>fókuszkohézió</i> 482
 <i>folyosó-</i> 'faktólszegélyezett út' 445
 <i>fonálméntibe(n)</i> való szöves 87
 <i>fordítástudomány</i> 475
 <i>frájj/ udvari</i> ~ 44
 <i>fuvarparitás (tob, cif)</i> 473
 <i>fülszöveg</i> 373</p> <p style="text-align: center;">G</p> <p><i>gazdasági reklám</i> 477
 <i>gerundium</i> 245
 <i>Ginza</i> (határ rész) 359
 <i>globalitás</i> 479
 <i>Gugger-hegy</i> 'Látó-hegy' 359</p> <p style="text-align: center;">Gy</p> <p><i>Győza</i> (Viktória) 249</p> <p style="text-align: center;">H</p> <p><i>h</i> hang megléte vagy hiánya 120
 <i>hajcihó, hajculódás</i> 241
 <i>-ható, -hető</i> 404
 <i>hétszínű szakállú</i> 351
 <i>hezitáció</i> 49
 <i>Hollófennigyes</i> 350
 <i>hosszszualya</i> 'sleppje' 444
 <i>hullám</i> (összetételben is) 444</p> <p style="text-align: center;">I</p> <p><i>ige/ határozott, határozatlan</i> ~ (Táncsicsnál) 414
 <i>indoeurópaizált</i> 172
 <i>Interlinguistic</i> 104
 <i>irányító, egyeztetett tag</i> 391
 <i>iskolaszámítógép</i> 281
 <i>Ismerem még szülvafa korából</i> 491</p> <p style="text-align: center;">J</p> <p><i>járhatók, -ak; híhetők, -ek</i> 405</p> | <p style="text-align: center;">K</p> <p><i>Kékszakáll</i> -monda 24
 <i>kettős</i> alany, tárgy 278
 <i>kénese</i> 110
 <i>Kies-völgy</i> 360
 <i>klasszéma</i> 481
 <i>kliring</i> 472
 <i>konnotáció</i> 26
 <i>kópia</i> 'vesszőből font edényféle' 185
 <i>Kőbánya és Kőérberek</i> 360
 <i>kötőmód</i> 105
 <i>kronotoposz</i> 34
 <i>kuku</i> 'fészektől' 84
 <i>küttőlős, küttős</i> (szöves) 87</p> <p style="text-align: center;">L</p> <p><i>latán</i> (latin) majmozat 310
 <i>létesít</i> 270
 <i>logéma</i> 105</p> <p style="text-align: center;">M</p> <p><i>magmond</i> 459
 <i>Mákhely</i> 493
 <i>makrokontextus</i> 33
 <i>megajdul</i> 444
 <i>megszilajuló</i> (folyó) 299
 <i>megy, mint a meszetesek</i> 248
 <i>metrum-cursus</i> 426
 <i>mikroszámítógép</i> 281
 <i>mikrokontextus</i> 33
 <i>modális</i> (szavak) 65
 <i>mondatégyeség</i> 397
 <i>műhelynyelv</i> 281</p> <p style="text-align: center;">N</p> <p><i>nagyságrend</i> 270
 <i>névragsztás</i> 'ragozás' 316
 <i>nemzetközi szóáradat:</i>
 <i>hard-ware, soft-ware, fa-</i>
 <i>bulat, memorat, dité, li-</i>
 <i>cenc, design, knowhow,</i>
 <i>lift-slab, tiltup</i> stb. 11 — 12
 <i>nőrim</i> 301
 <i>nőstényítés</i> 444</p> |
|---|---|--|

Ny

nyelvhasználat 268
nyílthúzás — szentírás 384

O

onomaszológia 303
oroszlánszerződés 123

Ö

öltözetváltás 28
Örmező 361
Örösd 361
örökkörző álomkamra 27
összeszervít 390

P

pénz (külgazd. jel.) 473
pizse csibe 85
posztumusz (posztumusz)
3
posztum mn. és hat. 8
Pozsonyi-hegy 361
praedicativus 279
programnyelv 281

R

rag a háztetőnek szöveget
alkotó gerendája 83

ragalja 'eresz' 83, moso-
log, mind a ragajja
'alig látszik a mosoly-
gása' 84
ragasztály 'rag' 315
ragrimhelyzet 28
rekumoztat 438
rim/ disszonáns ~ 301
rimbokor 300
rim-zene 368

S

Sátorhely 243
sérült 269
sindevész 444
Sió (folyónév) 361
só (show) 12
spiritualizálás 25
stílusújító 388
Surjánfalva 235
sűrítés 483

Sz

számszimbolika (3, 7 a
népmesében)
Száríliget 245
szenvető eset (accusati-
vus) 314
szimbólumrendszer 62
szintaktéma 105
mondategész szintmélýsé-
ge 58

szokványrim 303
szótévesztés 268
szőlőmunkák megnevezé-
sei 112
szövegértés 373, ~gram-
matika 374, ~kohézió
479, ~ nyelvészet 372,
~tipológia 375, ~tudo-
mány 375
sztevardezs (komikus ej-
tés) 12
szuperstruktúra 373

T

textéma 105
tirpák 42
tojat (tojás)
tőge 495

V

Vaszar, Kisvaszar 363
véd-angyal 444
verszene, verszeneiség 290

Zs

zsúfoltság 60

TÁRGYMUTATÓ

alany/ az ~ optimális helye a nominális
mondatban 329, 334
állandóság és változás harca a nyelvben 21
anyanyelvi tábor Magyarországon 255
Apor Péter helyesírása 119
archaizmus és neologizmus a nyugatdunán-
túli népnyelvben 185
aspektusviszony/ a perfektív és imperfek-
tív ~ jelölése 180—3 az ~-t nem elég
csak a hová? irányhatározóval párosí-
tani, a honnan? is szükséges 182

Babits időmértékes versei 304—5
Balázs János: A szöveg (Ismertetés) 372
(a) ballada humanizálása 34
Benkő Loránd: A magyar fiktív tövű igék
(Ismertetés) 495
(a) beszédmegértés folyamata 452

csacsi rím 368
családnév/ régi ~ írásváltozatai 414

Décsy Gyula (szerk.): Global Linguistic
Connections (Ismertetés) 120
dialektika/ tapasztalatok a ~ról 193

egyeztetés: egyes számú alany — többes
számú állítmány 391
elemzés/ Ády: Párisban járt az Ősz 484
Kosztolányi: Fürdés 153
Kosztolányi: Október táj 167
ellentét Kosztolányinál:
környezetrajzában 157
személyek között 155
rövid, hosszú mondatok között 159
mint szervezőelem 153
Elveti a sulykot első előfordulása 1708-ban
122

Fábián Pál: Nyelvművelésünk évszázadai
(Ismertetés) 250
Farkas Sándor, egy francia regény elfelejtett
fordítója 437
fordításelmélet 104
földrajzi neveink száma 363—6

Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálá-
tok hároméves gyermekek nyelvében
(Ismertetés) 118
gyermeki szókinccs 149

hanglejtés/ a kettőspont ~e 139
helynév/ útikönyveinkben legyenek hagyományos magyar helynevek 383
helynevek határozói ragozása a rábaközi Mihályiban 88—91
Hernádi Sándor: Kis magyar helyesírás (Ismertetés) 506

idegen szók nyelvjárási szinten 464
idézés grammatikai módjai Heltai Gáspárnál 337—48
igeidőaspektus-rendszer a magyar nyelvoktatásban 103—9
igekötők fontos szerepe az aspektusok vizsgálatában 182—3
igenév/ a -t/-tt végű ~ állítmányi használata 31—35
igeszemlélet (aspektus) 503
In memoriam (memori, memory . .) 406

Jakab István: Nyelvünk és mi (Ismertetés) 114
jelentéselemzések ígéken 218
Juhász Gyula és az impresszionizmus 286
Juhász Gyula művészi ösztönössége 292—3
Juhász Gyula pillanatnyisága 295
Juhász Gyula leggyakoribb huszonöt rejtelmes szava 286.
Juhász Gyulánál az alliteráció, a hanghatások 289, a színhatások 287
Juhász Gyula szonettjei 291

Kenesei István (szerk.): A nyelv és a nyelvek (Ismertetés) 504
Kivi, Aleksis 419
kontrasztív nyelvészet 103—9
Kósa Ferenc: Apor Péter helyesírása (Ismertetés) 119
Kosztolányi Dezső 100 éve született 153
Kosztolányi Dezső Maupassant-versfordításai 162
Kosztolányi Dezső angol nyelvű monográfiája 367
költői szabadság 18—9
külgazdasági rövidítések: KGST, RGW, COMECON . . . 475
külgazdasági szaknyelv 470
latinos képző, szóképzés 1
Lotz János szerint a magyar nyelvben csak jelen és múlt idő van 179

magatartástörténet 389

(a) magyar beszéd jellemzői: a gördülékenység, viszonylagos szimmetrikuság, a magán- és mássalhangzók változása 174

(a) magyar nyelv kulcsa a szóösszetétel „fogalomösszetétel” 175

(a) magyar szavak többsége egy- és kétszótagú, a többszótagúak nagy tömege képzett vagy összetett szó 176

(a) helyes magyar kiejtés a jó helyesírás alapja 174

(a) magyar mint idegen nyelv tanítása 172
mondat/ két elemű, több elemű ~ 327
mondatátzövdődés 56
mondattagolás/ aktuális ~ 322—3

Nábrádi Mihály (szerk.): Debrecen utca-
nevei (Ismertetés) 376

nyelvjárási tanulságok (Bodrogköz) 71—82
nyelvtanközpontúság 319
nyelvtipológia 120

Olaszy Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise (Ismertetés) 499

összehasonlító szólás- és közmondástár 129

pázmányi próza 430
Polonyné Reminiczky Erzsébet: Állattenyészési szakszótárak (Ismertetés) 509
praedicativusi szerkezetek 278
prototípus-elmélet 149
prózaritmus 423—4
publicisztikai stílus 268

Rác Sándor: Földeák és környékének táj-
szótára (Ismertetés) 369

(a) rím szerepe 425
rímes próza 223
rímsokszorozás (Babits) 300

Salga Attila: A magyar nyelv az orosz nyelv tükrében (Ismertetés) 400
struktúra/ szemantikai, szintaktikai ~ 327

szerkezet/ szabad ~, zárt ~ 326, strófaismétlő ~ 31
szólásmagyarázatok Nagykönyiből 82—8
szórend/ a nyomatékaltalan mondat optimális ~je 322
szótár/ Kosztolányi: Szótárat lapozgatok (Benne van mindenünk!) 169—71
szövegelemzés 104, 479, ~grammatikai megoszlás 393, ~nyelvészet 104, ~szervező elv 479—84

Táncsics Mihály nyelvkönyve 310
tárgyas ragozás 306
témaismétlések 56
téma—réma 314, 326
többszófajúság a magyarban 175
a törlés művészete 161
törlési jelenségek népmeseszövegekben 348

új nyelvtani rendszer 458
úzus (nyelvhasználat) 16

vonzatközpontúság 311

zárréshangúsodás (*pénz* > *péndz*, *adresz* > *adrec*) 402

Összeállította: P. Balázs János

MAGYAR NYELVŐR

109. ÉVFOLYAM * 1985. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Latinos szóképzésünk termékeny és vadhajtasai

(Néhány javaslat bizonyos idegen eredetű szavaknak
latinus szóképzési módok segítségével való magyarítására)

1. Anyanyelvünknek a latin nyelvvel való közel egy évezredes együttélése valószínűleg a legfőbb oka annak, hogy a latin nyelv szinte második anyanyelvünké vált. Jövevényszavaink közül a latin eredetűeket érezzük a legkevésbé idegennek: *pásztor, cirkusz, virtus, fórum, szent, vétó, tóga, poéta* stb., van köztük néhány egészen népies ízű is: a már említett *virtus* mellett a *juss, ipse, áperle* (kimondom) stb.

Az ún. „kultúrszavak” legnagyobb része is latin (görög) eredetű nyelvünkben is, mint a legtöbb európai nyelvben. Anyanyelvünkbe ezek is könnyűszerrel helyezkedtek, ill. helyezkednek el: *kurátor, rektor, kántor, stimulusz, terminus* és *terminusz (terminus technicus), információ, generáció, tradíció, agilis, posszibilis, szociális, szocializmus, optimizmus, reagál, expedíál* stb.

Latin eredetű szavaink, főleg éppen a kultúrszavak sajátos kapcsolatot is jelentenek nyelvünk és a többi európai nyelv között; legtöbbjük ugyanis minden európai nyelvben megtalálható.

Egy igen érdekes példa ezzel kapcsolatban: A finn nyelvben — a finn szakemberek megítélése szerint — viszonylag kevés a jövevényszó, és ezek túlnyomó többsége is latin (görög) eredetű. Erre világított rá az orosz nyelv oktatásával foglalkozó néhány nyelvpedagógusnak az a vállalkozása, hogy kikeressék azokat — a finn tanulók számára könnyebben elsajátítható — szavakat, amelyek a finnben és az oroszban azonosak vagy hasonlóak egymáshoz; 1542 ilyen szót találtak, és ezek szinte kivétel nélkül latin (görög) eredetűeknek bizonyultak.¹ A szólistának futólagos átnézése — igen érdekesen — ahhoz az eredményhez vezetett, hogy ugyanez a lista (talán némi bővítéssel) lényegében akkor is érvényes lenne, ha a finn szókinészet a magyarral, vagy a magyar szókinészet az oroszsal vetnénk össze hasonló céllal.

A latin (és részben a görög) nyelv — és ezt a fentiek mellett a példák megszámlálhatatlanul nagy tömege bizonyíthatja — ma is a tudományos, a politikai, a publicisztikai stb. nyelveknek kiapadhatatlan bőségű lexikai bázisa Európa minden nyelve számára.

Éppen a latin nyelvnek, pontosabban a latin szókinészetnek napjainkban is betöltött fontos szerepe teszi indokolttá, hogy a címben jelzett kérdéskörrel egy kicsit részletesebben foglalkozzunk.

¹ Arto Mustaioki: Legkoszty nyekotorih szlov kak krityerij otbora lexiki. Aspekt/Aspekti (Helsinki) 1979/1. 35—53.

2. A magyar nyelvbe bekerülő latin (görög) szavak sajátos törvényszerűségek szerint helyezkedtek és helyezkednek el ma is nyelvünkben. Ezek a törvényszerűségek érdekes korrelációban állnak azokkal, amelyek más európai nyelvek esetében figyelhetők meg. Ez a korreláció azonosságokat, hasonlóságokat és analógiákat éppen úgy mutat, mint különbségeket és szöges ellentéteket.

Az egyes nyelvekben megismerhető törvényszerűségeket egyrészt a latin nyelvhez való genetikai viszony (pl. a leánynyelvek esetében), ill. a latin nyelvvel való találkozás jellege, tartóssága, intenzitása, és végül a befogadó nyelv (főleg nyelvtipológiai) sajátosságai határozzák meg.

Ezzel a kérdéskörrel egy régebbi szintén a Nyelvőrben megjelent tanulmányomban foglalkoztam.² Mivel jelen tanulmányom egyrészt az ott kifejtettek folytatása is, röviden össze kell foglalnom az ott található megállapításaim egyikét-másikát, ill. ki is kell néhol egészítenem azokat.

A latinból nemcsak szavakat, ritkábban szó szerkezeteket (*modus vivendi*, *ars poetica*) vagy mondatokat (*alea iacta est*, *ignoramus et ignorabimus*) vettünk át, hanem — éppen a nagyszámú átvétel alapján — latin, helyesebben latinos képzők és képzési módok is kialakultak nyelvünkben. Ebben is párhuzamoság figyelhető meg a magyarban és a többi európai nyelvben: azonosságokat és eltéréseket figyelhetünk meg.

A latinos képzési módok szabályszerűségeinek a tanulmányozása azért is különösen fontos, mert túlnyomó többségük ma is elevenen élő és ható képzési mód nemcsak a magyarban, hanem a legtöbb európai nyelvben is. A latin, latinos képzők és képzési módok nagy szerepet játszottak és játszanak a nyelvünkbe nem közvetlenül a latinból, hanem más idegen nyelvből bekerülő latin, görög gyököt (is) tartalmazó vagy a nyelvérzék által latinnak (görögnek) érzékelt szavaknak a magyar nyelvben való elhelyezkedésében. Sokszor az a szerepük, hogy „visszalatinosítva” tegyék a magyar nyelv számára elfogadhatóbbá, szinte azt is mondhatnánk: magyarabbá az ilyen szavakat.

Az idegen szavak indokolatlan beáramlása ellen feltétlenül védekeznünk kell. Természetesen úgy is védekezhetünk ellenük, hogy helyettük megfelelő magyar szavakat alkotunk, és azokat használjuk. Jó példát szolgáltat erre a futballszókincs túlnyomó többségének sikeres megmagyarítása. De ugyanez a példa figyelmeztet lehetőségeink határaitra is. Hisz *futball* helyett ma sem mondhatunk mindig *labdarúgás*-t, a *futballozik* helyett — a nem tréfás hangú szöveget kivéve — sohasem mondunk *labdarúg* vagy *labdát rúg* alakokat.

Ez a jelenség általánosabb érvényű figyelmeztetést is tartalmaz. A kissé meggondolatlanul végrehajtott szómagyarítás gyakran hoz létre olyan szavakat, amelyek nem alkalmasak arra, hogy a szóképzés kiindulási alapjául szolgáljanak. A *labdarúgás-futballozik* mellett ilyenek még a *távbeszélő-telefonál*; *gépkocsi-autóút*, *autós*, *autómentő* stb.

A szűkebb értelemben vett szaknyelvek esetében azonban nem is nagyon ajánlatos az idegen szavak helyett magyar szavak alkotása. Ez egyrészt megfoszthatja őket terminus technicus egyrételműségüktől, másrészt megnehezíti az idegen szövegben található megfelelőikkal való azonosításukat. Több egyén egymástól függetlenül végrehajtott szómagyarítása pedig ahhoz vezethet, hogy ugyanannak a szónak többféle magyar megfelelője születik meg, és ezeknek

² Banó István: Latin (görög) eredetű szavaink viselkedési törvényszerűségei. Nyr. 101 (1977): 19–31.

a szavaknak egymással való azonosítása igen nehéz, sokszor egyenesen megvalósíthatatlan feladat. Az idegen szaknyelvi szónak — különösen ha latin, görög nyelvi elemeket is tartalmaz — a magyar nyelvben kialakult latinos szóképzési szabályokhoz alkalmazkodó átalakítása viszont jelentős mértékben megfosztja a szót idegenszerűségétől, megkönnyíti a szó szófajiségének a felismerését, alapul szolgálhat további szóképzés számára; ugyanakkor biztosítja az idegen nyelvű szövegben neki megfelelő szónak a könnyebb felismerését is.

Ezzel a kérdéskomplexummal ajánlatos behatóbban foglalkozni mindazoknak, akik munkásságukkal befolyásolhatják a nyelvfejlődést, hozzájárulnak a nyelvérzék ápolásához (vagy éppen romlásához), mindenképpen felelősek nyelvünk tisztaságáért: íróknak, szerkesztőknek, lektoroknak, nyomdászoknak és természetesen pedagógusoknak — szakjukra vagy iskolaféleségükre való tekintet nélkül.

Az e téren található hibák elterjedéséhez nyilván nagy mértékben hozzájárult az a tény is, hogy az iskolai tanításból egyre nagyobb mértékben szorult ki a latin nyelv. Ma már egyre kevesebb ember számára szolgál biztonságot nyújtó háttértámaszul az *agito, doleo, facio* igék *-o, -eo, -io* végződésének az ismerete az *agitál, kondoleál, dezinficiál* magyar igék végén található különbségek érzékelésében és a megőrzésükre való késztetésben.

Nemcsak az ilyen és ehhez hasonló kisebb-nagyobb kiejtésbeli és egyéb pontatlanságokkal találkozhatunk lépten-nyomon, mint pl. „*abeláció*” (*aberráció* helyett), „*konszepció*” (*koncepció* helyett), „*adszurum*” (*abszurum* helyett), „*posztumusz*” (*posztumusz* helyett), a *Sopianae* cigaretta nevének „*szofiáné*” ejtése stb., hanem újságokban, folyóiratokban, rádióban, televízióban hallható, ill. olvasható különféle bakikkal is, mint pl. latin szavak görögnek való minősítése (vagy ennek a fordítottja), a *cezúra* (*caesura*) szó 'vágandók'-nak, a *studio* 'tanulok'-nak való értelmezése stb. (Mindegyik — és még sok más — többszörösen dokumentálva jegyzeteim közt.)

A fentiekhez hasonló, de részletesebben elemzett pozitív és negatív példából levonható tanulságok érdekében foglalkozunk a továbbiakban néhány, előfordulási gyakoriságuk miatt is nagyon fontos képzőcsoporttal, képzési móddal. Mindenütt utalunk felhasználásuk módjaira, lehetőségeire, de a sajátos vadhajtatásokra is. (A például idézett szavak esetében a latin szavakat a latin, a magyarrá lett jövevényszavakat a magyar helyesírás szerint írjuk. Ha kiemelten foglalkozunk egy-egy betűvel vagy hanggal, ill. betű- vagy hangcsoporttal, akkor a betűket dőlt, a hangokat félkövér betűkkel különböztetjük meg.)

Előljáróban legelőször is utalnunk kell még arra, az első pillanatra talán meglehetősen tűnő tényre, hogy a latin szavak hangtani és morfológiai sajátosságait az összes (legalább is az általam ismert) nyelv közül a magyar nyelv őrizte meg legjobban. Ennek legfőbb okát a magyar nyelv agglutinációs jellegzetességeiben kereshetjük. A magyar nyelvben — éppen agglutinációs volta miatt — igen nagy a jelentősége az alapszónak, amely alaktani jellegű formánsokat: ragokat, jeleket nem tartalmaz. Ehhez az alapszóhoz kapcsoljuk ugyanis azokat a ragokat, jeleket, amelyek alkalmassá teszik a szót különböző mondattani funkciók betöltésére: *ház: házban, házra, házam, házad, házak*; ill. *olvas: olvasok, olvastam, olvasott* stb. A magyar nyelvérzék — a lényegében azonos mondattani funkció alapján — ebből a szempontból a magyar alapszóval azonosította a latin névszók nominatívusát (alanyesetét); az igék eseté-

ben pedig a praesens imperfectum (jelen idő) egyes számú első személyű alakját; ez utóbbit feltehetőleg amiatt, mert a magyar szótározási hagyomány szerint (ez részben egyezik, részben eltér más európai hagyományoktól) ezzel az alakkal kezdődik a latin igék szótári alakja (az ún. averbo).

3. A részletkérdések feldolgozását éppen az igeátvétel, igeképzés, az igeből való névszóképzés egyes problémáinak a tárgyalásával kezdjük.

Latin igék a magyarba a (feltehetőleg a latin I. ragozási típushoz [I. coniugatio] tartozó főnévi igenevének *-are* végződésére visszamenő) *-ál* képző segítségével kerültek és kerülnek át napjainkig.

Ennek a képzőnek a magyarban három változata van, amelyek a latin igeragozási típusok első szótári alakjában (praesens imperfectum indicativi egyes szám 1. személy) meglevő különbségeket tükrözik: 1. pusztán az *-ál* képző szerepel, ha a megfelelő latin ige első szótári alakja *-o*-ra végződik (az I. coniugatio-hoz tartozó igék, valamint a III. coni.-hoz tartozó igék nagyobb része); 2. *-eál* képző szerepl, ha a megfelelő latin igei alak *-eo*-ra végződik (II. coni.-hoz tartozó igék); 3. *-iál* képzőt találunk, ha a megfelelő latin igei alak végződése *-io* (a IV. coni.-hoz tartozó igék és a III. coni.-hoz tartozó igék kisebb része): *simulo* (I.): *szimulál*, *dirigo* (III.): *dirigál*, *doleo* (II.): *kondoleál*, *video* (II.): *revidéál*, *convenio* (IV.): *konveniál*, *percipio* (III.): *(ap)percipiál*.

A három képzőváltozat közül — feltehetőleg előfordulási gyakorisága alapján — az *-ál* igeképző meglehetősen produktívá lett a magyar nyelvben. Gyakran használja fel nyelvünk főleg a latin vagy latinnak érzett elemeket tartalmazó szavakhoz kapcsolva, mint pl. *motivál*, *gesztikulál*, *fabrikál*, *kulminál*, ill. *debütál*, *avanzsál*, *blamál*, *bagatellizál*. Előfordul az *-ál* képző bizonytalan vagy éppen magyar eredetű szavakban is: *mórikál*, *urizál*.

Az *-ál* képzőt könnyen kezelhetővé teszi az a tulajdonsága, hogy mindazokban az esetekben, amikor nem közvetlenül latin nyelvű átvételről van szó, a fent elemzett három változat közül nyelvünk csak az *-ál* képzőt használja.

Sajátos szerepet tölt be szóképzésünkben a latinban is igen elterjedt *-io* deverbális nomenképző. Számos így képzett szó került be nyelvünkbe, ezek is hűen őrzik latin elődeik kiejtésbeli sajátosságait.

A latinban az *-io* deverbális nomenképző az ige supinumtövéhez járul, amelynek az igék többségében megtalálható végző *-t* hangja az utána következő *i* hang hatására a koraközépkortól *c*-nek hangzik. Ebben az ajtésformában terjedt el nálunk is: *tio* (ejtsd: *cio*). Mi az ejtésnek megfelelően írjuk is.³

A *-t* tövéghangzó bizonyos igék esetében jelen van már a latin ige imperfectum tövében is. Ilyenkor, ha a megfelelő latin ige is, és a belőle képzett főnév is él nyelvünkben, a két alak közt hangtani megfelelést találunk.

<i>agito</i>	... <i>agitatus</i>	:	<i>agitatio</i>	—	<i>agitál</i> , <i>agitáció</i>
<i>imitor</i>	... <i>imitatus</i>	:	<i>imitatio</i>	—	<i>imitál</i> , <i>imitáció</i>
<i>visito</i>	... <i>visitatus</i>	:	<i>visitatio</i>	—	<i>vizitál</i> , <i>vizitáció</i>

³ Dr. Max Schlossarek: Die richtige Aussprache des klassischen Lateins. Habelschwerd — Breslau, é. n.; Pierre Monteil: Éléments de phonétique et de morphologie du latin. Paris, 1970. 57.

Az esetek többségében azonban a (c ejtésűvé vált) -t hang csak a supinum töben tűnik fel. A két latin igető hangtani különbségei tükröződnek a megfelelő magyar utódaikban is.

<i>definio</i>	...	<i>definitus</i>	:	<i>definitio</i>	—	<i>definídl, defintció</i>
<i>percipio</i>	...	<i>perceptus</i>	:	<i>perceptio</i>	—	<i>percipiádl, percepció</i>
<i>reduco</i>	...	<i>reductus</i>	:	<i>reductio</i>	—	<i>redukádl, redukció</i>

Más esetekben a supinum fő utolsó hangja az s, amely a klasszikus latinban sz-nek hangzott, a hazai magyar hagyományos ejtésben — intervokális helyzete miatt — z-nek hangzik. Ez a hang vagy megtalálható már az imperfectum töben vagy új (váltóhangként) jelentkezik a supinum töben. Ennek a jelenségnek a tükröződését is megtaláljuk a belőlük származó magyar jövevényszavakban.

<i>recenseo</i>	...	<i>recensus</i>	:	<i>recensio</i>	—	<i>recenzeádl, recenzió</i>
<i>invado</i>	...	<i>invasus</i>	:		—	<i>Ø invázió</i>
<i>transfundo</i>	...	<i>transfusus</i>	:	<i>transfusio</i>	—	<i>(ki)fundádl, transzfúzió</i>

Ez a latin eredetű deverbális nomenképző szintén igen aktív képzővé vált a magyarban. Gyakran találkozunk vele latin, görög elemeket tartalmazó szavakban. Használatában sajátos párhuzam figyelhető meg a latinos ige-képzésünkkel. Ott a legáltalánosabb -ádl képzőt, itt az ugyanolyan -ció képzőt találjuk. A -ció képző használata esetében — ha a latinosan képzett ige is megtalálható nyelvünkben — a -ció képző az -ádl ige-képző -l véghangzójának a helyébe kerül: *centralizádl* — *centralizáció*, *orientádl* — *orientáció*, *stabilizádl* — *stabilizáció*, *devalvádl* — *devalváció*, *habilitádl* — *habilitáció*, sőt egészen új iskolai kifejezésként: *fakultádl* — *fakultáció*.⁴

Némely esetben az ilyen típusú igékhez a magyarban általánosan használt -ás deverbális nomenképző járul, ilyenkor azonban — a magyar képzési módnak megfelelően — a *csonkítatlan ige*hez járul az -ás (sohasem -és) deverbális nomenképző: *aktivizádl* — *aktivizálás*, *deportádl* — *deportálás*, *archaizádl* — *archaizálás*, *likvidádl* — *likvidálás*.

Esetenként megtalálhatjuk a szó mindkét képzővel párhuzamosan képzett — lényegében azonos jelentésű — változatait: *vibrádl*: *vibrálás*, *vibráció*; *improvizádl*: *improvizálás*, *improvizáció*; *periodizádl*: *periodizálás*, *periodizáció*.

De van példa arra is, hogy a kétféle képzővel alkotott szavak jelentése nem azonos. A latin *simulo*-ra visszamenő *szimuládl* ige származéka a közismert *szimulálás* szavunk. Az esetenként latinosan (*simulatio*) is írt *szimuláció* szó pedig a gyakorlás céljából létrehozott környezeti-technikai feltételeknek a megteremtését és magukat az itt végzett gyakorlatokat jelenti (pl. természetes beszédhelyzetek mesterséges létrehozása, az úrutazásra felkészítő gyakorlatok végzése a valódi helyzetet megközelítő körülmények között stb.).

Különös, egyedi esetként említhetjük meg, hogy a *pator*, *pai*, *passus sum* 'szenved' jelentésű igéből a késői latinban kialakult *passio* szónak a magyarban továbbélő más-más kiejtésű alakjainak egymástól nagyon különböző jelentése van: *passzió* — *passió*. (Hasonló távoli analógiaként említhet-

⁴ Ez utóbbiról l. bővebben: Dr. Kemény Gábor: Új szavakat tanul az iskola. Élet és Tudomány 1983. (51. évf.) 23. sz. 1622.

jük meg még a *terminus* — *terminusz* szavainknak a kiejtési különbségeken alapuló jelentésbeli különbségét, amelyet azonban még helyesírásunk sem minden esetben tükröz, vö. *terminus technicus*).

Ezzel a két — egymással szorosan összefüggő — kérdés csoporttal azért foglalkotunk kissé behatóbban, mert latinos szóképzésünk jól felhasználható termőágainak bizonyultak. Jól felhasználhatók többek közt arra is, hogy a nyelvünkbe belekerülő idegen (főleg angol) eredetű, latinos elemeket is tartalmazó szavaknak a beilleszkedését megkönnyítsék. Így ezek a szavak olyanokká alakulnak, mint amilyenek lettek volna akkor, ha egy jó nyelvérzékű magyar szakember használta volna őket először.

Ez történt — nyelvünk igen nagy szerencséjére — több olyan típusú szóval, mint pl. a sok más szempontból olyan szerencsétlen *eszkaláció*, valamint az *akkreditál*, *kombinál*, *kombináció*, *akkumulál*, *akkumuláció*, *kulminál*, *kulmináció*, *akceleráció*, *innováció*, továbbá a fentebb már említett *fakultáció*, *fakultál* szavakkal.

Szinte a szemünk előtt alakult ki a nemrégiben átvett, de rövidesen igen divatosá váló *korrozio* szóhoz tartozó ige helyesen visszakövetkeztetett *korrodál* alakja. A szópárban tükröződő *z* — *d* hangváltás felfedezése is igen jó nyelvérzékre vall. A hangváltás mögött ugyanis a szó alapjául szolgáló latin 'eszik, rág' jelentésű *rodo*, ... *rosus* igében megtalálható hangcsere áll.

4. Sokféle problémát magában hordozó csoportot alkotnak az I—II. főnévragozási típusúhoz (declinatio) tartozó *-us*, *-a*, *-um* végű latin névszókra visszamenő szavaink, illetve az efféle végződésekből (flexiókból) származó képzőkkel alkotott szavaink.

Igen sok *-us*, *-a*, *-um* végű latin szó került a magyarba, és talán még több szó jött létre a belőlük alakult meglehetősen produktív képzők segítségével. Amíg a kérdéses latin névszók egyaránt lehetnek főnevek vagy melléknévek, mégpedig a két szófaj nagyjából azonos részesedési arányában, a megfelelő magyar szavak nemcsak a szófajiság, hanem sok más egyéb szempont alapján is sokféle, érdekes, és főként csak a magyarban tovább élő sajátosságokat mutatnak.

Vizsgáljuk meg őket, a háromféle végződés szerint.

a) A magyarban *-us*-nak, ill. *-usz*-nak ejtett és írt végű latin, görög eredetre visszamenő jövevény, ill. képzett szavak közt viszonylag kevés a melléknév: *humánus*, *obszúr*, *tragikus*, *komikus*, ill. *organikus*, *analitikus*, *katolikus*, *református* stb. Túlnyomó többségük ugyanis főnév vagy főnévvé vált melléknév: *fókusz*, *cirkusz*, *kórus*, *státus*, *kolónus*, *tribúnus*, *konfliktus*, *jurátus*, *medikus*, *kandidátus*, *rádiusz*, *glóbusz* stb.

Igen népes csoportot alkotnak a klasszikus kor után létrejött *-us*, *-izmus*-végű szavaink. Ezt, az európai nyelvek többségében megtalálható analógiák által is támogatott szóképzési módot latinos szóképzésünk egyik igen hasznos termőágának tarthatjuk. Érdekes sajátossága ennek a képzőnek, hogy a latin eredetű jövevénytiszavainkban található *-usz*, *-us* hangzásbeli ingadozással szemben az utólagosan képzett szavainkban a képző mindig *-us*-nak hangzik és íródik. A nyelvenként különféle hangtani eltéréseket mutató *-us*, *-izmus* képző, ill. utódai szinte az összes európai nyelvben megtalálhatók. Így legtöbb esetben alig lehet megállapítani azt is, hogy már a magyar nyelvben, képzés útján dollekezett szóval van-e dolgunk, vagy ha nem, akkor melyik nyelv közvetítésével került az illető szó a magyarba. A magyarban viszont

— főnevek esetében — mindig megmaradt az eredeti (vagy annak érzett) *-us* végződés (az ilyen típusú szavakban általában mindig *-us* ejtésben). A nyelvünkbe csonkult alakban bekerült szavak esetében a magyar nyelvérzék pótlólag visszaállította az *-us* végződést (mint ahogy látni fogjuk, az *-um*-ot is): *abszolutizmus, szocializmus, kommunizmus, realizmus, naturalizmus, futurizmus* stb. egészen a kissé vulgáris ízű *modernizmus*-ig.

Az *-izmusok* esetében joggal gondolhatunk arra is, hogy az *-us* végződés megőrzésében segíthetett a hasonló sajátosságokat mutató német nyelvi analógia, de már ez sem mondható el az *-us* végű foglalkozásnevekről: *fizikus, kémikus, grafikus, etnográfus, teológus, geológus, archeológus*.

A nyelvünkbe átkerült *-us*-, *-usz*-végű névszók egy része — ahogy arra már fentebb is utaltunk — görög elemeket (is) tartalmaz, ill. közvetlenül görögből való átvétel, mint pl. az eddigiekben már említett *tragikus, kórus, katolikus* mellett a *pedagógus, katalógus, himnusz* szavunk. Néhány szóban megmaradt az eredeti *-os* végződés: *eposz, pátosz, káosz*; de már: *epikus, patetikus, kaotikus*.

b) Az *-us* végződés esetében még csak azt mondhattuk, hogy a többségük főnév; az *-um* végűekről már kizárólagosan állapíthatjuk meg ugyanezt: *rádium, fundamentum, dekrétum, dokumentum, argumentum* stb.

A latin nyelvnek az a sajátossága, hogy a melléknév egyes (és többes) számú semleges nemű alakjai a szövegben gyakran szolgálnak főnévül, a magyarban a semleges nemű melléknévi végződést (*-um*, ill. *-e*) a főnéviség sajátos kifejezőjévé tette. Sok olyan klasszikus és késői latin eredetű szavunk van, amelyekben a megfelelő latin melléknemeknek csak a semleges nemű alakjai élnek tovább, kivétel nélkül főnévi jelentéssel: *novum, unikum, vákuum, kuriózum, hungarikum, finálé, regálé* stb.

Nyelvünkben a *maximum, minimum, optimum* szavak olyan határozottan főnévi természetűek, hogy belőlük külön kellett képezni a melléknemeket: *maximális, minimális, optimális*. Analógiájuk alapján született meg pl. az *unikum*-ból az *unikális*.

Érdekes melléknév — főnév szófajkülönbség figyelhető meg a magyarban az *-us* — *-um* oppozíció alapján: *tragikus — tragikum, komikus — komikum, logikus — logikum, misztikus — misztikum, epikus — epikum*.

Ezen az összefüggésen alapuló új hajtásként üdvözölhetjük a *publikus* melléknévet, amely nyilvánvalóan a *publikum*-mal való tudatos vagy ösztönösen érzett oppozíciónak köszönheti létét: „A publikussá tett felmérési anyagokat is variáltam” (Valóság 83/11.55).

A fentiekben megfigyelt melléknév — főnév oppozíciós szembenállás sajátos folyományának tarthatjuk azt, hogy bizonyos *-um* végű szavakból a magyarban meglehetősen ritka képzési mód alapján, az *-um* végződés (lényegében főnévképző) elhagyása útján jönnek létre melléknemek: *abszurdum — abszurd, abszolútum — abszolút, komplexum — komplex*.

Távolabbi analógiák (más véghangok elhagyásával létrejövő főnév — melléknév oppozíciók): *Ausztrália — ausztrál, delikatesz — delikát*.

Itt említhetjük meg azt a sajátos jelenséget is, hogy olyan nehezen terjed el köznyelvünkben a *japáni* melléknév; a nyelvérzék ugyanis a megcsonkítottnak tűnő, a **Japánia — japán* oppozíció melléknévi tagját érzékeli a *japán* szóban.

E jelenség analógiájára jött létre néhány újabb oppozíciós pár, ill. új melléknév. Első pillanatra nehéz eldönteni, értékes új termékek vagy inkább vadhajtatásnak tarthatjuk-e őket? Magam inkább az előbbi felé hajlanék.

„... befejezett *suicidiumok*...”; „... annyit mond a *suicid*-kísérletről...” (Valóság 83/12. 65, 66); „... *manifeszt* társadalmi és politikai konfliktusok” (Valóság 83/3. 31); „Már *posztum* jelent meg ... Római naplója...” (Magyar Nemzet 1983. aug. 17. 4. A példákban az aláhúzás tőlem B.I.).

Az utóbbi példában a *posztum* szó inkább határozószó, mint melléknév, bár ha a szövegben önkéntelenül odaérezzük melléje a „mint” vagy a „-ként” minősítő szót, ill. ragot, a szó megmaradhat melléknévnek.

A fenti oppozíciós kapcsolat minden tagja külön-külön is megőrzi főnév-, illetve melléknévképző szerepét.

Az *-um* főnévképző ma is alkalmas új (latinus) szavak létrehozására olyan esetekben is, amikor az oppozíció másik tagja vagy hiányzik nyelvünk-ből, vagy formailag jelentősen különbözik az *-um* képzővel képzett főnévtől: *vertikum*, *pszichikum*, *narkotikum*, *kozmetikum* stb.

Az *-us* — *-um*: melléknév — főnév oppozícióhoz hasonló jelenség található meg az *-is*, *-e* végződésű (III. decl.-hoz tartozó) latin melléznevek magyar utódaiban is: *nacionális* — *nacionálé*, *internacionális* — *internacionálé*, (*iniciális*) — *iniciálé*, *biennalis* — *biennálé*, *univerzális* — *univerzálé*.

Ez utóbbi oppozíciós pár főnévi értékű alakja a közelmúltban nagyon jól használható nyelvészeti terminus technicusszá lett.

A végződés elhagyása a latin (görög) eredetű vagy latinnak érzett szavakból való melléknévképzésnek meglehetősen produktív eszköze napjainkban is: *privát*, *adekvát*, *szolid*, *intenzív*, *kollektív*, *exkluzív*, *fakultatív*, *primitív*, *naív*, *ekzakt*, *absztrakt*, *monoton*, *barbár*, *direkt* stb.

Nagyon csúnya, sajnos terjedő hiba viszont az *-us*, *-um* végződés elhagyása latin eredetű vagy latinus képzésű főneveink végéről. (Nemrégiben a televízió Jókai-vetélkedőjén is hallottam egy „dokument” alakot; többet még példa bemutatás kedvéért sem akarok idézni.) Ez — amellet, hogy ellentétben áll a nyelvünkben kialakult törvényszerűségekkel — sajnos, arra is alkalmas, hogy zavarja a végződés — végződéselhagyás által kialakult sajátos oppozíciós rendszer érvényesülését.

Eléggő széles körű hibalehetőséget rejt magában az a körülmény, ha a latin szavakat a használója egy másik idegen nyelv közvetítésével ismeri meg, és az adott idegen nyelvben a latin szavak bizonyos csonkulást mutatnak (hiányzik belőlük pl. a magyarban már szinte — és nem is alaptalanul — képzőnek érzett *-us* — *-um* végződés). Az ilyen esetekben a közvetlen átvétel — a későbbiekben erre is több példát kell majd felhoznunk — az e téren elkövethető legsúlyosabb hibák egyikének minősíthető. De sajátos hibát követhet el a megfelelő szó átvevője akkor is, ha a szó megcsonkítása által létrejött hiányosságot az *-us*, *-um* végződés visszaállításával akarja korrigálni, de a megfelelő végződést az átadó nyelvben megváltozott formában élő (tehát a latinban lényegében nem létező) tőhöz kapcsolja. Így jöhetett létre pl. a románban élő *fapt(ul)* főnév visszalatinosított alakjaként a *faptum* szó (*faktum* helyett). Ez a hiba gyakran előfordulhat olyan, nemzetiségiként élő szakembereinknél, akik — különösen a szaknyelv szempontjából — az aktív kétnyelvűség állapotában élnek. Konkrét példák kapcsán ezzel a jelenséggel egy alkalommal már foglalkoztam (Ethnographia 1982/2. 323).

c) Az *-a* végződésű latin, görög eredetű jövevény- és képzett szavaink szintén kivétel nélkül főnevek: *forma*, *korona*, *fibula*, *tóga*, *kaverna*, *poéta*, *pompa*, *viola*, *konszekvencia*, *differencia*, ill. *politika*, *dialektika*, *grammatika*, *didaktika*, *filozófia*, *filológia*, *geológia*, *etnográfia* stb. Ide sorolható női kereszt-

neveink egy jelentős hányada is: *Mária, Éva, Anna, Klára, Márta, Mónika, Angéla*, sőt még a *Piroska* is. (Érdekes ellentétként említhetjük meg, hogy férfi keresztneveink közül csak nagyon kevésben őrződött meg az *-us, -os* végződés: *Vitusz, Vilmos*.)

Van néhány olyan szavunk, amelyeknek *-a* végződésű változatai mellett megtalálhatók nyelvünkben az *-us, -um* végződésű alakjai is, vagy legalábbis a kettő közül valamelyik. A végzódések szerinti, szinte vibráló jelentésárnyalatokban jól tükröződnek a fentiekben kifejtettek: az *-a* és az *-um* végűek kivétel nélkül főnevek, az *-us* végződésre a melléknéviség a jellemző, bár az itt szereplő példák közt van néhány melléknévből alakult főnév is: *esztétikus* — *esztétika* — *esztétikum*, *tragikus* — *tragika* — *tragikum*, *epikus* — *epika* — *epikum*, *patikus* — *patika*, *medikus* — *medika*, (*naivus*) — *naiva*, (*divus*) — *diva*.

Ezzel ismét eljutottunk egy új általánosítás lehetőségéhez: a latin, görög eredetű *-a* végű szavaink tehát kivétel nélkül főnevek. Az egy *prima* melléknév látszana kivételnek, de az nem latinból, hanem olaszból (németből) való átvétel. A magyar szövegekben régebben olvasható *reformata religio*, vagy *pragmatica sanctio*-féle alakokban pedig nem *-a* végű melléknevek továbbéléséről, hanem latin szószerkezetek átvételéről van szó.

Az *-a* végződés főnév jellegének a kizárólagosságában szerepe van annak a véletlennek is, hogy a latin főnevek és melléknevek többes számú semleges nemű alanyesete (nominativus) — declinatiohoz való tartozásától függetlenül — mindig *-a-ra* (*-ia-ra*) végződik. És ezek a szavak is, akár főnevek, akár melléknevek többes számú alakjai, nyelvünkben egyes számú főnevekként élnek: *anomália, regalia* (*regale* is), a könyvelési és társadalmi *aktíva*, a könyvelési *passíva, agenda, trófea*.

De van példa arra is, hogy a többes számú *-a* végű alak helyett jó nyelvérzékű és igényes író az egyes számú alanyesetet használja kiindulási alapul, pl. *trófea* helyett *trófeumot* (vö. latin *tropaeum, trophaeum*): „Gábor szeme villogva szaladt végig a falakat borító gyönyörű vadásztrófeumokon...”⁵

d) Nem minden ok nélkül — bár inkább csak az utalás szintjén — említjük meg azt a tényt, hogy az európai nyelvek közül szinte csak a magyarra jellemző az, hogy benne az *-a, -um, -us, -os* végű földrajzi nevek (és természetesen a személynevek is) általában minden csonkítás nélkül élnek tovább: *Itália, Szicília, Róma, Parma, Cremona, Messana, Brundisium, Barium, Tarentum, Ciprus, Efezus* (vö. efezusi özvegy), *Korinthosz* stb. Ha az ókori Itáliáról és környezetéről beszélünk, következetesen ezeket az alakokat szoktuk használni. Ha a mai Olaszországról, akkor abban az esetben, ha az olasz nyelvben nem őrződött meg az eredeti alak, mint pl. *Róma, Parma, Cremona* stb. esetében, a mai olasz nyelvű alakokat: *Messina, Brindisi, Bari, Taranto*, ill. a magyarban kialakult városneveket használjuk: *Nápoly, Velence* stb.

A magyar nyelvhasználatról teljesen idegen viszont a szóvégzódések elhagyásával létrejött számos nyugat-európai nyelvben élő *Rome, Rom, Naple, Tarente, Tarent, Messine* stb. alakok.

Ezzel a jelenséggel — a teljesség igényének a megközelítése mellett — azért foglalkozom, mert nemrégiben találkoztam olyan magyar szövegben *Tarentum* névének *Tarent* alakjával, amelyben egy tucat antik név szerepelt minden szempontból helyes formában (Magyar Nemzet 1980. I. 11. 8). Ilyen

⁵ Makkai Sándor: Ördögsekér. Budapest, Szépirodalmi, 1981. 12.

környezetben még a *Taranto* alak sem lenne teljesen helyénvaló, a *Tarent* alak pedig semmiféle magyar szövegben nem kaphatna helyet.

Az *-alis*, *-aris*, *-ilis*, *-bilis* képzőt tartalmazó, latin eredetű szavaink: *agilis*, *szenilis*, *szervilis*, *familiáris*, *vulgáris*, *debilis*, *plauzibilis*, *fidélis* stb. ugyanúgy megőrizték végződésüket és általában melléknévi jellegüket is, mint a velük alkotó régebbi vagy újabb keletű szavaink: *globális*, *aktuális*, *orális*, *vizuális*, *diagonális*, *financiális*, *millenáris*, *posszibilis*, *nukleáris* stb.

Itt kétféle vadhajtással, bosszantó, mert könnyen kijavítható hibával találkozhatunk. Ilyen egyrészt a képző végén a *-is* elem elhagyása, ill. az illető szónak valamilyen idegen nyelvből csonkult formában való átvétele. Ilyen szavak *debil* (*debilis* helyett), *orál* (*orális* helyett), *diagonál* (*diagonális* helyett) stb.

Itt is megfigyelhető az *-us*, *-um* végűeknél elemzett „teljes alak = főnév, csonkított alak = melléknév”-szerű jelenség létrejötte; ez azonban itt inkább csak vadhajtásnak számít: *generális* (főnév és melléknév) — *generáljavítás* (melléknév); *katedrális* (főnév) — *katedrálüveg* (melléknév).

Talán a fentieknél is helytelenebb a *vulgáris* — *vulgár* oppozíció, mert még megkülönböztetést sem tartalmaz: mind a két változat ugyanis jelentéskülönbség nélküli melléknév.

A fenti analógiák alapján alakulhatott a *koloniál* (bútor) szavunk is.

A másik lehetséges (megtörtént ténnyel is igazolható) hiba jellege és összes körülményei is azonosak az 5/b fejezet végén tárgyalt jelenséggel. A *debil* alakot valaki az ott elemzethez hasonló jószándékú tévedéssel igazította ki *debilus*-ra (*debilis* helyett).

6. Egy másik, napjainkig igen gyakori előfordulású a latin *-ns* (genitívusban: *-ntis*) képzővel alkotott folyamatos cselekvő melléknévi igenév is. A közvetlenül a klasszikus latinból való átvétel mellett sok köztük az újabban képzett szó. Általában melléknévi jelentésűek, de néhányuk — ahogy látni fogjuk — már főnévvé vált: *elegáns*, *intelligens*, *páciens*, *arrogáns*, *régens*, *absztinens*, *indifferens*, *koefficiens*, *dirigens*, *flagráns*, *adjudáns*, *figuráns*, *spekuláns*, *delikvens*, *korpulens*, *pedáns*, *pikáns* stb.

A magyarba átkerült ilyen típusú szavakra — a legtöbb (az általam ismert összes) európai nyelvtől eltérően — az a jellemző, hogy az egyes számú alanyeseti (singularis nominativus) *-ns* él tovább, nem az összes többi esetben található *-nt* tövéghangzó csoport. Így tehát egy érdekes *-ns* — *-nt* oppozíció teremtődött meg a magyar és az európai nyelvek viszonyában:* *régens* — *regent*, *spekuláns* — *speculant*, *elegáns* — *elegant*.

A magyar nyelvérzéknek megfelelően alakult pl. *docens* szavunk, amely mindössze csak néhány évtizede tartozik a gyakrabban használt szavaink közé. Minden valószínűség szerint a német, orosz nyelvi *docent* szó átvételeként került nyelvünkbe, és alakult, igen helyesen *docens*-sé.

Egy *-ns* — *-nt* = magasműveltségi, ill. népi alak által képzett oppozíció figyelhető meg néhány magyar szópárban: *gáláns* — *gálánt*, *pedáns* — *pedánt*, *pátens* — *patent* (ez utóbbiban erős jelentésbeli eltéréssel).

* A magyarban tovább élő alakokat természetesen a mai magyar helyesírási szabályok szerint írjuk. Az egyéb európai nyelvekben tovább élő megfelelőiket pedig a latin helyesírás szerint. Nehezen járhatnánk el másként, hiszen ezek az alakok kiejtés és helyesírás szempontjából meglehetősen nagy tarkaságot mutatnak a különböző európai nyelvekben.

Van továbbá néhány olyan szópárunk, amelyben mind a két alak vulgáris jellegű: *zsenáns* — *zsenánt*, *szekáns* — *szekánt*.

(A mértani fogalomként ma már ritkábban használt 'szelő, metsző' jelentésű, *szekáns* szó mind jelentés, mind nyelvi érték szempontjából más kategóriába tartozik.)

Az ezen a területen elkövethető vétség leginkább abból állhat, hogy az idegen nyelvből átvett szó *-nt* végződése nem cserélődik fel *-ns* végződésre. Ez, szerencsére, meglehetősen ritka jelenség. Sőt az *-ns* képző olyan virulens, illetve az *-nt* — *-ns* szembenállás tudata olyan eleven, hogy nagyon súlyos hibát is eredményezhet, mint pl. a 'díszítmény' jelentésű *ornamens*, ill. a 'szelet, levágott darab' jelentésű *szegmens* szavak létrejötte esetében. (Velük a Magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán [Szombathely, 1983. aug. 23—26.] több előadás is foglalkozott).⁶

Létrejöttük valószínű magyarázata: a valamelyik európai nyelvből átvett *ornament*, *segment* alakot a hibás nyelvérzék az *argument* — *argumentum*, *dokument* — *dokumentum* — oppozíciójában kifejeződő szabályszerűség helyett a *docent* — *docens*, *régent* — *régens* oppozícióban kifejeződő szabályszerűség alkalmazásával alakította át. Így lett a helyesnek számító *ornamentum* helyett a szóból a hibás *ornamens* alak, a helyeselhető *szegmentum* helyett a nagyon is helytelenítendő *szegmens* alak.

A nyelvérzék az *ornamens*-re talán találna még valami mentséget a közvetlen latin igei előzményekre vissza nem vezethető *korpulens*, *pikáns* *pedáns* analógiájában, hiszen a *díszítmény* talán *díszítő* elemnek is értelmezhető. A *szegmens* azonban már minden szempontból valóban torz szülemény. A nyelvérzék igen nagymérvű kicsorbulásáról tanúskodik az, hogy a tipikusan a *cselekvőre* utaló *-ns* képzővel alkotott szónak a cselekmény *eredményét* kellene jelölnie.

Az egészből azt a fontos tanulságot kell levonnunk, hogy nem szabad túl korán, a felködlő első és talán — mint az elemzett esetben is — hamis útra terelő analógiák alapján dönteni az ilyen és ehhez hasonló esetekben.

7. Szeretnék néhány újkeletű negatív és pozitív példát bemutatni latínos szóképzésünk területéről egy szűkebb hazai tudományág, a folklorisztika köréből.

Von Sydow svéd folklorista angol nyelvű munkáiban, angolként azonban nehezen értelmezhető új terminus technicusokat használt a mondafélek különböző fajainak a megnevezésére: *díte*, *memorat*, *fabulat*. Egyik szerzőnk a hazai szakirodalomban való elterjesztés szándékával átvette ezeket a fogalmakat eredeti elnevezésük megtartásával. Adott is rövid magyarázatot a szavak jelentéstartalmáról a terminusoknak a magyarban használható formáinak a kialakítását azonban elmúlasztotta. Ezt meg lehetett volna oldani akár megfelelő magyar terminusok alkotásával, akár a latin eredetre valló elnevezéseknek a magyar szövegkörnyezetbe beilleszkedő latinjának a létrehozásával (latinositás útján való magyarítással).

⁶ Elekfi László egyszerűen — és amint látni fogjuk, nem is teljesen alaptalanul — szörnyszülöttnek nevezte őket a szaknyelvi szókincsünk nemzetközi rétegével foglalkozó előadásában (aug. 25. C szekció). Hell György pedig az ugyanott, ugyanakkor elhangzott „A szaknyelvi rétegek stilisztikai jellegzetességei” c. előadásával és a kérésemre később nyújtott felvilágosításaival segített tisztázni a *szegmens* szó számomra nagyon valószínűtlennek tetsző 'szelet, levágott darab' jelentését.

Én itt pótlólag — és mindkét szakma nevében — kísérletet tennék ennek a feladatnak a megoldására:

dite : *élményelmondás, ill. diktum* (narrátum)
memorat : *eseménytörténet, ill. memorátum*
fabulat : *monda, ill. fabulátum* (fabula).

Nemcsak nyelvhelyességi szempontból, hanem a szakmai közlések tartalmassága érdekében is helyesnek látszik a fenti javaslatok átvétele (ill. hasonló helyzetekben hasonló eljárások alkalmazása). Ez mindenesetre kiküszöbölhetné szakirodalmunkból az olyan megfogalmazású mondatokat, amelyekben beilleszkedésre alkalmatlan idegen testként jelennek meg ezek a magyar olvasó számára értelmetlen szavak, mint pl. „A szokásszövegek legnagyobb része a *memratok* irányába tett lépésnek tűnik, . . .”.

Követendő jó példaként említhetjük viszont az olyan eljárást, amikor az átvevő az idegen nyelvű szakirodalomban talált, latinos elemeket is tartalmazó terminusokat a magyarban otthonosabbnak ható formájúakká alakítja (és értelmezésül esetleg megadja a fordításukat is): „. . . a népköltészet különböző alkotásaiban megnyilvánuló sajátosságokat a *numinózus* (természetfeletti), *faszcinózus* (érdekes) és a *fabulózus* (meseszerű) vonások összevetésével kísérjük meghatározni . . .” (Magyar folklór. Tankönyvkiadó, 1979. 241).

8. Javaslatok a további szómagyarításokra, ill. néhány általánosítható gondolat arról, hogy hogyan lehetne és kellene védekezni az ellen az állandó elidegenítő hatás ellen, amely az idegen, főleg az angol eredetű szavak beáramlása következtében éri nyelvünket.

Az angol szavak ugyanis — amint ez már eléggé közhely — a magyar nyelvérzék számára nehezen értelmezhető, merev, idegen testként kerülnek be nyelvünkbe.

Van azonban már néhány meghonosodott angol eredetű szavunk, amelyek — talán ez az első lehetőség az e szempontból való általánosításra — angol(os) kiejtéssel és a kiejtés szerinti leírással kerültek nyelvünkbe: *interjú*, *sztrájk*, *vikend*, *szmog*, *kemping* stb.

Az új átvételeket azonban általában irritáló hatású idegen elemként érzékeli nyelvi köztudatunk. És nemcsak az eleve komplikáltabb *know-how*, *know-who*, *soft-ware*, *hard-ware* és a mások által is már szóvá tett *lift-slab* és *tilt-up panelgyártási és beemelési rendszer* (Ruffy Péter: Magyar Nemzet 1977. III. 29. 9), hanem még az olyan ártatlannak tűnő szavak is, mint a *só* (show) is (amelynek persze az angolban több tucatnyi jelentése van).

Az ilyen típusú szavaknak és kifejezéseknek — a bántó rossz hangzáson, a rideg idegenszerűségeken és használatuk önmutogató sznobizmusán kívül — még az a hibájuk is megvan, hogy tulajdonképpen nincs is magyar jelentésük. Jelentés helyett egy másik nyelvre való utalást tartalmaznak; megértésüket csak az angol nyelv ismerete biztosítja. Sőt még helyes kiejtésüknek is ez a feltétele. Egyik nemrégiben bemutatott televíziós „só”-ban pl. éppen a *ste-wardess* szónak *sztevardesz*-ként való ejtése szerepelt a komikum, ill. a lekicsinylő célzatú jellemzés egyik eszközeként.

Az angoltól átvett szavak „közvetlen” megmagyarításának viszont az az egyik további hiányossága, hogy fonetikus átírásuk következtében elvesztik azt a csekély etimológiai orientációs támaszt is, amely angol formájukban

még megőrződött. Az *intervjú* és az *interjú* közti hosszabb ingadozás az *interjú* győzelmével végződött, és így eltűnt vagy legalábbis elhalványodott az *inter* elemnek az a jelentése, amely két ember közötti beszélgetésre utal. A *kemping* szóval kapcsolatban az Értelmező Kéziszótár jó érzékkel meg is jegyzi: „írva camping is”. Az írásban ugyanis megőrződött annak a latin *campus* szónak egy része, amely a legtöbb európai nyelvben megtalálható (természetesen többféle ejtésben), mint egyetemi és főiskolai diákok lakó- és munkahelyének a neve. A *campus* szónak a töve tovább él az angolban és több más európai nyelvben is, mint ’tábor, táborozás’ stb. jelentésű szóelem.

Az angolból és persze a többi idegen nyelvből bekerülő szavaknak anyanyelvünkbe való beilleszkedésével kapcsolatban két alapvető megoldási lehetőség kínálkozik.

Ha nem szűkebb értelmű tudományos szakszavakról van szó, lehetőleg helyettesítsük őket jó magyar szavakkal. Erre jó megoldást találunk a futballjáték szavainak a megmagyarításában (ahogy erre a bevezető fejezetben részletesebben is utaltunk).

A szűkebb szakmai szókincs területén pedig az látszik a legjobb megoldásnak (ahogy a bevezetésben erre is utaltunk már), ha — nyelvérzékünknek megfelelő formában való átalakítással — megtartjuk az idegen szót. Abban az esetben, ha az illető terminus technicus latin, görög eredetű, vagy ilyen eredetű elemeket tartalmaz, viszonylag könnyű a dolgunk. Alapul a megfelelő latin szót vehetjük, és azt latinos szóképzési szabályainknak megfelelően nyelvünkbe könnyebben beilleszkedővé alakítjuk. (Latinosítás útján való magyarosítás; fentebb már bemutattunk rá néhány példát.) Ezzel egyben megoldódik, ill. megszűnik az átbetűzés vagy átfonetizálás közti választás dilemmája is.

Ezt csinálta eddig is nyelvérzékünk a francia, német, sőt az angol közvetítésével nyelvünkbe került latin eredetű szavaink többségével. A fentiekben elemzett példáink jelentős hányada is ilyen, ugyanúgy mint a *determinál*, *kombinál*, *konfrontál*, *komponens*, *laboráns*, *argumentum*, *dokumentum*, *objektum*, *szubjektum* stb. szavunk is.

A szaknyelvi-köznyelvi jelleg határán álló *licenc* szó magyarítására pl. egy, a mi problémakörünk keretébe tartozó eszmefuttatásban a szó sajátos helyzetének megfelelően alternatív megoldási javaslatot találunk:⁷ *gyártási*, *kutatási*, *cégjegyzési* stb. *jogosítvány*, ill. a latinos képzési módunk területén kialakult szabályoknak megfelelően: *licencia*.

A továbbiakban még két, eddig is sok problémát okozó, a szaknyelv és a publicisztikai nyelv határán elhelyezkedő szóval szeretnénk foglalkozni a mintaadás és az elgondolkodtatás szándékával. Az egyik a *computer*, a másik a *design* szó.

A pusztas lefordítás vagy az értelmező jellegű megfeleltetés egyik szó esetében sem látszik a legjobb megoldásnak. A *computer* ugyanis több mint *számítógép*; a *design* helyett pedig nem lehet állandóan *ipari formatervezés-t* mondani, ill. ebből ígét, igenevet stb. képezni.

Az eredeti angol szavak közvetlen átvételét a kiejtés és az írás közti különbség, ill. a kettő közül valamelyik melletti döntés kényszere is megnehezíti, még a *komputer* — *kompjúter* (?) esetében is, különösen pedig a *design* | *dizájn* esetében.

⁷ Rapcsák Lajos: *Licenc?* Magyar Nemzet 1983. III. 13. 8.

A legjobb megoldásnak e szavak esetében az angol szavak alapjául szolgáló latin szavakból való kiindulás és a belőlük az anyanyelvünkben meghonosított képzési módokkal létrehozott alakok használata látszik: *design* — *designum*, *to designate* — *deszignál*, *designation* — *deszignálás*, *deszignáció*, *designer* — *deszignátor*; *computer* — *komputátor*, *to compute* — *komputál*, *computation* — *komputálás*, *komputáció*.

A példák számát nem akarjuk tovább szaporítani, hiszen nem a részletkérdések megoldását tartjuk most feladatunknak, hanem lehetőségek felvázolását. A tárgyalt probléma nem megoldhatatlan; mintául és követendő például hivatkozhatunk itt egy jelentőségében és az érintett szókincs terjedelmében szemponyjából is monumentális tudományág, a kémia szakszókincsének a türelmes munkával való gondos kialakítására.⁸

Az egész probléma megoldására magános, elszigetelt kísérletek — nem helyett, hanem — mellett átgondolt, körültekintő nagy munkára volna szükség.

9. Befejezésül, egy kis kitérőként, szeretnénk rövid bepillantást tenni iskolai latintanításunk múltjába, jelenébe — és talán — jövőjébe is.

A latin szavak megértését, értelmezését, alkalmazását az elmúlt századokban nagyban segítette az, hogy műveltségünk, mint az európai műveltség általában, latinos műveltség volt. A „kiművelt emberfők” tanulmányaik során — kisebb-nagyobb intenzitással — foglalkoztak a latin nyelvvel; megismerték a latin szókincset, nyelvtant, irodalmat és az európai művelődés számára alapvető jelentőségű antik kultúrát. Ma, vagy pontosabban az elmúlt évtizedekben fokozatosan apadásnak indultak az antik műveltséget eltető források; ez vonatkozik a legfontosabb forrásra, a latin nyelv iskolai tanítására is.

Napjainkban viszont azt tapasztaljuk, hogy az iskolai oktatásban a latintanítás Európa-szerte kezdi visszaszerezni elvesztett pozícióit. Valamelyes, — halovány, de mégis biztató — jelek valami hasonlóra mutatnak nálunk is. E folyamat támogatásához szeretnénk hozzájárulni néhány, témánk sajátosságai miatt is idetartozó gondolattal.

A latintanítási metodika egyik francia szakembere, Pierre Grimal azt mondja a latinról, hogy azt azért lehet könnyen megtanulni, mert grammatikájának a szabályai megegyeznek az emberi gondolkodásával.⁹

Valami ehhez hasonló fejeződik ki abban is, amit lord Káldor Miklós mondott arról a szerepről, amelyet a latin-, görögstanulás játszott az ő nem mindennapi karrierjének a megalapozásában: „A régi hagyomány szerint a tehetséges emberek, akik a görögöt és a latint jól megtanulták az iskolában, azok minden mást is meg tudnak tanulni és más problémákat is képesek megoldani.”¹⁰

Pierre Grimal idézett munkájában rámutat a latin nyelv tanulásának egy számunkra nagyon megszívlelendő sajátosságára, alapvető demokratizmusára is. A latintanítás, ha megfelelő módon történik, képes arra, hogy segítse megszüntetni az olyan hátrányokat, amelyeket az alacsony nyelvi kulturált-

⁸ Erdey-Grúz Tibor—Fodorné Csányi Piroska: A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai. I—II—III. Budapest, 1972—74. 568 + 591 + 55 oldal.

⁹ Pierre Grimal: Note sur la fonction et le rôle possible de la langue latine dans la formation pédagogique. Vita Latina 1975. 59. 2—8.

¹⁰ Bácskai Tamás televízió-interjúja: Beszélgetés lord Káldor Miklóssal. Valóság 1979/12. 80.

ságú környezetből származó tanulók hoznak magukkal. A latin ugyanis minden tanuló számára tabula rasa; minden tanuló az alapoktól kezdi felépíteni latin nyelvi ismereteit, tudását.

Ehhez már mi tehetjük hozzá, hogy többek között éppen a latintanulásban elért eredményeknek mindig is nagy szerepük volt abban, hogy a régi gimnáziumba, sajnos kis számban, bekerült, elfogódott, félénk, rosszul öltözött munkás- és parasztgyerekek fokozatosan megszabadulhattak a sokszor bénító hatású kisebbségi érzéseiktől.

Móricz Zsigmond önmagáról is ír a Légy jó mindhalálig-ban, amikor bemutatja, hogy Nyilas Misit a latintanulásban elért sikerei emelték az osztályban a legjobbakkal egy szintre. Egyik legmegrázóbb gyermekkori emlékét meséli el Móra Ferenc is a Szeptemberi emlékből, azt, hogy frissen szerzett latintudása hogyan tette győztessé egy különös „tanulmányi versenyben”. Ez a győzelem a gimnáziumi továbbtanulást is jelentette számára.

Úgy gondoljuk, nem volna abban semmi rossz, ha korunk Nyilas Misijeit, Móra Ferenckéit is megkaphatnák ezt a különben sok más szempontból is nagyon értékes segítséget.

Banó István

Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?*

VII. A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatáról lefolyt vita áttekintése, összefoglalása terjedelmesebb lett a szokásosnál. De talán nem a szükségesnél. A kérdés tüzetesebb vizsgálatára — úgy gondolom — szükség volt, több szempontból is. Egyrészt azért, mert a vitázók — a vitaindítók egyrészt és a hozzászólók másrészt — nem apróbb részletekben, lényegtelen kérdésekben tértek el egymástól, hanem szöges ellentétben álltak alapvető kérdésekben, a vitatott nyelvi forma használati körének, intenzitásának megállapításában; keletkezése, terjedése okainak értékelésében; a vele kapcsolatos további teendőkben — hogy csak a legfontosabbakat mondjam. Ezért láttam szükségesnek az érvek rendszerezését, szembeállítását, újabb anyag feltárását és újabb szempontok felvetését. De azért is szükség volt erre, mert a vita túlnőtt az eredeti kérdésen: az egymástól eltérő vélemények egyben a nyelv-művelés alapvető elveiben való szemléletbeli eltérést, véleménykülönbséget is tükrözték, ezért tartottam szükségesnek, hogy megjegyzéseimben rájuk is kitérjek. S nem annyira a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának kérdése, mint inkább a nyelv-művelés módszere, szemlélete, általános gondoljai készítenek arra, hogy vitázárom befejezéséül — amennyire lehet — röviden összefoglaljam a legfontosabb tudnivalókat a nyelvi viták okairól, természetéről, módszeréről.

1. Egy nyelvi forma helyességének legfőbb igazolója, bizonyítéka a nyelv szokás, az úzus. Ezt az ősi tételt a nyelv-művelés története folyamán sokan és sokszor megkérdőjelezték, ma is megkérdőjelezzik, mégis bizonyos, hogy ez, a nyelv szokás volt és lesz a döntő a helyes nyelvhasználat kérdéseiben: így helyes, mert így mondjuk. Ma így mondjuk. Tehát nem azért, mert régen is így mondták, vagy mert így logikus, vagy mert így felel meg nyelvünk szellemének, hanem: így fogadta el, így szentesítette a magyarul beszélők közakarata. A közszokás, a közakarát elsőbbségéről való tételt persze még részletezni, árnyalni, finomítani lehet és kell. Nem szorul külön bizonyításra, hogy a nyelv szokáson általában nem a beszélők abszolút többségének nyelvhasználatát, gyakorlatát értjük, hanem a köznyelven beszélők megnyilatkozásait. (A tudnák, láthassa például valószínűleg még ma is gyakoribb a magyar nyelvterületen, mint a tudnék, láthatja köznyelvi forma, mégis az utóbbit tartjuk „helyes”-nek.) Esetenként persze az is vitás lehet, ki beszél köznyelven, vagy hogy a nyelvi változatok közül melyik a valóban köznyelvi, illetőleg tájnyelvi, esetleg szaknyelvi forma.

* L. Nyr. 108: 35 — 48, 273 — 88, 407 — 22.

E tekintetben azonban nem mindig egyezik a köznyelven beszélők szokása, közakarata. Például egy új nyelvi forma, nyelvi változat jelentkezése esetén. Ilyenkor kerül sor nyelvi vitára, a helyesség—helytelenség (s ezzel összefüggésben a helyeslés vagy tiltás) ügyében való döntésre. Valóban új a kérdéses nyelvi jelenség? Valóban felesleges, sőt káros? Valóban idegen mintára keletkezett, s ezért tiltakozik ellene a jobb nyelvérzék? Ezekre a kérdésekre kell a nyelvművelésnek választ adni a nyelvállapot, nyelvhasználat felméréseivel, a nyelvi tények alapos, tárgyilagos vizsgálatával, értékelésével.

A felmérés kiterjed (kiterjedhet) a nyelvnek térben és időben egymástól különböző rétegeire, de egyrészt a különféle nyelvi rétegek vallomása, bizonyító ereje a vitás kérdésekben nem azonos súlyú, másrészt nincs is minden esetben mindegyik réteg vallomására szükség. Hogy világosabb legyen: más, kisebb a súlya, a bizonyító ereje a táji nyelvhasználat vallomásának abban, hogy egy nyelvi jelenségnek mi a mai köznyelvi formája és jelentése, mint abban, hogy a vitatott jelenség idegen eredetű-e vagy sem, vannak-e vagy nincsenek népnyelvi gyökerei. Ugyanígy egy jelenség mai köznyelvi státusát jobban bizonyítják a mai irodalmi adatok, mint a régi nyelv vallomása; az utóbbi viszont a mai forma és jelentés kialakulását világíthatja meg, s dönthet abban is, hogy a vitatott jelenség új-e vagy régi; idegen hatásra keletkezett vagy belső magyar nyelvi alakulat. Azt viszont, hogy pl. a *reptér*, a *maszek*, a *tévé*; az *erőmű*, a *holdkomp*, az *úrhajó*; a *dűsít*, a *pontosít*; a *zöld utat kap*, az *olajra lép* hasznos elemei mai nyelvünknek, nem kell és nem is lehet nyelvjárási vagy nyelvtörténeti adatokkal bizonyítani. (Más kérdés persze, hogy a nyelvjárási vagy régi nyelvi példák analógiás hatása is támogathatja, magyarázhatja a mai formák kialakulását.)

A nyelvi tények, a nyelvi valóság fölfedése sikeresebben, megnyugtatóban valósítható meg az írott, mint a beszélt nyelvre vonatkozólag. Az írott nyelvű vizsgálati anyag pontosan körülhatárolható, a vizsgálat megismételhető, vita esetén ellenőrizhető. Hogy egy nyelvi jelenség például XVI. vagy XX. századi szerző művében előfordul-e vagy sem, gyakran él vele vagy ritkán, milyen hangalakban, milyen jelentésben használja — mindez ténykérdés, több vagy kevesebb munkával megállapítható. (Előfordulhat ugyan, hogy a feltáró munka felületes, az így nyert eredmény téves, de az ellenőrzés során ez is kiderülhet.)

Lényegesen nehezebb azonban megnyugtató, vagy mondjuk inkább így: a valóságot megközelítő választ adni arra a kérdésre, hogy mi a helyzet mai beszélt nyelvünkben egy-egy újabban feltűnt vagy már régebben vitatott nyelvi jelenségnek. Sokan vagy kevesen használják? Terjed vagy visszaszorul? Az objektív felmérést ez esetben ugyanis — szükségszerűen — a felszínesebb, egyéni benyomások helyettesítik az ítélet megalkotásában; sokszor szubjektív érzések, amelyeket természetsszerűen befolyásol nyelvi neveltetésünk, egyéni ízlésünk, esetenként elfogultságunk: a nyelvi forma iránti rokon- vagy ellenszenvünk. Így áll elő aztán az a helyzet, hogy az egyik ember legfeljebb csak hallott egy újabban felbukkanó nyelvi forma létezéséről, a másik szerint meg ez a szó, kifejezés „gomba módra szaporodik”, „járványként terjed”, „már minden hagyományos, épkezláb szót, kifejezést kiszorított” stb. Hogy példát is mondjak: vitánk során azt a megállapítást olvashattuk az ún. „suksük” nyelvről, hogy a nyelvművelő tevékenység hatására visszaszorult nyelvünkéből. Bárczi Géza meg úgy látja, hogy „szakadatlan terjed, s

azzal fenyeget, hogy rövidesen a beszélők többsége fog vele élni, ha ugyan máris nem a többség használja” (Nyelvművelésünk 14).

Napjaink beszélt nyelvének, pl. az értekezletek nyelvhasználatának, a rádióban és a televízióban hallható nyelvnek (de ide sorolhatjuk az újságokat is) nemcsak a f e l m é r é s e, hanem az é r t é k e l é s e is sok nézeteltérés, vita forrása. Ennek okait előzőleg már érintettem. Az irodalom (főként a szép-irodalom) nyelvi tényei ezzel szemben felmérhetők, azonfelül különleges súlyuk van a norma, a helyesség szempontjából is. „Ilyent Petőfi, Arany, Kosztolányi, Illyés Gyula le nem írt volna” — érvelünk valamilyen kerülendőnek, rossznak tartott forma ellen. De a helytelenítés erejét, érvényét alaposan csökkenti, ha kiderül, hogy ők is éltek ezzel a jelenséggel. Mert a vitatott, de általunk helyeselt forma mellett meg — jogosan — így érvelünk: hogyan lenne jó, hiszen legjobb íróink, nyelvünk mesterei, művészei és élnek, éltek vele.

A gyakorlatban persze nem érvényesíthető mechanikusan, feltételek és viták nélkül az a tétel (vagy inkább felfogás) sem, hogy az írók nyelvhasználatát az irányadó a nyelvi norma körüli vitákban. Mert hiszen író is sokféle van. Egyáltalán: ki az író? Akinek egy könyve már megjelent? Vagy aki tagja az Írószövetségnek? A kört szűkíteni szokták, szoktuk: a jó írók példája, nyelvhasználatát az irányadó. Akadékoskodni azonban tovább is lehet, s nem is egészen alaptalanul: ki dönt abban, hogy a hivatalosan elismert, kitüntetett vagy a nem díjazott, de nagyon népszerű, divatos író a jó író? Meg aztán: stílusukban, nyelvhasználatukban ők is nagyon különbözhetnek, különböznek is egymástól; vannak a hagyományokat jobban tisztelő, egyszerűen, kristálytisztá világossággal fogalmazó írók, de van, aki inkább a nyelvi újat, a szokatlant, a meglepőt kedveli.

Hogy az írói gyakorlatot mennyire tarthatjuk, tartjuk követendő, példának is, arra álljon itt egy — nyelvi kérdésekben is gyakorta állást foglalo — író, Déry Tibor nyilatkozata. A napok hordalékai címen írt jegyzeteiben ezt írja: „Bár tudnék feleolyan jól, negyedolyan jól magyarul, mint Arany. Vagy akár csak feleolyan jól, mint Móricz. (Bár néha égneek áll a hajam, olyan gyatrán ír.)” (L. Nyelvédesanyánk²⁹ 29.)

Nem kiagyalt kérdések ezek, több mint fél évszázaddal ezelőtt Gombocz Zoltán is ilyenformán tündődött, az író és a nyelvi norma kapcsolatáról beszélve a Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén. (L. MNy. 27: 2—4.)

Ejtsünk néhány szót a költői szabadság, a poetica licentia kérdéséről. Felmerült ugyanis a vita során, hogy szabad-e egyáltalán a nyelvi norma, a nyelvi helyesség körüli vitákban költői idézeteket felsorakoztatni bizonyító anyagként. Hiszen a költőnek m i n d e n t s z a b a d. Csúry Bálint a régi latin szólást idézi (de nem vallja): *Cuncta licent stultis, pictoribus atque poetis* (azaz: minden szabad az ostobáknak, a festőknek meg a költőknek...). Úgy véli, hogy „vagy van *poetica licentia*, s akkor a költői nyelv adatait s magát a költői nyelvet is ki kell zárunk a nyelvészeti vizsgálódás köréből. Vagy nincs, s akkor a költői nyelv összes adatai értékesek és használhatók mind általában a nyelvnek, mind különösen a költői nyelvnek a kutatásában” (Nyr. 40: 225). Csúry az utóbbi véleményen van, s ezért tartja — vitapartnerével ellentétben — jogosnak, hogy a csak szórendjéről szóló vitában Petőfi és Arany verseiből idézzon bizonyító példákat.

Hogy a költészetnek nagyobbak a nyelvi lehetőségei, mint a prózairodalomnak, s összehasonlíthatatlanul nagyobbak, mint a köznyelvnek, azt aligha kell bizonyítani. Nincsenek időbeli és térbeli korlátai, a megszokottól való

eltérés, új kifejezések keresése a lényegéhez tartozik, szokatlanabb szóhasználatra, újszerű, egyéni szóalkotásra nemcsak joga, lehetősége van, de ez alapvető szükséglete is. Mindez t á r g y a a költői nyelv kutatásának, azonban — s a mi vitánkban ez a lényeg — mai köznyelvünkre nézve nem lehet irányadó, különösen nem d ö n t ő a költői nyelv minden jelensége, még ha a legnagyobbak műveiben találkozunk is velük. De a gyakorlatban ilyen igény általában nem is szokott felmerülni. Ha például a köznyelvben már kialakult, megszilárdult formától eltérő szóval vagy kifejezéssel találkozunk valamilyen költői műben, nem gondolunk rá, hogy ez megkérdőjelezheti a köznyelvi forma érvényességét. Az *ezt, azt*at nem lehet egyértékű az *ezt, azt* formával, ha egyik-másik költőnk használná (használja) is. Még Arany tekintélye sem változtat ezen, aki így írt a Csaba királyfi előhangjában: „Mi emel? mi tart fön(!)? mi sugall? mi biztat? . . . ! Kebelem egy hangja. Követem is aztat.” S a *haj* főnév többes számban való használata sem lesz követendő attól, hogy Petőfi a tündérlányok sárga *hajai*-ról ír a János vitézben. Amikor azonban a köznyelvi használatban bizonytalanság van, amikor arról vitázunk, hogy ezt vagy azt a formát helyeseljük-e, elfogadjuk-e, akkor egy-egy tekintélyes költő szavazata, nyelvhasználata is sokat segíthet a döntésben, a vitás forma megítélésében. Ezt az elvet sem lehet persze dogmatikusan értelmezni, mechanikusan alkalmazni, hiszen a gyakorlatban nagyon különböznek egymástól a vitatott nyelvi jelenségek mind használati körük, mind gyakoriságuk, mind irodalmi adatoltságuk szempontjából, így értékelésüknek is ezekhez a körülményekhez kell alkalmazkodnia.

Bizonyos, hogy a költői nyelv vallomásának nagyobb a súlya a nyelvi norma szempontjából, ha a bizonyítékul idézett adat tekintélyes, elismert, nyelvileg is példának számító költőtől származik. Erősíti az adat hitelét, ha nemcsak egyszer-kétszer fordul elő a szóban forgó költő műveiben, azaz nem egyedi, egyszeri használatról, hapax legomenonról van szó. Még inkább erősíti a vitatott forma köznyelviesedésének jogát, ha több költő műveiben is találunk rá példát. Vigyáznunk kell persze: kellő körültekintés nélkül ne ítéljünk abban a kérdésben sem, hogy egy-egy nyelvi forma egyszeri, egyedi-e. Bevallom, amikor régebben írtam a mostani vitatémáról, némi lelkiismeretfurdalással mellőztem, kerültem ki a Petőfi-sort: Gyermekektől nem *háborgatottan* (Az Alföld), vagy az Aranytól már idézett *rakottan*-t, gondolván, hogy ezeket valóban a „költői szabadság” körébe kell utalni. S aztán meglepődve (meglepetten?) tapasztaltam, milyen gyakori ez a forma például Illyés Gyulánál is. Csak egy-két példát idézek az Ingeny lakoma II. kötetéből: *megújítottan* (183), *terhelten* (236), *válogatottan* (282), *bebalzsamozottan* (365), *megviselten* (392) stb.

Összefoglalva: a költői nyelvhasználat — az adatokat józanul mérlegelve, más adatokkal kiegészítve, összevetve — igenis hozzájárulhat ahhoz, hogy a köznyelvi helyesség—helytelenség dolgában kialakítandó állásfoglalásunk, ítéletünk a valóságot jobban megközelítő, árnyaltató legyen. Néha azt sugallják ezek a költői vallomások, hogy ez a jobb, az ajánlhatóbb forma; máskor azt, hogy szokatlan ugyan, köznyelvinek egyáltalán nem mondható, de üldözni nem kell, sőt: nem szabad, mert alighanem új lehetőség mutatkozik benne kifejezőkészségünk gazdagodására, gazdagítására.

Hogy a most vitatott témára is utaljak, nekem legalábbis figyelmeztető, meggondolkoztató például Adynak A Sion-hegy alatt című verse, amelyben a befejezett melléknév igenévnek szinte minden funkciójára találunk adatot. Íme a kiemelt sorok:

*Borzolt, fehér Isten-szakállal,
Tépetten, fázva fújt, szaladt
Az én Uram, a rég feledett, . . .*

*Egy nagy harang volt a kabátja,
Piros betűkkel foltozott,
Bús és kopott volt az öreg Úr.*

*„Halottan visszajöttem hozzád
Én, az életben kárhozott.”*

2. A nyelvi valóság megállapítása, a nyelvi tények regisztrálása után következik a nyelvi tények értékelése. Ez — tapasztalataink szerint — még több vita forrása lehet. Mégpedig szükségszerűen.

a) A viták egyik oka a vitázók emberi természetében, lelki adottságaiban és nyelvi ismereteik különbözőségében van. Az egyik ember — lelki alkata szerint — jobban megérti a változást, inkább elfogadja az újat, mint a másik, aki mindent rossznak tart, ami az ő nyelvhasználatától eltér, s minden nyelvi változásban nyelvromlást lát. Ezt a magatartást — amit más oldalról nézve nyelvi ízlésnek, nyelvérzéknek is nevezhetünk — erőteljesen formálja nyelvi nevelésünk, amely egyénenként különböző lehet. Egyikünk szürke, igénytelen nyelvi környezetben nő fel, a másik nyelvi igényességet, gazdagabb, színesebb nyelvhasználatot sajátíthat el az anyanyelv tanulásának legértékesebb, legmeghatározóbb korszakában.

Az is oka lehet a nyelvi jelenségek megítélésében való nézetkülönbségnek, hogy ki mit tanult az iskolában a helyes nyelvhasználatról, a nyelvi normáról. Egy tekintélyes, szuggesztív tanár tanítása, példája meghatározó, iránymutató lehet egész életre, de nemcsak jó, hanem rossz értelemben is: van, aki az iskolában tanult nyelvhelyességi babonáktól, a félig érvényes vagy idejétmúlt nyelvhasználati szabályoktól soha nem tud szabadulni, s egész életében riogatja velük környezetét is.

Különböznek az emberek egymástól nyelvi ismereteikben: van, aki csak a köznyelvet ismeri úgy-ahogy, másnak meg — egy vagy két nyelvjárás ismeretében — szélesebb körű az anyanyelvi tudása. Az egyiknek mai és régi írók állandó olvasásával, nyelvünk rendszerének, történetének tanulmányozásával gyarapodtak nyelvi ismeretei, erősödött nyelvi ízlése, a másoknak a nyelvi tárháza meg nagyon hiányos.

b) A viták, véleménykülönbségek másik fő okát a vitatott nyelvi jelenségek alapvető jellegzetesége adja: ezeknek többségére az jellemző, hogy átmeneti állapotban, a folyamatos változás állapotában vannak. Ezért nehéz a velük kapcsolatos nyelvhasználati szabályt határozottan, mindenkinek az egyetértésével, mindenkori érvényességgel megfogalmazni. Az idegen szavak dolgában állíthatnánk-e például azt, hogy minden idegen szó kárára volt és van nyelvünknek, társadalmunknak? Nyilvánvalóan nem. De ennek az ellenkezője sem fogadható el, az, hogy az idegen szavak korlátlan befogadása, használata ellen nem lehet kifogásunk. Elképzelhető az a javaslat, vélemény is, hogy az eddig (például a tizenkilencedik század végéig vagy a huszadik század közepéig) nyelvünkbe került idegen szavakat tudomásul vesszük, elfogadjuk, de a további beáramlásnak gátat vetünk. Elképzelhető, de ugyanolyan tarthatatlan, mint az előbbi tételek. És az idegen szavak egyedi, egyenként való

megítélése? Hogy tudniillik: ezt pártoljuk, elfogadjuk, mert hasznos, amaz viszont fölösleges, tiltandó? A megítélésnek, a mérlegelesnek ez a formája célravezetőbb, ez az út járhatóbb, mint az általános üldözés vagy befogadás, de az egyes esetre vonatkozó értékelés sem lehet időtől és alkalomtól független, egyetemes érvényű, hiszen az az idegen kifejezés, amelyet fölöslegesnek tartunk a köznyelvben, még szükséges és hasznos lehet a szaknyelvben vagy a szépirodalmi alkotások valamelyik ágában; továbbá: ami fölöslegesnek látszik ma, az esetleg hasznos, szükséges lehet holnap. Hasonló következtetésre vezetne egyéb — folyamatos változást mutató — nyelvi jelenségeknek a vizsgálata is, például az ikes igéknek, az -ó, -ő végű igenevek többes számának (*biztatók* vagy *biztatóak*), vagy a „képvisel”, „gyorsír” típusú, valamikor nagyon támadott, de napjainkban egyre terjedő igéknek a vizsgálata.

c) A nyelvi jelenségek megítélésében tapasztalható nézet- és véleménykülönbségek legfőbb forrása a nyelv életének, változásainak dialektikája; az, hogy a nyelv életfolyamataiban egymással ellentétes erők, törekvések érvényesülnek, s ezeket a tendenciákat nem egyformán értékeljük; érvényesülésüket az egyik ember gátolja, a másik támogatja, vagy legalábbis tudomásul veszi.

A nyelvnek (minden élő nyelvnek) ez a kétarcúsága leginkább az állandóság és a változás szembenállásában, küzdelmében tükröződik.

Mind a kettő alapvető jellemzője a nyelvnek. Állandónak, viszonylag egységesnek kell lennie, hogy társadalmi funkcióját, a gondolatközlést, gondolatcserét elláthassa; hogy a szavaknak a beszélők számára azonos legyen a jelentése, értéke, hogy a szavak kapcsolásának módjában ne legyenek, ne alakuljanak ki a pontos megértést zavaró eltérések. De a nyelv törvényszerűen, szükségszerűen változik is, az élet, a társadalom változásával együtt (ha nem követi is pontosan, szabályosan annak változását), gazdagodik értelmi, szellemi világunk, és bővülnek tárgyi ismereteink: mindez a nyelv bővülésével, változásával jár együtt. E változások haszna, célja nemcsak a nyelvi eszközök gazdagodása, hanem a nyelvi eszközrendszer célszerűsödése, tökéletesedése is. A változás az esetek egy részében külső (idegen nyelvi), más esetekben belső (főként analógiás) hatásra történik. De szerepe van az ösztönös vagy tudatos változtatásban a nyelvű divatnak, illetőleg annak a szinten érthető törekvésnek is, hogy a megszokottat a ritkábban használtira, az elszürkült formát a frissebbre akarjuk cserélni.

A „nyelvújítás” mint nyelvalakító törekvés és maga az egész nyelv-művelés tudatos beavatkozással akar változást előidézni a nyelvben és a nyelvhasználatban.

Az állandóság és a változás szembenálló tendenciája más aspektusból nézve mint a régi és új, az ortológia és neológia, a szokott és szokatlan, a hagyományörzés és újítás harca jelentkezik. A változás irányát, eredményét tekintve az egységesülés és elkülönülés (integráció és differenciáció) áll egymással szemben. Természetesen lehetne még sorolni a nyelv életében mutatkozó szembenállások, ellentétes tendenciák egyéb eseteit is. De most nem teljességre törekvő bemutatásuk és rendszerezésük a cél, csak utalni akartunk a nyelvi viták örök forrásaira. És ismételten hangsúlyozni, hogy a magyar nyelv és a magyar nyelvközösség ügyét akkor szolgáljuk jól és eredményesen, ha buzgalmunk, kitartó munkánk a nyelvi tények alapos ismeretével, körültekintő mérlegelésével párosul; ha nem akarjuk a nyelvi valóságot leegyszerű-

síteni, primitív törvények Prokrusztészágyába kényszeríteni; ha az üldözés hajthatatlansága, a vagy-vagy egyoldalúsága helyett lehetőséget adunk a hely, idő alkalom által meghatározott, differenciált értékelésnek, mérlegelésnek is. Ha tehát a nyelv művelés dialektikája követi a nyelv dialektikáját. Ahogy Kazinczy is írta az „Ortológus és neológus”-ban: „A nyelv olyan, mint az ég íve a maga egymásba futó színeinek gyönyörű játékkal. Elbontja a szép játékot, aki a színeket a magok neveikre akarja osztani. Hadd játsszák játékokat itt is a törvény, szokás, analógia, eufónia, ízlés, régiség, újság, magyarság, idegenség, hideg józanság s poétai szállongás, s hagyjuk a cirkuszt és lineát [= körzót és vonalzót] máshová.”

Ez a „tétel” persze önmagában nem ad kulcsot a nyelvhasználat minden részletkérdésének megoldásához. De szemléleti alapként mindig jó rá támaszkodni, kiegészítve Kazinczynak azzal a sokszor idézett mondatával, amelyet szintén az „Ortológus és neológus”-ban írt le (mai helyesírással közlöm ezt is): „Jól és szépen az író, aki tízes ortológus és tízes neológus egyszerre, s egyességben és ellenkezésben van önmagával.”

A nyelvhasználat dolgában ítéletmondásra vállalkozónak is ezt kell (kellene) szem előtt tartani, noha ez a magatartás nem könnyű és nem is mindig népszerű.

*

Vitánk alapkérdésére visszatérve: foglaljuk össze nagyon röviden, mi következik az elmondottakból a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatára nézve.

Egyetemes rosszallása, elítélése nincs *indokolva* (= bizonyítva), tehát nem is *indokolt* (= jogos). Nem kell, nem szabad ellene kampányt indítani; kiírtása valóban „mutató nyelv művelői tény”, de egyben hérosztratoszi cselekedet is lenne.

Vitán felül jogos a használata, ha az igenév már melléknévesült. A vélemények csak a melléknévesülés tényének és mértékének megállapításában, s ebből következően e csoport nagyságának megítélésében térnek el egymástól — alaposan.

El kell fogadnunk akkor is, ha a beszélő ennek a kétarcú nyelvi elemnek inkább a névszói voltát akarja kiemelni, hangsúlyozni.

Nem helyettesíthetjük a határozói igeneves szerkezettel, ha a kettőnek a jelentése eltér egymástól.

Sok esetben azonos (megközelítően azonos) értékű szinonimaként használjuk a különböző formákat (*tilos, tiltva van, tiltott; ismert, ismeretes; vitás, vitatott; kedves, kedvelt* stb.). Ilyesmire még Aranytól is idézhetünk példát. „Zavarva lelkem, mint a bomlott cimbalom” (Válasz Petőfinék) — „Keblem szorong — fejem zavart” (Katalin). „Félre, félre! . . . pálya mérve!” (Pázmán lovag) — „Pörölye húzamos, kimért (Katalin).

Védekeznünk kell viszont a befejezett melléknévi igenév túltengése, napjainkban főként a közéleti és a hivatalos nyelvben — való modoros, divatos agyonhasználása, a megszokottabb formák rovására történő indokolatlan terjedése ellen. Szepesy sok jogos és találó példája mellett olyanokra is gondolok, mint amilyeneket A. Jászó Anna — hivatalos iratokból, előadásokból ki- és följegyezve — közölt a Magyar Nemzetben: „. . . munkája egész évre

tervezett"; „Egy tantárgyra kilenc óra *adott*"; „A képek jól *megválasztottak*"; „Ott ez nem kellően *megoldott*"; „Ami *áthúzott*, azt tekintsek semmisnek"; stb. (1983. márc. 19. 14.)

A divat túlzásairól és a stílustalan nyelvhasználatról van tehát szó; a feladat értelemszerűen nem a kérdéses nyelvi formák kiirtása, hanem a divathullámnak normális mederbe terelése; visszaszorítása, s annak megmutatása, megtanítása, hogy az egyes nyelvi formáknak, változatoknak mekkora a használati köre, milyen a hangulata, jelentésárnyalata. Melyik forma a hivatalos ízü, melyik a szokásos, köznyelvi, nyelvjárási, idegenszerű; melyik a választékosabb; azaz: hol, mikor, milyen stíláriis környezetben használhatom az egyiket vagy a másikat.

De ez minden egyébi nyelvi jelenségre nézve is érvényes. Például a vitánkban központi helyet elfoglaló határozói igenév és a létige kapcsolatából alakult szerkezetre nézve is. Éppenséggel el tudok képzelni olyan helyzetet (alkalmat, lelkiállapotot), amely érthetővé tenné ezt a kérdést: mikor *lesz ebédelve*? De azért a mikor *lesz az ebéd*?, mikor *ebédelnek*?, mikor *ebédelünk*? kérdést természetesebbnek tartanám. Egy cikkemben, amelyet a határozói igeneves szerkezet védelmében írtam, idéztem ilyen erdélyi adatokat is: *férjhez volt menve, le van feküdvé* stb. (Emberközpontú nyelvművelés 137.) Mégpedig azért, hogy a mindenben germanizmust szimatoló, ezt a szerkezetet kiirtani akaróknak megmutassam: lám, a példaként emlegetett székely nyelvjárásokban még ilyen is van. De természetesen eszembe sem jutna, hogy a *férjnél volt, férjhez ment* stb. helyett inkább a *férjhez volt menve* formát ajánlanám, vagy azt mondanám, hogy a *le van feküdvé* stíláriisan egyenértékű ezzel: *fekszik, lefeküdt, ágyban van* stb. Nem ítélném el nyelvrontásért József Attilát, aki azt írta Gyömrői Editnek, hogy „mérhetetlenül *szeretve van*” (J. A. válogatott levelezése 337). Leveléből ugyanis kiderül, mit rejt ez a szokatlan forma. De a *szeretve van*-t mégsem ajánlanám első helyen a szóban forgó érzés kifejezésére.

Az egyes nyelvi jelenségek stíláriis értékelésében persze lehetnek, vannak is — a már vázolt okokból — eltérések. A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatára nézve különösen áll ez a megállapítás. Az általános vélemény azonban nagyjából egységesen fogalmazná meg azok, akik nem kívánják ezt a jelenséget teljesen visszaszorítani. Elfogadhatjuk Nagy J. Béla véleményét, aki Tompa Józsefnek a melléknévi igenevek állítmányi használatáról szóló 1953-ban megjelent cikkére írja: „... igazat adhatunk neki abban, hogy nem szabad ezt az állítmányi használatot válogatás nélkül üldözni, de nem szabad válogatás nélkül helyeselni sem” (MNY. 54: 166). Ez a megjegyzése a jelen idejű melléknévi igenevek állítmányi használatára vonatkozik, de — mint cikkének további részeiből is kiderül — a múlt idejű melléknévi igenevekre is értendő: „Egyszerű és pontos szabályunk nincs arra, hogy melyik efféle igenév lehet állítmány vagy állítmányi névszó, azért inkább legyünk óvatosak és tartózkodók, ne léptessünk elő derűre-borúra minden melléknévi igenevet állítmánnyá” (MNY. 56: 168).

Ez az elvi egyetértés persze a részletekben nem jelent teljes véleményazonosságot. Vita tehát van is, lesz is, ez azonban nem a nyelvtudomány tehetetlenségének, a nyelvművelők megegyezésre való képtelenségének, határozatlanságának, hanem a szóban forgó nyelvi jelenség állapotának, természetének a következménye.

Lőrincze Lajos

Ballada és szintézis a Kékszakállú-misztériumban*

Azt, hogy a Kékszakáll-monda nem egyszerűen egy hátborzongató eseményt akar elmesélni, mi sem bizonyítja jobban, mint éppen az a tény, hogy a Faust- és a Don Juan-témához hasonlóan számtalan különböző feldolgozással minden kor számára volt mondanivalója, aktualizálható üzenetre hívó ihlető ereje. „A kékszakállú herceg vára”, Balázs Béla 1910-ben írott szimbolikus drámai műve szinte maga is „vár”: régi „építőkövek” felhasználásával készült modern alkotás, amelybe absztrakcióval és stilizálással épülnek be a kívülről kapott motívumok, illetve emblémák, a témához kapcsolódó szimbolika és a filozófiai—esztétikai hatások különféle rétegei. Maga a szerző így vall erről: „Egyelőre azt látom, hogy nem mesék vannak, hanem összevissza rakott mesemotívumok. Ezek a kövek . . . Ezekből kell felépítenem a drámát. Ezek a mítoszregiségű és mítoszhatalmú dolgok . . .”¹

Mind tematikai, mind stilisztikai szempontból igen összetett e misztérium külső kontextusa: a Kékszakállú-monda történeti magjától, a mitológiai és népköltészeti ősforrásokra visszavezethető szimbólumok és emblémák (szám-, fény- és színszimbolika, tilalom-, próbatétel-, kíváncsiság- és megváltásmotívum stb.) megjelenésétől az ismertebb művészi feldolgozásokon át (Perrault, Tieck, Maeterlinck, A. France) a szimbolizmus, a szecesszió, az impreszionizmus és az expresszionizmus vegyesen érvényesülő hatásáig terjed ez a kör, de nem feledkezhetünk meg a költő számára személyessé vált társadalmi-kortörténeti háttérrel (az imperializmus, az elidegenedés, a magányérzés problémáiról), sőt az ennek árnyékában eklektikusnak ható filozófiai nézetek (az idealista intuitivizmus, az újplatonizmus, a panteizmus) számbavételéről sem.

A fenti összefüggésrendszerben alapvető fontosságú a népköltészet hatása, amely „A kékszakállú herceg vára” tartalmát és formáját, e kettő egyiségét jellegzetesen meghatározza. Balázs Béla szimbolizmusával is azt a lényegyet, a számára titokzatos felszín mögött rejtőzködő igazságot kutatta, amelynek felismeréséhez ennek megfelelően végletekig egyszerűsített, sajátosan stili-

* Száz éve, 1884. augusztus 4-én született Balázs Béla, az irodalom és a film-művészet elméletének és gyakorlatának egyaránt jeles művelője. Irodalmi műalkotásaiban sajátosan XX. századi, Bartók Béla és Kodály Zoltán törekvéséhez hasonló szintézis-igény tükröződik: a hagyományokban gyökerező modernség, a népköltészet és az avantgardizmus összefonódásának mind következetesebb érvényesítése. A sokoldalú művészre és tudósra emlékezve ezúttal a szintézisteremtő Balázs Béla egyik legtalányosabb művét, a Bartók zenéjével világhírűvé vált Kékszakállú-misztériumot állítjuk írásunk középpontjába.

¹ Balázs Béla: *Napló (Tények és tanúk)*. Magvető, Bp. 1982. 1: 491—2.

zált művészetével közeledett. Így jutott el a népköltészet őseréjűen egyszerűvé csiszolódott formakincséhez, a magyar népdal, népmese és népballada elemeinek felhasználásához: „Magyar drámasztílust kerestem. A székely népballadák dramatikus fluidumát akartam színpadra nagyítani. A népdalnak keveretlen összízeivel akartam modern lelket festeni. Azt akartam, amit Bartók . . . Hit-tük, hogy az egészen újat csak az egészen régiből lehet kipalántázni, hogy csak az ősmatéria bírja el a mi spiritualizálásunkat . . . Mert csak az igaz, ami egyszerű.”² A régi székely-magyar népballadák nyelvén és ritmusában megalkotott Kékszakállú-misztérium legközvetlenebb tematikai ihletője szintén balladakincsünk volt; szimbolikus szinteződésében két balladai embléma emelkedik ki a számos népköltészeti motívummal építkező szerkezetből: a „fejbe nézés” és a „beépülés” motívuma.

Az „Elcsalt menyecske” típushoz tartozó „Molnár Anna” balladánkban található egy honfoglalás előtti hősénekből vett motívum a fa alatt lejátszódó jelenetben, amelynek egyes mozzanatai (a lány ölébe hajtott fej, fejben keresettség, elalvás, a lány sírása, a fölakasztott nők látványa) — a többi nép hasonló tárgyú balladáival szemben — itt együtt fordulnak elő, s ebben az asszony pihenés közben a férfi „fejébe néz” (tetvész, kedveskedik, átvitt értelemben a gondolatait fürkészi).³ Ennek az egyébként az ószövevényi Bírák könyvében is megjelenő motívumnak, a fejben keresésnek az álomba ringató, érzelmi és gondolatolvasó jellege átalakított és átértelmezett formában szerintünk Balázs misztériumában is azonosítható, s kulcsfontosságú, ahogy ez a belső világot hangsúlyozó vár = lélek azonosításból következően a lélek titkainak feltárásával, a látás útján való ismeretszerzéssel, a másik emberbe való behatolással összefügg. A szemkontaktus e jelképes szerepe a misztérium prologusában a közönségre irányuló fatikus funkcióként, a dialógus szerzői utasítása szerint pedig a beszéd társsal létesített közléscsere mélységének hitelesítéseként működik. Molnár Anna balladájának e megfelelő részletére („Nézz egy kicsit a fejembe!”) még a nyelvi megfogalmazásban is kísértetiesen emlékeztet Balázs művének nyitás- és szem/nézés/látás-motívuma: „Nézzük egymást, nézzük . . .”; „Szemem pillás függőnye fent . . .”; „Mit látsz?” — „Nézd, . . .!” — „Lásd, . . .!”; „Nyisd ki!” Stb.

A bibliai áldozatempléma népi változatának tekinthető beépülés motívum feltűnő rokonságot mutat az európai népballada „Falbaépített feleség” típusával, közelebből ennek magyar változatával, a Kőműves Kelemenné balladájával: ahogyan a ballada hősnőjét — a néphit szerint minden újhoz szükséges építő áldozathozatalként — befalazzák a csak így szilárd és maradandó várba, úgy épül be Balázs Juditja örök emlékként Kékszakállú várába, a lélekbe, amikor a férfi őt is besorolta a régi asszonyok közé, magába zárta a hetedik ajtó „örökőrző álomkamrája”, beolvadt az éjszaka sötétjébe. Az, aki meg akarta változtatni a várat, most hasonló lett hozzá, részévé vált annak. Mire Judit megismeri, bejárja Kékszakállú titokzatos és idegen világát, s fölfedezi benne a maga helyét, addigra a titkokkal együtt a változtatás lehetősége is megszűnik. A jelenbe érő múlt és a jövőbe nyúló jelen nagy pillanatában, éppen a titok megfejtésekor már „róla szól a mese”: Kékszakállú immár nem hozzá, hanem csupán róla beszél. Azzal, amit éppen akkor átél,

² Balázs Béla vallomása a Bécsi Magyar Újság 1922. május 21-i számában.

³ Vargyas Lajos: A magyar népballada és Európa. Zeneműkiadó, Bp. 1976. II. 54–63. — Vö. László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 416–21.

olyan másokkal meg nem osztható múlttá, emlékké válik, amely Kékszakállú számára így bármikor felidézhető örök jelen, mert már lelkének része, „tartam”. („És mindig is éjjel lesz már.”)

Balázs misztériuma tehát két ősi balladánk alapmotívumainak egyesítésével alkotott modern, erősen szimbolikus mű, amelyben Molnár Anna balladatípusa (az elcsalt feleségről) elsősorban a denotáció jelentésrétegére és nagyjából a mű első, nagyobbik felére, Kőműves Kelemenné balladatípusa (a falbaépített feleség áldozatáról) pedig inkább a konnotációra és a mű befejezésére lehetett alakító hatással.

Az eredeti történet a feleséggyilkos Kékszakáll históriája. Balázs Béla már a denotációban is túllép ezen, hiszen művében a titok végső megfejtésekor, a hetedik ajtó fel-tárálásakor élő, mégpedig a férfi emlékezetében tovább élő és megszépült hajdani szerelmek, Kékszakállú régi asszonyai lépnek elő. A misztérium szimbolikájára, illetve konnotációjára a következő változatok ismeretesek: *a*) pszichológiai értelmezés (a férfi és a nő eltérő lelki alkatukból adódóan eleve tragikus szerelme; az ajtók a férfilelek titkait rejtik); *b*) szociológiai értelmezés (a „haddal tele” imperializmus, az elidegenedés, a feloldhatatlan magány; az ajtókra tagolódo vár-lélek végtelen megosztott (egész a részek mögött); *c*) esztétikai-irodalomszociológiai értelmezés (a művészsors, a művészi önmegvalósítás, a magányos művész alkotása; metanyelvileg: műalkotás a műalkotásról); *d*) filozófiai interpretáció (az ember életútja a titkokkal tele világban — a megismerés és a megélés kettős folyamatában; a jelenségek mögött rejlő lényeg egyetemesége és az ember nembeli-sége: „rólunk szól a mese”).

Balázs Béla műve polifon alkotás, amelyben a denotáció és a négy konnotációs réteg nem egymást kizárva, hanem inkább egymásra épülve érvényesül.

E két alapmotívumon (a fejbe nézés és a beépülés emblémáján) kívül további tartalmi megfelelések fedezhetők föl régi népballadánk és Balázs modern műve között. Ezek közül a legtöbb Molnár Anna balladájára vezethető vissza; ezzel kapcsolatosak alábbi idézeteink. „Gyere velem, Molnár Anna . . .” — így, a nyugati típus *h í v o g a t ó* formulájával kezdődik e balladánk legtöbb változata. Balázs Kékszakállúja pedig ezt kérdezi többször is: „Judit, jössz-e még utánam?”

A balladában hosszú úton elfáradt gyöngye lábára hivatkozik a hösnő: „Nyugodjunk meg, Sajgó Márton, Mert elfáradt gyöngye lábom.” Judit hasonló *k i f o g á s a* így hangzik a misztériumban: „Hosszú útban fáradt térdem . . .” A csábító hívásával Molnár Anna kisfiára és férjére mint visszahúzó erőkre hivatkozva ellenkezik: „Nem megyek én . . .” Judit *ö n k é n t* követi Kékszakállút („Megyek, megyek, Kékszakállú”), s a férfi maga emlékezteti a nőt elhagyott családjára (anya, atya, testvér, vőlegény). A legtöbb Kékszakáll-változatban a fivérekk mentik meg a nőt. A magyar megfelelőiben nem, hanem a hösnő maga (Molnár Anna). Balázs művében mégis van két sornyi célzás az üldöző családtagokra: „Atyád éles kardot szíjaz, Testvérbátyád lovat nyergel . . .” Ez tehát vagy a külföldi motívum átvétele, vagy inkább egy másik magyar balladatípus (a „Bátyja üldözi húga vőlegényét” típus) hatása, amely éppen nem e motívum révén áll kapcsolatban Molnár Anna balladájával, hanem más közös szövegtömbjeik által.

A *v á n d o r l á s* motívumnak, a világirodalom oly sok alkotásában meglevő utazás keretnek eltérő az idő—tér helyértéke: a balladában az elején elbeszélte külső vándorlás folklorisztikus kellékelem, „hosszú út” a rengeteg-

ben, a misztériumban viszont jobban kidomborodik átvitt értelme. „Megérkeztünk” — ezzel a mondattal nyitja Kékszakállú a drámai párbeszédet, in medias res kezdéssel indul a küzdelem a várba történt megérkezéskor. Minden máris a lényegre irányul; a külső vándorlásra lesz egy-két tömör vissza-utalás, de a hangsúly a belső vándorláson, a titkok hét ajtaja mentén kijelölt lelki vándorúton van. A ballada központi jelenetének, a vándorlásnak és pihe-nésnek, valamint a fordulatlaknak a színhelye az e r d ő sűrűje, amelynek misztériumbeli megfelelőjét nem nehéz a v á r b a n megtalálnunk, hiszen közös vonásuk a sötétség, a zártság, az áthatolhatatlanság, amelyben mint kiismerhetetlenben könnyű eltévedni. Bár a ballada nem várban játszódik, egyes változatai utalnak arra, hogy a férfinak van vára: „Nekem vagyon hat kőházam, Hetediket most csinálom.” E számok egyúttal megfeleltethetők a misztérium $6 + 1$ ajtajával. Más változatban: „Vagyon nekem hat palotám, S hetedikbe téged teszek!” Erre rimel Judit besoroltatása is: „Negyediket éjjel leltem . . .” Ismét más változat szerint: „... hetediket neked adom.” Erre emlékeztet Kékszakállú adományozása: „Most már, Judit, mind a tied . . .”

Az, hogy a magyar balladahős katona, akinek kardjával a hősnő levágja csábítója fejét, magyarázatot ad arra, hogy miért szerepel Balázs művében a f e g y v e r motívum külön jelenetté tágítva is, azaz a fegyveresház a második ajtó mögött.

A fa alatti pihenés jelenete látszólag, külsőleg nyugvópont a balladában, valójában itt a legerősebb, legmozgékonyabb a belső, lelki feszültség. A vándorlásban elfáradt pár a ballada szövege szerint leül a fa árnyékába (sötétség motívum), s a férfi szájából elhangzik a figyelmeztetés: „Fel ne nézz te erre fára!” (Más változatban: „Csak fel ne tekints az égre!”) Ez a Kékszakáll-témához kapcsolódó t i l a l o m motívum balladai megfelelője, amelynek misztériumbeli előfordulása: „Ne nyissad ki!” — „Akármit látsz, sose kérdezz!” A fa alatti jelenet következő mozzanatában a férfi elalszik, álomba merül (a misztérium „örökörző álmokamra” motívuma), a férfi felszólítására az asszony a „fejébe néz”. Ahogy a tilalom elhangzását a balladában a fa alá telepedve a „fejben keresés” követi, ugyanígy a misztériumban a várba érkezve a lélek ajtajainak kinyitása következik. Közben a ballada hősnője felfedezi a fán az akasztott lányokat. Számuk egyes változatokban hat, tehát Molnár Anna lenne a hetedik. A Kékszakáll-téma legtöbb népi változatában és irodalmi feldolgozásában *hét* a kulcsszám. Balázs Béla azonban ezt a számot csak az ajtókra vonatkozóan tartja meg, művében a nők száma $3 + 1$. Ennek az eltérésnek, az ajtók és a nők száma különbözőségének valószínűleg az a mélyebb értelme, hogy egy-egy ajtó titka nem azonos egy-egy régi szerelemmel csupán, s azt is kiemeli, hogy a régi szerelmek a lélekben valahol egy helyen, együtt vannak (a hetedik ajtó mögött), de — azonos és eltérő módon egyaránt — kapcsolatban állnak a többi ajtóval is. (A misztériumban szereplő jelképes számok külön-külön pedig a mitológia és a folklór számszimbolikájára vezethetők vissza.)

A tilalmat Molnár Anna is megszegi, és a látvány sírásra fakasztja, de a k ö n n y motívum már itt is a régi asszonyoktól eredően, metonimikus (érintkezési) alapon egy tárgyhoz, mégpedig a meggyilkolt asszonyokat felakasztva tartó fához kötve fordul elő („bukros fának hull harmatja”), de egyúttal metaforikusan (harmat = könny), mintha a fa sírna. Metonímia és metafora ugyanilyen kombinációját fedezhetjük föl Balázs könny motívumában, a hatodik ajtóra (a könnyek tavára) már a szöveg elején előre utaló „Vizes a fal” kijelen-

tést értelmező „Sír a várak” mondatban. A nedves fal a síró vár, amelynek részeivé váltak a hetedik ajtó mögött élő régi asszonyok. A csábító gazdagságára utaló kincs és a vér kapcsolatát a ragrímhelyzet is erősíti abban a szövegrészben, amelyben Molnár Anna a férfi életéért könyörgő szavaira így válaszol: „Nem kell nekem a te kincsed, Kell nekem a piros véred.” A dolgok jó és rossz oldalának, a kincs és a vér motívum együttes előfordulásának ez is ösztönzője lehetett Balázs művében.

Közös az öltöztetváltás mozzanatának meglete, de eltérő a szerepe és a formája. Molnár Anna álruhába, a csábító katona dolmányába öltözik, és így hasonlónak lesz a megölt férfi külsejéhez, de szándéka szerint csak általában az idegenhez, hogy ne ismerje föl családját. Kékszakállú Juditjának azért kell a koronát, a palástot és az ékszer magára vennie, hogy ő is hasonlítson a többi asszonyhoz, beolvadjon a várba, belőle is megszépített múlt emlékek legyenek. Az öltöztetváltás ott megtévesztő és önkéntes, itt azonosuló és kényszerű.

Tapasztaltuk, hogy a balázi mű tartalmi elemeinek népköltészeti gyökereit kutatva nem elégséges csak a Molnár Anna-balladát megvizsgálni, a kutatásba egyéb balladákat is szükséges bevonni. Az öltöztetváltást illetően is van olyan mozzanat a misztériumban, amelyhez más klasszikus székely és csángó népballadákban találjuk meg az előzményeket. Ezekben a szoknya jelzője színére, anyagára és minőségére utal. A *Kékszakállú*-ban előforduló palást és korona négy viselőjének, a négy asszonynak megfelelően kap más-más jelzést (sorban: *hűs, tűz-, bú-, csillagos palást; ezüst, arany, gyöngyös, gyémánt korona*). A feltűnő azonosság tehát a jelzős szerkezet meglete, illetőleg Judit szoknyájára vonatkozóan az a balladából átvett *szép selyem* jelző használata, másrészt pedig az, hogy az öltözködés a Kékszakállú egyik jelenetében is összekapcsolódik Judit egyik halogató kifogásával: „Felakadt szép selyem szoknyám.” A Barcsai-balladában is időt akar nyerni az öltözködéssel a hősnő, s az ajtónyitás ilyen halogatása Bátor Boldizsár balladájában is megfigyelhető.

Kereteinket meghaladó, külön vizsgálódást igényelne a magyar ballada tipikus konfliktushelyzetei és témái közül azok számbavétele, amelyek Molnár Anna balladájában is előfordulnak (például a házasságon kívüli és belüli szerelem, a belőle fakadó összeütközés; a csábítás, az elcsábított visszatérése; szerető-gyilkosság és bűnhődés), valamint a magyar balladák tipikus motívumai (jelenetei, szereplői, fogalmazási részletei) közül azok elemzése, amelyek e balladának és/vagy a misztériumnak is részei: ablak, ablakban síró nő, ajtó, az ajtónyitás halogatása; álmok; öltöztetés; búcsú; baljós előjel; erkély; építőáldozat; fejben keresés; fokozatokban feltáruló konfliktus, fokozatos kiábrándulás; halál; kibúvó feleletek, leleplezés; próba; sirató-búcsúztató; sürgetés; talányfejtés, virágszereplők.⁴

Balázs műve egyaránt viseli a misztérium szerkezeti képletét (az általános drámai sajátosságokon túl) és a ballada műfaji jegyeit (még bizonyos egyéb népköltészeti vonásokkal együtt). A balladai szintézisben lényeges, hogy Balázs Béla a népballada formakincsével együtt vette át az idézett tartalmi mozzanatokat (a téma- és motívumelemeket), mégpedig nemcsak a Molnár Anna ballada, hanem általában a népballada, sőt bizonyos szempontból még általánosabban: a népköltészet formavilágával együtt. A költő tömör, balladai

⁴ Vargyas Lajos: i. m., II. 803—807. (Felsorolásunk elemeit az itt található listából választottuk ki.)

homályú és balladás lüktetésű drámáját ő si nyolcasban írta meg: ugyanabban a hangsúlyos verselésű formában, amelyben Molnár Anna balladája megszületett. A nyolc szótagos sorokban, egyszerű rímtelenségben hömpölygő párbeszéd komor méltóságteljességét tovább fokozzák a tragikus hangvételű ballada emelkedettségéhez illő szavak és fordulatok: „Urak, asszony-ságok”; „régí rege”; „messze néző szép könyöklöm”; „Te vagy váram fényes-sége”; „Szépek voltak, százszor szépek...” Az ún. műfaji jelentést nemcsak ezek a pragmatikus, hanem a nyelvrétegbeli vonatkozások is erősítik — első-sorban a történelmi légkört teremtő prologus népnyelvi, illetőleg archaizáló fordulataival: „Haj regő rejtem...”; „az világ”; „Régi vár, régi már Az mese, ki róla jár, Tik is hallgassátok”. A színpadi ballada elé írt prologushoz szintén az ősi énekelt néphagyományból, a regösénekből merített mintát Balázs. A prologusban refrénszerűen visszatérő „urak, asszony-ságok” — a közönség megszólításaként, fatikus „kiszólásként” — a középkori „képmutogatók” frazeológiáját is idézi. Balázs legtöbb stílusesszkeze népi ihletésű, ezek a választott népi formát stílusisan is hitelesítik.

A mű legfontosabb balladai műfaji jegyeinek vizsgálatában abból indulunk ki, hogy a ballada sajátos módon ötvözi a líra, az epika és a dráma alapvonásait, amikor költői formában beszél el egy tragikus összeütközést. „A kékszakállú herceg vára” is három ennek megfelelő szövegtípusból építkezik: a leírásból, az elbeszélésből és a vitából — kétségtelenül a drámai jelleg uralkodásával. A vár-lélek jellemzőinek leírása a mellékszövegben (a szerzői utasításokban) olvasható, s vizualitásként jelenik meg a színpadon. Ezek a szín- és fényhatások, mozgások, beállítások a jelképrendszer fontos eszközei. Az elbeszélés a főszöveg kiemelt helyzetű betétje, Kékszakállúnak az asszonyokhoz külön-külön szóló emelkedett búcsúztatója a hetedik ajtó jelenetében. Epikus jellegét a régi szerelmek és Judit történetének időrendben való felidézése és a hangsúlyozott kívülállás kölcsönzi. A főszöveg egyébként elsődleges funkciójában megvitatta a két főhős viszonyát. Elbeszél nyelvhez közeli drámai dialógus a közléscsere folyamatában zajlik.

A balladának lényeges ismérve a sűrített, gyakran egyetlen jelenetre összevont cselekmény, amelyből minden mellékes kimarad, ezáltal az előadásmód szaggatott, sodró erejű és izgalmasan homályos. A balladai sejtelmesség és elhallgatás, a szöveg részleges kötöttsége a misztériumban is funkcionális, a titokzatossághoz fűződő, kísérteties hangulatú szövegrészeket jellemzi. Például az ismétlődő „rettentő titkos hír” állandóan csak a sötét vár képével együtt fordul elő, de közelebbi meghatározását nem tudjuk meg — egészen a hetedik ajtó kinyitása előtti jelenetig, amikor végre kiderül a hír addig csak sejtett tartalma. Ezzel függ össze a balladai kihagyások, az ún. üres mondatok kérdésköre, amelyeknek látens tartalmát, sugallt jelentését szintén a közlés részeként kell kezelni. Ilyen például az utolsó jelenetben, a Judit besorolását indító szövegrészben hiányzó — ’ő is közéjük kerül most már’ jelentéssel körülírható — közlésrész. Azt, hogy mégis oda kell értenünk, hogy implicite ott is van, Judit heves tiltakozása is bizonyítja. Ezt a többiek közé való besorolást számos ponton előkészítik Kékszakállú korábbi célzásai, szintén látens tartalomként. A „Tied most már mind ez a kincs...” (harmadik ajtó), az „Itt lakik nap, hold és csillag, S leszen neked játszótársad” (ötödik ajtó) sorok Judit eljövendő részességét vetítik előre.

A ballada izgatott mozgalmasságát általában az is fokozza, hogy az eseményeket, azok előzményeit és okait nagyrészt a szereplők szájából tudjuk

meg. A Kékszakállúban mint drámai műben kizárólag így: elsősorban a drámai párbeszédből, másodsorban Kékszakállú befejező lírai monológjából, a régi szerelmekről szóló és Juditot búcsúztató „regisztráriából”. A magyar népballadára jellemző beszéltetés, a párbeszédközpontúság, ezek középkori hagyományokra is visszatekintő megjelenítése miatt sem véletlen, hogy Balázs Béla drámai formában dolgozta fel „balladai vízióját”, színpadi előadásra alkalmas keretet választott a belső történések kivetítéséhez. Egyébként Molnár Anna balladájában is sok a párbeszéd elem, sőt azzal is kezdődik: „Gyere velem, Molnár Anna...”

A középkor végén virágzó balladának nagy újdonsága volt a rövid, tömör, szaggatott drámai stílus és a társadalmi—lélektani tematika: az embernek lelkiállapotokban, illetve az egymáshoz fűződő viszonyok összeütközéseiben való ábrázolása. Feltűnő balladai sajátosság a lelkiállapot rajzát elmélyítő ismétlés, többféle formában is:

a) A sorkettőzésre számos példa idézhető a „Kékszakállú”-ból:

Milyen sötét a te várad!
Milyen sötét a te várad! Stb.

b) A refrénes ballada hatása ugyanannak a sornak a többszöri visszatérése különböző szöveggörnyezetekben. Ilyen például a prologusban az „urak, asszonyságok” megszólítás, a dialógusban pedig egyes fontos állítások ismétlődése: „Nem tudod, mit rejt az ajtó...” Stb.

Az ilyen ismétléseknek lényeges szerepük van a szimbolikus jelentések kialakításában, mivel a visszatérő jelentéselemek — az ismétlődéssel és más elemekkel kombinálódva — különböző szöveggörnyezetekbe kerülnek, s ezzel a „vár” jelentése folyamatosan változik, módosul, gazdagodik. Az azonos, ismétlődő elemek funkcionális szempontból különbözőekké válnak, hiszen más-más szerkezeti pontokon foglalnak helyet. Így éppen ezek az azonos elemek mélyítik el a szövegrészek különbözőségét, tehát az ismétlés nem egyhangúságot, hanem jelentésbeli változatosságot eredményez: a hasonlóság kiemeli az eltéréseket is, az ismételt (állandó) elemek körül cserélődő (változó) szöveggörnyezetek révén módosuló jelentést. Az ismétlés éppen azzal teremti meg a másodlagos jelentések létrejöttéhez a kedvező föltételeket, hogy olyan helyzeteket alakít ki, amelyekben egyes elemek között igen szoros a kapcsolat, míg más szinteken ugyanezen elemek között igen laza a kapcsolat. Ahogy csökken az elem önálló jelentősége az ismétlődéssel, úgy növekszik az összekapcsolódás módjának szerepe: az elemek maguk formalizálódnak, de formai kapcsolataik újabb jelentéstartalmakkal telítődnek.⁵

c) A népballadákban is előforduló variációs ismétlésnek hasonló szerepe van Balázs művében:

Minden ajtó legyen nyitva!
Szél bejárjon, nap besüssön!
Legyen nyitva minden ajtó! Stb.

A téma—réma szerkezet változása nemcsak Judit szándékának, határozottságának erősödését tükrözi, hanem a felszólítás, a kívánság hangsúlyeltolódását, a másodlagos jelentés mélyülését is.

⁵ Vö. J. M. Lotman: Szöveg, modell, típus. Szerk.: Hoppál Mihály. Gondolat, Bp. 1973. 74—7.

d) A reumatikus ismétlésnek ezenkívül élénkítő szerepe is van:

Milyen sötét a te várad!
Milyen sötét! — Milyen sötét! Stb.

Az ismétlés ilyenkor már csak az előző közlés rémáját, újszerű részét tartalmazza. Ezáltal a szereplő egyrészt kiemeli állításának határozottságát, s a formai tömörséggel meggyorsítja az ismétlődésekben kibontakozó szimbolikus jelentésszervezés folyamatát, másrészt a mű nyelvezete közelít a természetes élőbeszédhez, illetve a népnyelvhez.

Ehhez hasonló hatásúak Kékszakállú Judit kérdéseire adott szűkszavú válaszai például az expozícióban:

— Nincsen ablak? — Nincsen erkély?
— Nincsen.
— Hiába is süt kint a nap?
— Hiába.
— Hideg marad? — Sötét marad?
— Hideg — sötét.

e) Szintén gyakori a népballadától ihletett egyszerű szóismétlés soron belül: „Megyek, megyek, Kékszakállú.” Stb.

f) Balladai felsorolásokban szokásos fokozó ismétlés foglalja össze például a vér motívum kibontakozó felhalmozódását:

Tudom, tudom, Kékszakállú,
Mit rejt a hetedik ajtó.
Vér szárad a fegyvereken,
Legszebbik koronád véres,
Virágaid földje véres,
Véres árnyat vet a felhő! Stb.

g) A balladai strófaismétlő szerkezet (az ún. Gerüststrophelied, „keretstrófadal”) szövegében egy teljes versszak ismétlődik állandóan oly módon, hogy egy-egy szó, részlet vagy szereplő megcserélése adja a szöveg fejlődését. A misztériumban nincs versszaktagolódás, de e jelenség megfelelőjét megtaláljuk gyakori gondolatritmusai b sűrítve. Eredeti értelemben is strófaismétlő szerkezet van viszont Kékszakállú asszonybúcsúztató lírai monológjában, az emelkedett hangú befejező jelenetben, e „regiszteráriában”: „Hajnalban az elsőt leltem...”; „Másodikat délben leltem...”; „Harmadikat este leltem...”; „Negyediket éjjel leltem...”

Ezekkel a sorokkal kezdődik az egy-egy napszakhoz tartozó asszonyok felidézése. A sorozat zárt teljességet ad: a négy napszak kicsiben megismétli, mintegy összefoglalja e befejező nagy jelenetben az egész mű menetét, a sötétségtől a sötétségig ívelő életutat: az élet hajnalától a férfikor delén és az öregedés „bágyadt”-estéjén át az örök éjszakáig. A négy egység összetartozását a búcsúztatóban a nyelvi megformálás, a strófaismétlő szerkezet gondolatritmusában állandósult téma—réma struktúra teszi zártan harmonikussá, s ezt az összefogottságot még az „övé” névmás ismétlődése is erősíti. A Hajnal, a Dél, az Est és az Éj asszonya felé áradó egy-egy himnusz azonos

szerkezetét, gondolatritmusra épülő dikcióját, a vár egységének harmóniáját csupán a régi asszonyok után következő Judit tiltakozó szavai, illetve Kékszakállú azon mondatai szakítják meg, amelyek a legszebb asszonymnak többletként járó dicsőség átadására hangzanak el. A 3 + 1 búcsúztató szerkezeti képében az állandó, illetőleg ismétlődő elemek mellett csak a napszakok, számuk, jelzőik változnak. A négy asszonyra vonatkozó szövegrészek azonos struktúrájának szegmentumai egy-egy sorként: 1. a megtalálás ideje (napszak) — a sorszámmal; 2. az illető napszak jellemzése (színek stb.); 3. a napszakhoz tartozás teljessége („minden . . .”); 4. a hozzá tartozó palást jellemzése (szín stb.); 5. a hozzá tartozó korona jellemzése (szín stb.); 6. a napszakhoz tartozás teljessége („minden . . .” = a 3. szegmentum megismétlése).

A mű szerves építkezésében legnagyobb egységei, az ajtójelenetek is ugyanezen elv szerint megvalósult, tehát strófaismétlő szerkezetet mutatnak, ugyanis a hét ajtó egy-egy jelenetének azonos a felépítése, ugyanazokat a szerkezeti elemeket tartalmazza mindegyik, miközben a bennük szereplő „tárgyak” különbözősége, a lélek-várról szerzett ismeretek halmozódása és a szimbolikus jelentések gazdagodása viszi előre a szöveg menetét. Egy-egy ajtó előtti rész-helyzet vázlatosan a következő mozzanatokból áll:

1. Az ajtó kulcsa:

- a) Judit kéri a kulcsot, Kékszakállú rövidebb-hosszabb vita után, ismételt felszólításokra átadja azt (az 1—2. és 6—7. ajtó, tehát a két-két szélső, negatív tartalmú szoba esetében).
- b) Kékszakállú önként adja a kulcsot (a 3—4—5. ajtó, tehát a három középső, pozitív tartalmú szoba esetében).

2. Judit kinyitja az ajtót. (Ezt a színpadképben megfelelő fény- és színhatás kíséri.)

- . Judit reagál a látványra; fölsorolja, mit lát. (Ez a szegmentum az ötödik ajtó vakító fényözönében logikus módon elmarad, a hetedik ajtó meglepetésében is módosul.)

4. Kékszakállú kommentálja a látottakat, megnevezi a szobát (kínzó-kamra, fegyveresház stb.).

5. Judit tömör ítéletben fejezi ki benyomását.

6. Állásfoglalásával létrejön a szembehelyezkedés, megindul az állítás — tagadás folyamata. A kommunikáció során így megváltozik a kezdeti állapot. Judit még a pozitív látvány mögött is fölfedezi a negatívumokat, ezzel minden ajtó jelenetében fölbukkan a vér motívum, amely kettős értelemben is határszimbólum: nemcsak a két szereplő elválasztásának jelképe (a viszonyok szintjén), hanem a helyzeteket is kettéosztja (a kompozíció szintjén).

7. A szebb titkok reménye, a küzdeni akarás és a fokozódó kíváncsiság, a megismerés vágya ösztönzi Juditot a következő ajtó kinyitására. Ezzel ér véget egy helyzet, ettől kezdődik a következő.

A misztériumban tehát mindegyik ismétléstípusnak — mind az egyes alkotóelemek, mind az ezek közötti viszonyok ismétlődésének — nagy jelentősége van: az e l e m i s m é t l é s (például egyes motívumok visszatérése) elmélyíti és felgyorsítja, a v i s z o n y i s m é t l é s pedig (például az idézett strófaismétlő szerkezetek gondolatritmusa) kiszélesíti és lelassítja a szöveg előrehaladását. Azon túl, hogy a dialógusban az ismétlések gyakran tükrözik

a szereplők lelkiállapotát, például Judit fokozott izgatottságát is, benne mint művészi szövegben mégis az ismétlésnek a felesleggel homlokegyenest ellentétes szerepét kell látnunk elsősorban: azt, hogy a jel ismétlődésével a befogadó figyelme a jelentettről a jelentőre, illetve a szimbolizálóról a szimbolizáltra helyeződik át, hiszen a hagyományos (eredeti) és az egyéni (új) összefüggések között egy gazdagabb jelentésű viszonyhálózat jött létre Balázs Kékszakállú-feldolgozásában. Ezzel együtt érvényesül a kontextusok dialektikája: a mikrokontextus (a saját szövegbelső összefüggések rendszere) szintjén ismétlődő jelek és jelkapcsolatok a mű belső folytonosságát szolgálják, a makrokontextus (az emblematikus szövegkülső összefüggések rendszere) pedig — azzal, hogy kifelé utal, a mű és más művek, például népballadáink között teremt ismétlődést — megszakítja a mikrokontextus folytonosságát. Ilyen a prológu következő metanyelvi utalása is: „Régi rege, haj mit jelent . . . ?”

Az ismétlés nemcsak a balladára, hanem általában a népköltészetre is jellemző sajátosság. Gondolatmenetünket ez a pont vezeti át a népmesei vonásokhoz. Már az idézett búcsúztatóban szereplő számszerűség is a népmesei felsorolások tagolására emlékeztet („Hajnalban az *első*t leltem . . .”; „*Másodikat* délben leltem . . .”; stb.) A mélyen a magyar népmesék világában gyökerező három és hét számszimbolikájára ezúttal csak emlékeztetünk. A *ellentétekben* gondolkodó népmesék világát idézi a fényes és a komor képek szembeállítás a vőlegény kastélyának és Kékszakállú várának hangulati ellentétét gazdagon árnyaló nyelv. A nyelvi kifejezett ellentétek a világosság—sötétség, illetve nyitás—csukás jelentéspárok köré csoportosulnak a misztériumban.

A népmesék *frázéológiájának* legtöbb jellemzőjét a misztérium szövege is tartalmazza. A regósének nyitóformulája után („Haj regőrejem . . .”) az ismert mesekezdő fordulattal mintegy másodszor is elkezdődik a prológu: „Hol volt, hol nem: *kint-e vagy bent?*” A billegő szóismétlés után álló *kint—bent* dilemma a mű jelképiségére, a vár—lélek belső életére irányítja a figyelmet. A párbeszéd is bővelkedik népmesei kifejezésekben: az ötödik ajtó (a birodalom) feltárlásakor Kékszakállú szövege uralkodói tájakat idéz, az utolsó ajtóhoz közeledve Judit a népmesei hős elszántságával áll a hatalmas férfi elé:

Egy életem, egy halálom,
De én tudni akarom már . . .

Ez azonban nem üres formula itt, hanem nagyon is szorosan kapcsolódik a szimbolikus jelentésszerveződés folyamatához; egyértelmű bizonyíték erre a következő párbeszéd rész, amelyből kiderül, hogy a konnotáció szintjén a titok megfejtése a lét legfontosabb kérdéseivel függ össze:

- Vigyázz, vigyázz a váramra,
Vigyázz, nem lesz fényesebb már.
- Nem akarom, hogy előttem
Csukott ajtóid legyenek!
- Nem tudod, *mit rejt* az ajtó.
- *Életemet, halálomat* . . .

Majd megnyílik a vár-lélek „legesmélye: örökörző álmkamra” (népmesei metafora, amelyben a szöveg legfontosabb motívumai futnak össze a zárójelenet

csúcán). A népmesei atmoszférát archaikus szerkezetekkel is hitelesíti Balázs: „Ott van mind a régi asszony” (= ’Ott az összes régi asszony’); „Voltam szégyen élő asszony, Vagyok ékes álomasszony” (az ellentét kiemelése a létige archaikus előrevetésével).

A szöveg m a k r o s z e r k e z e t é t vizsgálva feltűnik, hogy a mű párbeszédes részének bevezetése ugyanúgy tipikusan folklorisztikus (helyváltoztatással kezdődik: „Megérkeztünk . . .”), mint a befejezése, sőt abban is az utolsó mondat („És mindig is éjjel lesz már”). A népmesei záróformulák mögöttes jelentéséhez hasonlóan ez is tökéletesen lekerekítő befejezés, a kronotoposz szintjén is teljes lezártság, hiszen az időszerkezetben a múlt elhatárolódott, s a jövő maga a jelen lett; a térszerkezetben pedig éppen ezzel együtt sötét és bezárt marad a vár. A teljesség hangsúlyozása („minden”, „mindig”) is megfelel a népköltészet kedvelt befejezésének.

A legtöbb népmesei szerepfunkció⁶ Balázs Béla misztériumában is megjelenik:

- a hazulról való eltávozás (Judit elhagyja családját),
- a tilalom mint próbatétel (a tiltott szobák, a kérdezés tilalma),
- a tilalom megszegése (a szobák kinyittatása),
- a tudakozódás (Judit érdeklődik az előző szerelmek felől),
- a hiány (a fény, a nyitottság hiánya),
- az adományozás (korona, palást, kincsek átadása Juditnak is),
- a felismerés (a végső titok megfejtése),
- a hős átalakulása (Judit „beépülése” a várba).

A népköltészet tartalmi és formai elemeit, motívumait és nyelvét, stílusát olyan integrációval, illetőleg szintézissel használja fel Balázs modern misztériuma, hogy ebben az „avantgarde folklorizmusban”, a szimbolikus jelentésszerveződésből szövődő szöveg külső és belső kapcsolatrendszerében nemcsak az azonosságok, hanem a különbségek működése is meghatározó. Minthogy a mű közlésegségei elsősorban egymásra vonatkoznak a szövegen belül, a zártabb rendszert alkotó motívumszerkezet jelentése elsődleges az emblémaszerkezettel szemben, azaz a szövegkülső ismétlések kapcsolatai függvényei a szöveg-belső ismétlések rendszerének, hiszen ezekről függően aktualizálódhatnak a külső kontextus egyes konvencionális jelentései, és módosulva—átalakulva épülnek be Balázs Béla szövegébe.⁷

Ilyen értelemben szólhatunk a Kékszakáll-téma XX. századi „humanizálásáról” is, amely nem egyértelműen az eredetileg véres történet valamiféle megszépítését jelenti, hanem mindenekelőtt a kornak megfelelő mondanivaló korszerű kibontását. Balázs elsődleges forrása a magyar népballada volt — nemcsak azért, mert a primitíven egyszerű formákban és helyzetekben a legmélyebb emberi összefüggések sűrűsödhetnek össze, s mert a ballada a líra és a dráma között áll. Századunk érzékeny, tragédiák iránt fogékony emberéhez azért kerülhetett közel a műfajok legkeményebbike, leginkább sorsvállaló faj-

⁶ V. J. Propp: A mese morfológiája. Gondolat, Bp., 1975. 43–94.

⁷ Vö. Bernáth Árpád: A motívum-struktúra és az embléma-struktúra kérdéséről. In: Hankiss E. (szerk.): Formateremtő elvek a költői alkotásban. Akadémiai K., Bp. 1971. 443–4. — Csúri Károly: Két ismétlés-típus irodalomelméleti státusáról. In: Horváth I. és Veres A. (szerk.): Ismétlődés a művészetben. Akadémiai K., Bp., 1980. 328.

tája, a ballada, mert „a kapitalista társadalom elidegenedettsége miatt szenvedő művész előképének érezhette a meleg közösségből kilépő balladai hőst, az egyéniségét végzetes választással is függetlenítő embert”.⁸ A kilenc csodaszarvasról szóló román népballadából kicsengő választásra és vállalásra, az otthon védettségéből kiszakadó, a világ idegen teljességével szembenező ember szabad választásának és a biztonságot nyújtó közepszerűségtől bátran, de fájdalmasan elszakadva a kompromisszumoktól mentes élet vállalásának mozzanatára emlékeztető módon ugyanis Balázs művében a férfi és a nő választhat — a legtöbb Kékszakállú-feldolgozástól eltérően. Judit önként követte szerelmét a sötét várba, hogy akár élete árán is „felderítse” azt a szó mindkét értelmében: megtudja az igazságot, és fényt vigyen a sötétségbe. A herceg is maga dönt abban, hogy feltárja-e titkait. Megalkuvás helyett végül ő is az igazságot választja, tehát itt már nem gyilkos és áldozat áll egymással szemben, hanem két egymást kiegészíteni akaró, egyenrangú fél. Balázs Béla egyetemesség alakított feldolgozásában a két hős viszonya századunk magányos emberének egész élettragédiáját tükrözi.

A Kékszakállú-monda magyar balladai változatát elvont pszichológiai, szociológiai, filozófiai gondolatok kifejezésére használja fel a költő, ősi és modern szintézisét teremti meg. Népi és avantgarde, magyar és egyetemes szintézisével nem áll egyedül a Kékszakállú-misztérium az életműben sem, hiszen modern meséi és költeményei hasonló népi szimbolizmus jegyében születtek, de a század művészetének szintézisreemtő vonulatában is megfigyelhető ez a törekvés. Balázs Béla azonban nemcsak tudatos, de igen öntudatos művelője is volt ennek a szintézisnek: „Én voltam az első, aki népi formában absztrakt mondanivalókat fejeztem ki!”⁹ Ez a „megszüntette—megőrizve” hagyományokra építő megújulás hozta létre a magyarságot és európaiságot összehangba hozó költő e misztériumát is, amely a népköltészet és a szimbolizmus, illetve az egyszerűsített forma és a bonyolult lélektani—filozófiai tartalom látszólagos feszültségével is a mondanivalóra, az írótól szenvedélyesen keresett lényegre irányítja a figyelmet. Balázs Béla művében az eredeti történet magja végtelenül leegyszerűsödött, az elődöktől átvett emblémák időszzerű problémákkal gazdagodtak, az összetetté vált mondanivalót egyszerre több konnotációs réteg szimbolizmusa hordozza. A Kékszakállú-mese tehát igen hosszú utat tett meg a történelmi magtól, illetve a mondák és balladák világától a számtalan művészi feldolgozáson keresztül a lélek misztériumáig, a drámává szélesült balázi balladáig, amelyben eredeti tartalmai átértelmeződtek, korábbi formái szintézisbe kerültek.

Szűcs Tibor

⁸ K. Nagy Magda: Balázs Béla világa. Kossuth K., Bp., 1973. 142—3.

⁹ Idézi Bóka László: Arcképvázlatok. In: Válogatott tanulmányok. Magvető, Bp., 1966. 891.

Krúdy kapcsolatos mondatai*

(főleg A vörös postakocsi alapján)

A kapcsolatos mondatokat nem úgy tartják számon, hogy bennük találhatjuk meg leginkább szembeötlően az egy íróra jellemző stílusjegyeket. Ha a tagmondatokat az időbeliség szálai fűzik egymáshoz: a köznyelvi beszédmóddal azonos nyelvhasználattal van dolgunk, és szinte hasonló a helyzet a térbeli együvértartozás esetében is. Újat az impresszionizmus hozott: benne megjelenik a pusztá egyidejűségek többnyire igen lazának tűnő összefüggése.

Általában Krúdy kapcsolatos mondatai közül a hosszú, ritmikusan felépített mondatokat emelik ki. Ezek azzal ütnek el a köznyelvi használatú kapcsolásoktól, hogy bennük többnyire egymástól távoli, de valamely szempontból mégis összetartozó jelenségek sora követi egymást. Ezt tartja Bori Imre Krúdyról készített tanulmánya is a legjellemzőbbnek. (Ezek a kapcsolások gyakran — főleg, ha alárendelt mondatok vannak egymással kapcsolatos viszonyban — úgy hatnak, mintha azonos szerepű mondatrészek követnék egymást.)

Szembetűnő, hogy a hosszú Krúdy-mondatok ritmusa igen gyakran sajátos szabályosságot ad. Az itt következő mondat ritmusát az igeidők használatának szabályos rendje adja: feltételes múlt és jelen idejű igealakokat kijelentő módú múlt és jelen idejűek követnek:

[... emlékezett az orra arra a pompás illatra, amely itt egykor várta.] „Mintha éjjel-nappal lacipecsenyét *sütöttek volna* a tűzhelyen, fiatal hagymát *ennének* az ajtó mellett bicskáikkal a kupecék, a cipőt reggel *vették ki* a kemencéből, és a piros borban *játszik* a napsugár” (N. N. Bp., 1959. Szépirodalmi. 101).

Első pillantásra a ritmusnak ez a zártsága jellemzi leginkább Krúdy kapcsolásait. Az a váratlan és megragadó stílushatás azonban, melyet kiváltképp, ezzel a ritmikus szabályossággal aligha indokolható. A hatás titka az esetek jelentős részében a hosszú mondatok ritmusában fordulatot hozó, a szabályos rendet akár nyelvtanilag, akár értelmileg (vagy egyszerre mindkét tekintetben) megbontó mondatlezárásban van. Erre jellemző példát ad az Asszonyágok díja egyik hosszabb kapcsolatos mondatösszetétele:

„A hegyek közül előront a szél és végigszáguld a Lajos utcán, megpróbálgatja a rozzant kapukat, túlkáromkodja az alsónadrágos házmestereket, torkon ragadja a bundás rendőrt, és a Vörörsalsót bezárja Anton, a hórihorgas csapos...” (Asszonyágok díja. Bp., 1958. Magvető. 219).

Ez összetétel tagmondatainak alanya az utolsó kivételével közös. Azonnal szembeötlik, hogy az első mondatok egyetlen jelenség részletmozzanatait, s hogy az és kötőszó milyen élesen választja ketté a természetet és az embert. Krúdy mondataiban (ez több helyet megfigyelhető) az és (esetleg s kötőszó) váratlan fordulatot készít elő. Példánkban még azt is megkülönbözteti a kötőszó, hogy a természet „cselekvése” erőszakos, vad indulatú, az emberé meg-

* E tanulmány közreadásával adózunk a közelmúltban elhunyt kiváló pedagógus emlékének. (A szerk.)

adóbb, lassúbb. Míg a természeti „cselekvés” szinte a végtelenbe tágul, az emberi tevékenység zártabb körre szorítkozik (ezt fejezi ki a *bezárja* szó is). De az is kitetszik, hogy a természet cselekménysorának mintegy összegezése, eredménye az emberé, és hogy az ember válaszol a természetnek.

Krúdy kapcsolatos mondatai elsősorban A vörös postakocsi című regényben lepnek meg eredetiségükkel, a köznyelvi használattól elütő formájukkal s különösen fordulatteremtő erejükkel: ez indokolja vizsgálatukat.

Mint már szó volt róla, a kapcsolatos mondatok a köznyelvben igen gyakoriak, hiszen a dolgok, események térbeli vagy időbeli egybetartozását fejezik ki. A szépirodalmi stílusban pedig mindennél jobban jellemzik az író asszociációteremtésének sajátosságait, a hasonlatoknál is jobban mutatják, mit érez az író együvé tartozónak, miket lát különálló dolgokként.

Különösen akkor kell figyelnünk egy író kapcsolatos mondataira, ha számuk jelentősen a megszokott arány fölött van.

A vörös postakocsi első fejezetében (Tavaszi vasárnap Budán) 410 mondat közül 168 az egyszerű mondat, és 25 olyan idéző mondata van, melyben az idéző mondat is, a hozzá tartozó idézet is szerkezetében egyszerű mondat. A fennmaradó mintegy 217 mondat közül 110 mondatban van kapcsolatos összetétel.

(Meg kívánom jegyezni, hogy nemcsak a főmondatok kapcsolatos viszonyát vettem számba, hanem az alárendelt mellékmondatokét is.) Tehát az összetett mondatok több mint a felében van kapcsolatos mondatviszony. Mindössze egy olyan mondat volt, amelyben egynél több kapcsolatos szerkezet akadt. A kapcsolások közül kéttagú 67, háromtagú 20, négytagú 13, öttagú 5, hattagú 4, nyolctagú 1 mondat volt.

Ezek az arányok inkább figyelmet ébresztenek, mert a pályakezdő művekben sokkal ritkábbak a kapcsolások, s A vörös postakocsit követő alkotásokban a kapcsolásoknak mindig jelentős szerepük lesz.

Krúdy kapcsolatos mondatainak jelentőségére utal még, hogy igen gyakran fordulnak elő hosszabb bekezdések *l e z á r á s a k é n t*. Éspedig kétféle módon: vagy kapcsolatos a bekezdés utolsó tagmondata, vagy egy kapcsolatos mondatral úgy zár az író, hogy a kapcsolatos mondat a szorosan hozzá tartozó alárendelt mondatral együtt zár. Előfordul a kapcsolatos mondat a bekezdés lezárásában úgy is, hogy kötőszóval nyomatékosított anyaga után, mely mintegy a bekezdés tetőpontján van, és szinte kihangzik a szövegből, még néhány elsímító egyszerű mondat következik. Jellemző az is, hogy a bekezdésszározó kapcsolások igen gyakran emelnek ki egy-egy szereplőt, rendszerint elkülönítve a környezetétől. Különösen sok a kapcsolatos mondat a fejezet első bekezdésében.

A kapcsolások gyakran alkotnak önmagukban is lezárt egységet. Ilyenek tekinthetők például azok az esetek, amidőn egy-egy alak megjelenésekor a kezdő kapcsolatos mondat mintegy a háttérrel adja meg, s ebbe a háttérbe festi bele az író a szereplőt (akitől azután már rendszerint búcsút is veszünk). Elsősorban olyan kapcsolásokkal kell itt foglalkozni, amelyekben kettőnél nagyobb a kapcsolatos tagmondatok száma. A köznyelv az ilyen kapcsolásokat felsorolásszerűen adja, s az utolsó tagmondat elé tett *és* kötőszó utal rá, hogy a beszélő ezzel a mondatral zárja le a felsorolást.

Természetes, hogy ez a kapcsolási forma Krúdynál is gyakori. Egy ilyen mondatot megvizsgálva mégis kitűnik, hogy Krúdy nyelvhasználata sok tekintetben sajátos vonásokkal gazdagítja a köznyelvi formát.

„Rezeda úr ekkor elszökött hazulról, késő estig bolyongott a budai hegyek között, a fűbe feküdt, sírt, verset komponált, nagyon szerencsétlennek érezte magát, öngyilkosságra gondolt, és éjjel lábujjhegyen lépett be a hónapos szobába, amelyről leveleiben mindig mint csodálatos lovagteremről emlékezett meg...” (a mondat többi része már alárendelés; A vörös postakocsi. Bp. 1963, Szépirodalmi. 158; a továbbiakban a külön forrásjelzés nélküli lapszámok erre a műre, ill. kiadásra vonatkoznak).

A befejező kapcsolatos tagmondat itt azzal is nyomatékot kap, hogy alárendelt (jelzői) mellékmondatai vannak. Jelentőségét ezzel emeli az író a többi mondat együtteséhez. Az első kapcsolatos tagmondatoknak is sajátos a ritmus játéka: az első kettő kivételével mindegyik igei állítmánnyal fejeződik be. Ezzel nemcsak nagyobb nyomatékot kap a cselekvés, nemcsak felgyorsul és megerősödik, hanem egybe is szövődik: egy fő cselekvés részei ezek, s az író épp együvé tartozásukat, e g y s é g ü k e t hangsúlyozza. Ez a megoldásmód tehát sajátosan tagolja a mondatot: az otthontól távoli és az otthoni cselekvések elkülönülnek egymástól. Az otthon ugyanis (mint a regény további szövegéből kitűnik) sajátos mesevilággá válik. (Ez teszi érthetővé, hogy a mesehős „elszökik hazulról”, mert az álmai asszonyával való találkozás valóságát nem tudja képzeletvilágával egybehangolni.) Azzal tér tehát el Krúdy kapcsolásmódja a köznyelvi formától, hogy nemcsak egybefűz egy esemény-sort, hanem egyúttal széjjel is választja. (A későbbiek folyamán lesz róla szó, hogy a jellegzetes Krúdy-kapcsolásokban vagy meglevő, már eleve adott összetartozás kifejezéséről van szó, ahol egymáshoz tartozó dolgok jelennek meg együtt — rendszerint kötőszó nélkül —, vagy létesülő egybekapcsolódással találkozunk, s ez esetben igen fontos szerepe van a kötőszónak. Az író itt várakozásra késztet, feszültséget teremt, s végül is meglepetést kelt azzal, hogy össze nem tartozó dolgok egymáshoz kerülnek. Az ilyen mondatokban igen gyakori a nyelvhasználatbeli szokatlanság, a köznyelvitől eltérő megoldás is. Ez azonban már kéttagú mondatokban is fellelhető.

A k a p e s o l a t o s m o n d a t o k t a g o l á s a. Álljon itt most két sajátosan krúdys kapcsolás. Mindkettőben erős hangsúlyt kapnak a színek:

„A hintó sárga és fehér színekkel volt bélelve, s a hátulsó ülésben komolyan ült egy elszánt képű, ritkás fekete szakállú, tatárfejű úriember” (35—6); „Karminvörösre volt festve az arca, a szeme csodálatosan tündöklött, sárga selyemruháján friss tearózsa nyílt, és a fülbevalója akkora volt, mint a dió” (34).

Az első összetételben a hintó és utasa vannak előttünk. A hintó állítmánya létezését, az emberé cselekvést kifejező ige. A hintóról szóló rész hangsúlya a színekre esik, az utazót bemutató részben egy cselekvésnek nekifeszülő ember van a szemünk előtt. A s kötőszó együvé helyezi a hintót és utasát, de az élettelen útieszközzel szemben az életes, a cselekvő ember alakja magaslik ki.

A második összetétel első tagmondataiban az élet színei jelennek meg egymás után: az arc, a szem, a tearózsa. Aztán a fülbevaló már a méreteivel, a nagyságával ejt bámulatba. S az olvasó képzeletében a fülbevaló ragyogása minden mást felülmúl: a nagyságát jelző állítmányi mellékmondat stílusosan is minden más fölé emeli.

Hang és szín párhuzama, ahogy az impresszionista stílusra általában is jellemző, meglehetősen gyakori Krúdy kapcsolatos mondataiban. Az alábbi két összetett mondat is ezt példázza:

„A zene gyönyörűen zengett, nyírségi cigányok muzsikáltak, és a falon tükrök ragyogtak. Egy régi csillárban gázlángok lobogtak, és piros szőnyeg volt a padlóra terítve” (50).

Az első mondat igéi (*zengett, muzsikált, ragyogtak*) a cselekvés erejét árasztják. A második összetétel *régi* szava és a létigének állapothatározós szó-szerkezete valami változatlanra, szinte öröktől fogva levőre utal. A tagolás az egyes összetételekben: hang és szín, majd életes mozgás és szinte állandósággá merevülés. Érdekes, hogy a zene és a falitükrök, a gázláng lobogása és a szőnyeg állnak párhuzamban: a zene fent, a szín lent van. Itt az egymást követő mondatokban a mondatok belső tagolásán kívül a két szomszéd mondat párhuzamossága is igen fontos szerepet kap. Hogy ezek a kapcsolásformák már átléplik az epikai tárgyilagosság határát, s erős érzelmi, lírai jellegük van, azt maga az író is elismeri. Két sajátos kapcsolású mondata közül az elsőben a kisasszonyok *elábrándoztak* a valceren:

„Tél van, csengő szánok vágatnak havas moszkvai utcákon, a hótetők alól itt-ott kicsillan a templomok aranyos gombja, és a nők acélszürke szemében mérhetetlen álmodozás látszik az ezüstkarmú szántakarók alatt” (76).

A nagyvárosi környezetet és a nők érzelmvilágát kapcsolja itt egybe az író, de úgy, hogy ez a két világ egyúttal széjjel is válik. Ezt a jellegzetes kettéfeleséget sugallják itt a templomok *aranyos* gombjai, a nők *acélszürke* szemei és *ezüstkarmú* szántakarói. A mondattagolás annak ad hangsúlyt, hogy a környezet érzik itt lágyabbnak, a benne élő ember keményebbnek. Az ember itt is belesimul a világba — mint oly gyakran Krúdynál —, de egyúttal el is különül tőle.

A másik hasonló jellegű kapcsolás azt mondja el, mi minden jut eszébe Alvinczi Eduárdnak egy fiatal lányról:

„... egy nyári reggel az Alpeseekben, körül a pirosló havú szűz ormok, lenn a mélyben a tengerszem kéklik, és az erdőben piros gyöngyvirág nyílik” (68–9).

A fenségével lenyűgöző látvány és az emberi kisvilág itt is kettéválik, és megint csak a kapcsolás sajátos, elkülönítően egységbe fogó tagolásával. Az utána tett megjegyzés a regény egyik szereplőjének szájából („Kész költemény — kiáltott fel Szilveszter”) arra utal, hogy már át is léptünk a költészet területére.

A dolgok egymástól különállóan léteznek, olykor mégis összekerülnek, találkoznak egymással. Ez az izgalmas esemény teremt feszültséget a Krúdy-regény olvasójában.

A kötőszó jellegzetes tagoló szerepe érzik a következő összetett mondatban: „A havas utcákra már leereszkedett a kékes alkonyat, a híd alatt még acélszürke volt a jég, s a fiúk félkorcsolyáikon olyan gyorsan igyekeztek előre meg körbe, mintha rettegnének a magas part hórongyokkal borított cserjéi mögött bujdosó holdvilágtól” (31). A tájkép és a benne tevékenykedő ember válik ketté. Jellegzetes azonban az is, hogy a módhatározói mellékmondat tovább folytatja a táj ábrázolását, s ezzel az ember és a táj még szorosabban együvé olvad.

Mint már szóltunk róla, elsősorban mégis a többtagú kapcsolatos mondatok mutatják az író jellegzetes tagolásmódját.

Vannak mondatai, melyekben a *k ö t ő s z ó* nak jut az a szerep, hogy egy nagyobb cselekvés vagy esemény részmozzzatatait egységbe foglalja. Ezek-

ben a mondatösszetételekben természetesen nemcsak az utolsó tagmondat előtt áll kötőszó. Elsősorban esemény elmondásakor találkozunk a tagolásnak ezzel a fajtájával:

„A nénit a Dráva mellől meghívta Szilvia e különös estékre, s özvegy Urbanovicsné fölrakta vastag aranyláncait, hatalmas ékköveit, nehéz selyemruhába öltözött, vastag bugyellárist tett a keblébe, és elment mulatni Magyarországra” (21).

A meghívás, az utazás előkészületei s végül az utazás következnek egymás után. Az utolsó tagmondat a köznyelvből is ismerős: összegez és az eddigiek eredményét adja. Érdekes végigkísérni a kezdő és a befejező tagmondat közötti jelzőket: *vastag, hatalmas, nehéz* és újra *vastag*. Érezzük, hogy ezek egyúttal Urbanovicsné is jellemzik, s ezzel az utazás előkészületei egybenmósódnak az utazó személyével. Az utolsó tagmondat pedig már magát az utazást mondja. Az első tagmondatot az alany személye különíti el a többitől, a következőknek (az utolsó kivételével) mindegyikében van tárgy, illetve tárgy szerepét betöltő mondatrész (nehéz *selyemruhába* öltözött: a cselekvés a selyemruhára irányul), de hiszen az utazás előkészületei *t á r g y a k r a* vonatkoznak, az utazás pedig a cselekvőnek a személyét, a cselekvés alanyát helyezi előtérbe. A tagolás tehát elválasztja az első mondatot a többitől, mert alanyuk nem egyezik meg, az utolsó mondatban az utazás cselekvője kerül előtérbe, s az összetett mondat második részében a három tagmondat különválnak a befejező, egyúttal lezáró mondatról. Ez a lezárás élénken, szinte csattanósan fejezi be az összetételt.

Jellemzően mutatja a kötőszó szerepét a következő mondat:

„A leányt magához vonta, és az ablaknál tüzetesen megvizsgálta a szemét, a száját megszagolta, derékon tapintotta, a ruháiban kotorászott, végül barátságosan a hátára ütött” (23).

A kötőszó itt a *m á s o d i k* kapcsolatos mondat előtt áll. Ezzel az író összefogja a „vizsgálat” részecselekményeit. Az utolsó mondat előtt ezúttal nincs kötőszó, szerepét a *végül* határozószó veszi át: összegezésről, befejezettségről van itt szó.

Másik példánkat a mondanivaló kerektsége, lezártága emeli ki Krúdy mondatai közül is (az érthetőség kedvéért az összetételt megelőző mondatot is idézem):

„A szeptemberi reggel oly friss, hűvös és tiszta, mint egy iskoláslány arca. Újra lehet kezdeni az életet ezeken az üde reggeleken, ... fehérhasú hajón lehet utazni Szent Margit szigetére a Dunán, és ott a kertészfiú kezében csillog a rézeső, fátynokként hintázik a kilocsolt víz a fiatalos jókedvvel ébredt parkok felett, az ősztől megaranyozottan nyúlnak el a sétatutak, öregúr kísért fiatal nőt, s az öreg szakála úgy fénylik, mint a Montblanc hava...” (Asszonyágok díja, 218).

A friss, hűvös arcú iskoláslány és a Montblanc fénylő hava: a kezdet és a vég. Az öregúr szinte újrakezdi az életet, s a róla adott életkép sűríti egybe a fő mondanivalót: az élet megújulását, az elmúláson is győzedelmeskedő erejét. Azt is meg kell látnunk, hogy itt a lazán egymáshoz illeszkedő képeket a kötőszón kívül a hangulati egység is egymáshoz rendeli: az utazás képeiben az író mindegyre az élet újrakezdésének motívumát ragadja meg (legszembeütőbbben a locsolás és az újraéledő park látványában). A tagolás tehát itt az életújulás jelenségeit rendeli egymás mellé. Az előtte elhangzó mondatok az élet meg-

újításának lehetőségét emelik ki. Az utolsó mondat pedig a fénylő fehér szakállal a havas Montblanc tévilágát villantja meg: lám, még az elmúlás közvetlen közelében is megújulhat az élet.

Az idézett mondatok meggyőzően bizonyítják, hogy Krúdy kapcsolatos mondatait hangulati-gondolati összetartozás fűzi egybe, s hogy ez a kapcsolat többet fejez ki, mint alkalmi egyidejűséget, egymásmellettiiséget. Az esetek jelentős részében több tagmondatot zár le egyetlen, hozzájuk és kötőszóval kapcsolt mondat. A kötőszó értelmileg választ el a megelőzőektől egy lezáró mondatot, s ez a lezáró mondat igen gyakran mondja meg a megelőzők értelmét, összegzi a mondanivalójukat, s jelöli egy új esemény megkezdődését. A látszólag mozdulatlan regénytartalom ezzel válik eseményessé, a kapcsolatos mondatok mozdulatlannak tűnő felszíne alatt élénk mozgás, eleven változandóság van. Fő szerepe van ebben a sajátos Krúdy-tagolásnak. Ez állandóan egybefoglal, elkülönít és összekapcsol.

K a p c s o l a t t e r e m t é s. Mint már szó esett róla, Krúdy kapcsoló mondatai kétfélék. Vagy összetartozó dolgok eleve meglevő, szinte örökkön való egymásmellettiiségét mondják, vagy egymáshoz nem tartozó dolgok együvé kerülésének lehetünk a tanúi. Ez utóbbi kapcsolatlétesülésben igen jelentős szerep jut a kötőszónak: „A messziségben ködből és homályból való hegyek látszottak, a pályaudvaron már a lámpások égtek, és még Estella ártatlan volt” (173; a többes szám és az egyes szám különbsége még jobban elválasztja az első két tagmondatot a harmadiktól).

A mondat tartalma szerint ellentétesnek is lenne gondolható, hiszen a köd és homály az ismeretlen jövő képe, a nagyvárosi lámpák felgyulladás mintegy a „bűnös” éjszaka kezdete — és ezekkel áll ellentétben a még ártatlan lány. Ennek az ártatlanságnak ellentéte a köd és homály is. Mégis kapcsolatos a mondat, mert elsősorban egybekapcsolódást hangsúlyoz. Már megkezdődött az egyénnek egy eddig számára ismeretlen világba való belevegyülése, ugyanakkor még nem vesztette el a maga megkülönböztető, egyéni vonását. Ez a mondatpélda világossá teszi, hogy miért tartalmaznak Krúdy kapcsolatos viszonyban álló mondatai olyan gyakran ellentéteket. A kötőszó szerepe itt is igen fontos: a többes számú alanyok együvé tartozását és az egyes számú különvalóságát éppen a kötőszó hangsúlyozza: a többes számok a világ ismeretlen, félelmetes erőit sejtetik, az egyes szám a nekik kiszolgáltatót embert. Az erőviszonyokra utal ebben az esetben a többes számon kívül az is, hogy az első két tagmondat igei állítmányai a folyamatos *t ö r t é n é s* t fejezik ki, míg az egyes számú igei-névszói állítmány egy a *még* szóval is hangsúlyozott ingatagságú *á l l a p o t o t* jelöl a harmadik tagmondatban.

„A platánok főlshajtanak, a hajók túlkölnek, a nap lebukik a hegyek mögött, a régi házak tetején a macskák kergetőznek, és a polgárné nyugodtan álmodozhat Mákosi sárga cipőjéről, s a kis kertekben a kisasszonyok csendben várhatják esténként udvarlójukat: nem csendül föl gúnyoros, éles kacagása a pesti zsidóleánynak” (20);

„Részeg ember dülöngőzött, szerelemre vágyó idős hölgy sántított, kiskutyák szaladtak, és a nagy hasú tanácsos fölemelt bottal ment a tömegben” (uo).

Az első mondat a megszokott rend visszaálltát mutatja. A kötőszó ezúttal is különválaszt: a környezet rajza az egyik, ebben a kezdeti folyamat a fellelegzés (a platánok főlshajtanak), a befejező „a nap lebukik a hegyek mögött”, s eközben megszakítás nélkül folyik az élet (a macskák kergetőznek).

Ettől van külön az emberek (a nők) világa. Az író ezt a két különálló világot kapcsolja egybe, miközben a második egységben a polgárné és a kisasszonyok is különválnak egymástól, de már csak egy *s* kötőszó tagol. A létesülő kapcsolás egyik tipikus eseteként.

A második eset jó példája annak, hogy a megszokott kép egy új elemmel gazdagodik: a nagy hasú tanácsos felemelt botjával szinte a többiek fölé magasodik.

„A körme oly fényes és tiszta volt, mint egy francia hercegnőé, és talán naplót is írt — de lehet, hogy ezt már csupán a városbeli hölgyek gyöngéd bosszantására cselekedte” (153);

„Berta nagyvilági hölgy volt a tirpákok városában, ruhája szövetét a párizsi Bon Marchéból hozatta, cipője francia sarka pesti suszter kezét dicsérte, és halovány, finom arcán olyanforma borongás lakott, mintha gondolatai másfelé, messze innen kalandoznának, és Berta meg sem látja az újonnan keletkezett Ruzsonyi testvérek divatárusok kirakatát” (152–3).

A nagyvilágiság és a nagyvilág utáni, szórakozottságnak tűnő vágyakozás, a magatartásforma és a belső, az érzelemvilág kapcsolódik itt egybe. (A második mondatban, a Krúdynál olyan gyakori módváltásnak is tanúi vagyunk. A kijelentő mód jelen ideje ezúttal is az állandóság, a mindenkori érvényesség kifejezése, nem csupán egy meghatározott idő megjelölésére szolgál.)

Mondatrész és mondat kapcsolata. Krúdy kapcsolásai közül talán azok a legjellemzőbbek, amelyekben nehéz eldönteni, hogy a kapcsolt mondat közbevetésszerű-e, vagy pedig mondatrészekhez egy mondat kapcsolódik.

„Horváth kisasszony még sohasem volt lóversenyen, kislány korában a Sugár úton nézte Andrassy Géza hatalmas vadászkocsiját, Wahrmann piros kerekű, könnyű fiákerét, amelyet Bécsből hozatott a gavallér, és négyesfogaton jött Blaskovics” (128).

Ebben a mondatban a második tagmondat állítmányához (*nézte*) tartozó tárgyak (*vadászkocsiját, fiákerét*) folytatása az utolsó kapcsolatos mondat, hiszen Horváth kisasszony a másik két kocsin kívül a Blaskovicsét is nézte a Sugár úton. Mi a szerepe ennek a különös stílusmegoldásnak? Úgy tűnik, hogy ezzel a szemlélő és a látvány eddigi egysége, az alany és a tárgy összetartozása megbomlik, s a látvány mintegy elkülönül, önállósul. A kapcsolás ezzel két világ különállóságát hangsúlyozza, kifejezve az előkelő világ zártságát, megközelíthetetlenségét.

„Piros vérsugár, elfehéredő arc, megcsukló térdek, és a halálnak napja északi fényét küldte a francia követ homlokára” (57).

Itt már vitatható, hogy négy kapcsolatos mondatról van-e szó, vagy egyetlen, de többtagú (névszói) állítmányú mondathoz kapcsolódik egy másik mellékmondat. Elképzelhető ez utóbbi esetben az is, hogy az utolsó mondat inkább egy kapcsolódó mondatrész szerepét tölti be. E feltételezésünknek azonban ellentmond, hogy a „piros vérsugár”, az „elfehéredő arc”, a „megcsukló térdek” az emberi test, így az ember világának tartozékai, míg a szövegben megjelenő halál mindezekén kívül áll, mint egy embertől idegen erő. Jel-

lemzően azonban ez a mondat is azt példázza, hogy az ilyenféle szövegrészekben mondat és mondatrész nem választható élesen külön.

„A füstgomolyagban látni lehetett széles kalapú spanyol ültetvényeseket, zöldellő dohánytáblákat és néger nőket, a kikötőből most indul el a háromárbocos, a fehér vitorlákat dagasztja a szél, s száll a messzi tengerekre a kék cirádás szivardobozokkal” (66–7).

A *lát*ni-től függő tárgyas szerkezetek sorába tartoznék „a kikötőből . . .” kezdetű kapcsolatos mondatok sora, de már függetlenedik tárgyi alárendeltség szerepétől, önállóan él, s ami eddig csak a szivardobozon volt látható, az most a képzelet valóságában életre kel. Voltaképpen azonban tárgyak sorához kapcsolódik három mondat: mondatrészek és mondatok kapcsolatáról van szó.

„Manapság úgy hangzik már ez, mint az ódon padlásra helyezett spinét elpattanó húrjának zöngése, s odakünn holdvilágos éjféli van” (82).

Ez a mondat már nem mondatrészekhez kapcsolódik, hanem a fő- és mellékmondat egységéhez. Az előző mondatral megegyezően azonban itt is valamilyen többlétről van szó: a holdvilágos éjféli teszi a látomásszerű észleletet, az elpattanó húr zengését kísértetiesebbé, titokzatosabbá. Hogy a kapcsolat az egész mondathoz, az alárendelt mellékmondataival egységet alkotó főmondathoz tartozik, azzal az író a szűkebb emberi környezet és a teljes nagyvilág egybekapcsolódását teremti meg.

A z állít m á n y v á l t o z á s a i. A magyar nyelvben adódó egyik legnagyobb stíluslehetőség az állítmány háromféle (igei, névszói és igei-névszói) volta. Krúdy éppen ennek a segítségével képes kifejezni — talán mindenkinél jobban — az élet örök hullámlzását, a mozgást és a mozgás után beálló mozdulatlanság állapotát vagy a mozgás és a mozdulatlanság egymásmelletti-ségét és szembetűnő különbségét.

Első példánk szerkezetében nemigen különbözik a köznyelvi kifejezőmódtól: „A régi király ecetfájáról szinte menüettlépésben keringtek alá a levelek, és a rácvárosi háztetők felett mesebeli mélysége volt az égnek” (190). A cselekvés és a létezés, a lassú mozgás és a teljes nyugalom mozdulatlanság békéje állnak itt egymás mellett. A létezés igéje ezúttal is valamiféle állandóság biztonságát sugallja.

Állandóságot kifejező szín és változóság, mozgó tarkaság és változatosság: „A fák ritka lombjaikkal szinte hamukékek voltak, és az erdei úton jókedvűen szaladt egy kis tarka kutya” (107). Megfigyelhető, hogy az első mondat igei-névszói állítmánya valamiféle maradandó tulajdonságot fejez ki, a második mondat igei állítmánya vele szemben az eleveniséget. (Az egész így együtt valamiféle idilli szinte képeslapszerű ábrázolása.)

Igei-névszói és igei állítmányokat létezést jelentő állítmány követ: „Rezeda Kázmér már csaknem harminc esztendő *férfiú volt*, ez idő alatt *járt* lyukas cipőben, s *volt* egyszer tizenkét lovaglónadrágja . . .” (80).

Létezés-igét két folyamatos cselekvő ige követ, és névszói állítmányú tagmondat zár: „Szóval vén, ócska házak voltak, a keskeny ablakok mögött bizonyosan öreg emberek laknak, zenélőóra játszik, és a nők mellbetegek a falpenésztől” (14). Figyelmet érdemel az idő jelenre váltása. (Ez itt nem a megjelenítés eszköze: Krúdy jelen ideje az állandóság, a változatlan, szinte időtlen érvényesség kifejezése. Esetünkben a folyamatos történés kifejezése is.)

Létezést és cselekvést kifejező igék kapcsolódnak egymáshoz: „Tehát ősz volt, és a tabáni tornyokban mélán kongtak az óraütések” (188).

Igei-névszói és névszói állítmányok: [Ha fiatalabb volnék, magáról verset írnék.] „De már öreg legény vagyok, és Bonifác Béla a barátom” (87). Itt érdekes jelenség, hogy a másik tagmondat lezár: Bonifác Béla barátsága az öregemberes magatartást végérvényesebbé, megmásíthatatlanabbá teszi. Itt a kapcsolatos mondat fokoz is.

Igei-névszói után igei állítmány áll: „Rezeda úr Debrecenben volt hírlapíró, és engem imádott” (43). A kapcsolatos mondat ezúttal következményt sejtet. Rezeda és a színésznő egy városban léte véletlen, de az újságíró szerelme a színésznő iránt törvényszerű. A kapcsolás itt a szoros együvértartozás kiemelése.

Cselekvést jelentő igei és igei-névszói állítmányt kapcsol egybe a következő összetétel: „Majd csuklyás köpenyben udvari frájok suhantak el mellette a néma éjben, és léptük olyan nesztelen volt, mint a temetői szél” (149; a második mondat részletezi az első cselekményt).

Létezést és cselekvést kifejező igék az állítmányok az egyik mondatban, a rá következő összetett mondatban névszói és igei az állítmány: „Ötezer hold erdeje van, és kétkerekű szekéren nyargalász a hegyek között, mint a bolond. Olyan erős, mint a medve, és gyalog kergeti a vadkant a rengetegben” (23). Szembetűnő, hogy az első összetételben ellentétes jellegű tartalmak kapcsolódnak egybe, a második kapcsolatos összetétel tagmondatai viszont rokon jelentésűek. A különböző típusú állítmányok e két mondatban különböző szerepet töltenek tehát be.

Példák az állítmány különbözőségére:

„Húszéves vagyok, és már tán tízszer is szerettem” (29); „A Jockey-Club tagjainak fenntartott helyen ült Alvinczi úr, és bizonyosan a világ egyik legjobb látócsöve volt a szeme előtt, amint a lovak futását figyelte” (132; Alvinczi életerejét az időhatározói mellékmondat cselekményessége is hangsúlyozza a látszó létezés-igéjével szemben); „A kisujjakon gyűrűk, és a tolvajsargon szavaival ékesítik a lerchenfeldi dialektust” (124); „A foguk fehér, és korán meghízna” (125); „A szemhéja olykor vörös volt az éjszakai sírástól, és a zálogcédulákat olyan nagyszerű rendben tartotta, hogy mindig tudta, melyik érett meg az eladásra” (16); „Éjjeli mulatóhelyre vonult tehát zongoristának, és egy napig sem volt még szomorú életében” (195); „Dalidókat tartottak a Líznyai modorában, és a költőnek sohasem kellett búsulni szerelem miatt” (196); „Tavaszi volt, és a Pattantyús utcai hölgyeknek délutánonként verseket és regényeket olvasott Rezeda úr” (134); „Vízvezeték sincs még minden lakásban, és a házmesterre kiáltozni kell, hogy meggyújtsa este a gázt a lépcsőn” (14).

„Szőke haja volt és kék szeme, angol rajzoló macskáinak van olyan arcuk, és könnyű ibolyaillat áradt fekete selyemruhájaiból” (177; itt a második tagmondat közbevetésszerű ugyan, egyúttal azonban teljesebb, közelebbi megjelölést is ad). „Vagy egy nyári reggel az Alpesebben, körül a pirosló havú szűz ormok, lenn a mélyben a tengerszem kéklik, és az erdőben piros gyöngyvirág nyílik” (68–9; itt feltűnik, hogy szinte minden mondat tartalmaz valamiféle élénk színt, s hogy melléknév, melléknévből képzett ige vagy továbbképzett igenév mindegyik mondatban van: *pirosló*—*kéklik*—*piros*; ugyanakkor megfigyelhetjük az igei és névszói állítmány váltakozását).

„Fekete folt a kutya fején, és a szemében olyan jókedv ragyogott, amilyen hű és jó kutyák szemében szokott ragyogni” (180). (A második tagmondat állítmánya sokkal lendületesebb, mozgalmasabb, mint az első. A külső és a magatartás kapcsolatáról van itt szó: a fekete folt szabálytalan volta feloldja az egyhangúságot, valami sajtótosan egyénit közöl, fokozottabban az ember világához tartozót jelöl — s a biztonságnak, a szeretettségnek az öröme ragyog ki a kutya szeméből. Ezt a biztonságot hangsúlyozza a lezáró jelzői mellékmondat *szokott* állítmánya.)

„Piros frakkban *kergették* a rókát, máshol Dickens úr regényhősei *utaztak* postakocsin a hónapok címtáblájában, a nagy étvágyú Pickwick urat mindenki *felismerhette*

szárnyas frakkjában, továbbá Weller urat, s a fogadó a Györgyhoz *volt* címezve” (32). (A látványt két cselekvést jelölő igei állítmány szemlélteti, a látvány nézését kifejező igei állítmányok közül a második már létezés-ige. S ez a befejező létezés-ige teszi az egészet állóképszerűvé.)

„A nők fátyola üdén lobogott, és a férfiak térdükre húzták a pepita nadrágot” (129). (A történet és a cselekvést kifejező igékkel itt finoman érzékelteti Krúdy a női és a férfi magatartás különbségét.)

Cselekvő igéket létezés-ige követ, s ezzel egy cselekménysor és egy cselekvéstelen állapot kapcsolódik egybe: „Tóricsné nem nyúlt a pénzhez, nem köszönte meg, a fejével bólintott, és mozdulatlanul maradt helyén” (146).

Alárendelt mellékmondatok kapcsolódnak két alkalommal is az alábbi összetett mondatban:

„Szerelmeit (a cirkuszlovarnót a Henry társulatnál, a cukrászsisasszonyt egy régi vidéki cukrászdában,

ahol mályvaszínű függönyök lengtek az ablakon, és a likőrös üvegeken virágkosaras vignetták voltak,

majd az özvegy kereskedőné, akinek szívbaja volt, és nagy szemében az elmúlás utáni vágy néha csodálatosan tükröződött) többnyire Byron vagy Puskin verseinek köszönhetette” (134).

A teljes mondat felépítésének szinte szimmetrikus rendje ezúttal kívülről vizsgálódásunk körén. Feltűnő azonban a két mondatban azonos virágmotívum, s az is, hogy a teljesebb, átfogóbb kép mindkét kapcsolásban az első motívumban van, míg a második kapcsoló mondatok aprólékosabb részletezést adnak, mintegy általános megállapítást követő részletező impresszionista pillanatképek. Közös sajátosságuk még, hogy mind a két kapcsolatos összetételben létezést és történetet kifejező igék állnak egymás mellett.

Létezés- és történésigei állítmányok:

„Tehát ősz *volt*, és a tabáni tornyokban melán *kongtak* az óraütések” (188). A létezés kifejező igei állítmányhoz a kapcsolt mondat zenei (hangulati) aláfestést ad. A csendet szinte megerősítő hang így egyúttal részletezés is. (L. Petőfi: „Nagy távolban a malom zúgása olyan volt csak, mint szúnyog dongása”.)

„A kisujjakon gyűrűk, és a tolvajsargon szavaival ékesítik a lerchenfeldi dialektust” (124).

„A foguk fehér, és korán meghíznak” (125).

Névszói és igei állítmányok. Az első mondatösszetételben az író jellemzést ad: a megjelenést névszói állítmány, a viselkedés formáját ige fejezi ki. A második mondatösszetétel névszói állítmánya ugyancsak a külsőt adja, az igei állítmány történetet jelöl.

„Estella csupán egy furcsa figura a bábszínházból, és mindjárt táncra perdül a falon a selyempapírosból kivágott balerina” (181–2).

Az állókép a második tagmondatban *megelevenedik*, ezt fejezi ki a névszói állítmányból *igéire* váltás. A névszói állítmány általánosabb érvényű, hosszan tartó helyzetet jelöl, az igei állítmány változó pillanatok képét adja.

„Ötezer hold erdeje van, és kétkerekű szekerén nyargalász a hegyek között, mint a bolond. Olyan erős, mint a medve, és gyalog kergeti a vadkant a rengetegben” (23).

Az első mondatban létezés- és cselekvésige az állítmány, a másodikban névszói és igei. A kötőszó az állapotot és a cselekvést választja széjjel mind a két összetételben.

I d ő v á l t á s — m ó d v á l t á s. Az állítmányok a kapcsolt mondatokban nemcsak tartalmukban különbözhetnek, hanem formájukban is. Különbözhetnek az ige idejében vagy módjában egyaránt. De előfordul olyan eset is, hogy a mondat feszültségét a tárgyias és a tárgyatlan ragozású igei állítmány teremti meg. Elöljáróban egy ilyen példa:

„Bizony odaadná magát annak a férfinak, és nem gondolna rá, hogy mi lesz holnap meg holnapután...” (145—6). (Ez a ragozási különbség éles hangsúlyt ad a határozott magatartású jelen és a határozatlan jövő közötti különbségeknak. A jelen bizonyosságát és a jövő bizonytalanságát a tárgyias és a tárgyatlan ragozás állítja egymással szembe.)

Legjellegzetesebb Krúdy kapcsolatos mondataiban, hogy nemegyszer előfordul bennük az igei állítmány módjának vagy idejének (vagy egyszerre mindkettőnek) a megváltozása olyankor, midőn a cselekvés idejében valójában nincs változás :

„Majd egy óra múlva ártatlan, lilimfehér hajadon *volt*, és először *megy* pünkösöd délutánján a Margitszigetre...” (Asszonyságok díja, 128).

Az idő jelenre váltása szinte *m e g j e l e n í t i* a szereplő cselekvését. A jelenre váltás hasonló szerepe igen gyakori Krúdy stílusában:

„...meghalok — mondta alkonyattal, midőn a katonafejfák olyan komoran *állongtak* körülöttünk, mint becsületben megöszült férfiak, s *nézik* a szemük előtt lefolyt hitványságot” (Fáj — Aranykéz utcai szép napok. Bp. 1958, Szépirodalmi. 17). Itt a záró kapcsolatos mondat jelenre váltását az indokolja, hogy alanya nemcsak a főmondatával azonos, hanem a mellékmondatával is, sőt elsősorban a hasonlító mellékmondatához kapcsolódik. A hasonlító mellékmondat állítmánya lényegében azonos lenne a főmondatával, de jelen idejű (így hangzanék: *állonganak*), ezért a hozzá kapcsolódó tagmondat is jelen idejű.

A jelenre váltásnak — mint már említettük — gyakori szerepe, hogy megjelenítsen, elképzeltessen, sőt a mondatok átélésére késztesen:

„... ha kinyitotta ablakát, negyvenéves korában, a kémények keserű füstjében a vidéki sörházak fanyar ízét érezte, a fából épített színpad deszkáján zöld papirosra van kinyomtatva a Szép Heléna színlapja, és a Hársfában, a kuglizóban a színészek és színésznők dobálják a golyókat...” (Emléki utolsó kalandja — Aranykéz utcai szép napok, 113).

Ilyen jelenre váltás található a következő sorokban is: „Szóval vén, ócska házak *voltak*, a keskeny ablakok mögött bizonyosan öreg emberek *laknak*, zenélőóra *játszik*, és a nők mellbetegek a falpenésztől” (14). Az ige időváltásának itt az a jelentősége, hogy általánosabb érvényűvé teszi a cselekvést és a helyzetet.

„... a katonafejfák olyan komoran *állongtak* körülöttünk, mint becsületben megöszült férfiak, s *nézik* a szemük előtt lefolyt hitványságot” (Aranykéz utcai szép napok, 17). Itt a jelenre váltás a cselekvés időtlen érvényességét jelzi, a temetői fejfák *m i n d i g* ennek a jelent idező állásfoglalásnak a kifejezői. Az is benne van, hogy a múltnak már mennyire közömbös a jelen — hiszen már túl van rajta, nincs köze hozzá.

„Nemes alakja mint egy fiatal szarvasé, és térdig érő barna haja sátorként fedte” (83). Az első mondat állítmánya helyett állítmányi mellékmondat

jelen időben, a másodiké múlt idejű ige. A kapcsolásban szokatlan még az is, hogy a jelenből a múltba vált.

Feltételes módról vált át az író kijelentő módra, s az újra csak a megjelenítés eszközeként válik: „Mintha éjjel-nappal lacipecsenyét *sütöttek volna* a tűzhelyen, fiatal hagymát *ennének* az ajtó mellett bicskáikkal a kupeczek, a cipót reggel *vették ki* a kemencéből, és a piros borban *játszik* a napsugár” (N. N., 101).

*

Krúdy kapcsolatos mondataiban tehát jól megkülönböztethető a kapcsolat kétféle formája: a *m e g l é v ő* és a *l é t r e j ö v ő* együvé tartozás kifejezése.

A kapcsolatos mondatokban a létesülő kapcsolat egyúttal elválaszt és tagol is. A kapcsolat tehát a tagolásnak a szolgálatában áll. Sok esetben a látszólagos mozdulatlanság mögött az élet eleven és örök változására éppen a kapcsolatos mondatok utalnak, különösen olyankor, midőn a kapcsolatos mondat egyúttal ellentétet is kifejez. Ennek az ellentétnek a feloldása történik meg a kapcsolással, ez adja a stílus feszültségét és mozgalmasságát.

Sokat kifejez Krúdy stílusa az alany és az állítmány változásaival. Minden magyar írónál jobban használja ki azt a lehetőséget, amelyet a magyar nyelv állítmányformáinak különbözősége teremt.

Külön fejezetet érdemel Krúdy stílusában az igei állítmány idő- és módváltása. A jelenre váltásnak kettős a szerepe: a jelen idő használata nemcsak a megjelenítés hatásos eszköze, hanem igen gyakran az állandó érvényesség kifejezése is.

†Láng István

Középiskolások élőbeszédének mondatszerkezeti jellemzői

1. Az az empirikus vizsgálat, amelynek eredményeit ez a dolgozat közli, a következő kettős céllal készült: egyrészt tisztázni kívánta, melyek azok a szegmentálható nyelvi elemek, amelyek az élőbeszéd mondatait az írásbeli mondatoktól elkülönítik (nem foglalkozik tehát a szupra- és aszegmentális elemekkel); másrészt vizsgálni akarta, milyen mennyiségi összefüggések különböztetik meg egymástól e két közlésformát.

A vizsgálat 14–15 éves gimnazisták közlő-fejtegető műfajú magnetofonos interjúit dolgozta fel, amelyeknek témája: a tanulók életmódja, önismertete, önértékelése és jövőendő tervei. A korpusz 47 adatközlőnek 36 000 „n” nagyságú, 6276 szövegszót tartalmazó élőbeszéde. Ehhez első kontrollként ugyanezen tanulók ugyanilyen témájú és műfajú írásos szövegeit használta fel, ennek terjedelme 3887 szövegszó; második kontrollként pedig a Dunapatajon gyűjtött regionális köznyelvi anyag egy-egy részletét, amely összesen 3279 szövegszó nagyságú. A korpusz feldolgozását Deme László mondatelemzési elvei és gyakorlata alapján végezte, s a dolgozatban használt terminológia is megegyezik az övével (vö. Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.).

2. Az élőbeszédet az írásos közléstől a vizsgált korpuszban tapasztaltak szerint a következő szegmentálható nyelvi elemek különítik el:

— hezitációs jelenségek,	}	a beszédlánc hibái:
— értelemzavaró hiányosságok,		a gondolat formálódásának (vagy
— grammatikai hibák;		hibájának) kísérői;
— modoros töltelékelemek,	}	a lényeges gondolat kiemelésére
— írásban ritkán használt szerkezetek.		vagy nyomatékosításra szolgálnak.

E jellemzők közül az első négyet egy korábbi dolgozatomban (14–15 éves gimnazisták élőbeszédének néhány sajátossága. Néprajz és Nyelvtudomány XXVI. Szeged, 1982.) együttesen töredezettségnek neveztem, mivel a mondat-szerkezet folyamatosságát ezek a jelenségek valóban töredezetté teszik. Az idézett munkában tipizáltam a korpuszban előforduló töltelékszavakat (de nem tettem különbséget a hezitációs és modoros töltelékek között) és a nem stilisztikai célú ismétléseket, majd megvizsgáltam a mondatok felépítésében elkövetett grammatikai hibákat, végül számba vettem azokat a hiányzó mondatrészeket, amelyek értelemzavaró jellegűek. Az elemzésből nyert számszerű ada-

tokat szociolingvisztikai következtetések levonására használtam fel (mivel az anyagot a szülők foglalkozása és a lakóhely szerinti bontásban is vizsgáltam).

A beszéd folyamatot Szende Tamás (Denes—Pinson nyomán) „beszédlánc”-nak nevezi (Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői. Bp., 1976. 36), s a következő módon jellemzi: „A beszélőnek mindenekelőtt többé-kevésbé világosan kell látnia, hogy mit akar mondani . . . A hezitáció jelensége azt bizonyítja, hogy a kódolás az egész beszéd folyamat alatt megszakítás nélkül történik, akkor is, amikor a beszélő a korábban meghatározott elemeket már ejti. A hezitációs jelenségek ugyanis arra mutatnak, hogy a spontán beszélő nem formálja meg a teljes mondatot, mielőtt beszélni kezd. Szakaszról szakaszra előrehaladva improvizál . . .” (i. m. 39). Ez az „improvizálás” a hezitáción kívül egy sor más jelenséget is eredményez. Ez a dolgozat a beszéd folyamat e tipikus jelenségeinek szélesebb körét kísérli meg bemutatni.

3. A beszédlánc általánosan jellemző sajátosságai:

3.1. A hezitációs jelenségek a gondolat megszületésének és nyelvi megformálásának velejárói; funkciójuk a gondolkodás pillanatnyi szüneteinek kitöltése, a megfogalmazás nehézségének deklarálása, a megfelelő szó, kifejezés vagy konstrukció keresése. Szinte állandó kísérői a hezitációs szünetek. E jelenségsoporthoz tartoznak a félbehagyások, az ismétlések és a hezitációs töltelőelemek.

3.1.1. A félbehagyás a gondolat formálódásának talán legnyilvánvalóbb bizonyítéka.

Gyakori jelenség, hogy a mondatból csak a kötőszó hangzik el, jelezve, milyen grammatikai—logikai viszony következne. Ezekről szól Keszler Borbála, amikor Tompa Józsefet (Nyr. 86.: 266—82) idézve a következőket írja: „... ezek a beszélő gondolatmenetének, illetőleg beszéd folyamatának elakadását, zavarát jelzik. A zavar oka lehet, hogy a beszélő nem akarja vagy nem is tudja befejezni megkezdett mondatát, vagy esetleg belefáradt a beszédbe, elunta a részletes, világos magyarázatot” (Keszler Borbála: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Bp., 1983. 181 — kiemelés tőlem). Ezek a félbehagyott mondatok a vizsgált korpuszban gyakran utalnak a szövegen kívülre: pl. az előzményekre, a nyilvánvaló következményekre, vagy az adott vizsgálatban az interjú kérdésére (pl.: „Következő kérdés, *hogy* || Olvasni szeretek.”; „... szeretnék jobban öltözködni, *de* || és hogyha olyan | olyanok lennének a körülményeim . . .”), máskor viszont a szövegben már elhangzott vagy később következő gondolat megismétlését szakítja félbe a beszélő a kötőszó után (pl.: „Szóval továbbtanulás az, *ami* ||”; „mert tényleg olyan közömbösek | nagyon sok dolog iránt, és olyanok, *hogy* ||”). Félbehagyásként tapasztalható az is, ha a beszélőnek nincs megfelelő gondolata (vagy szókincese?) a befejezéshez (pl.: „Életcéljaim? Hát ez most attól függ, *hogy* || *hogy* mondjam || hát . . .”; „Hát | tanárnő szeretnék lenni, de úgy, *hogy* || szóval tulajdonképpen pszichológus”).

A tanulók szövegeiben igen sok olyan félbehagyott mondat is szerepel, amelyben egy vagy több mondatrész már elhangzott. Ezeket a jelenségeket az értelemzavaró hiányosságok között elemzem (l. a 3.2. pontban).

A félbehagyásnak ritkábban előforduló válfaja, amikor a beszélő keresi a megfelelő szót a mondanivalójához, de megkezdése után félbehagyja, és

mást kezd helyette. Ilyenkor gyakran nem is lehet utólag kikövetkeztetni, mit akart mondani (pl.: „Szeretek | olvasni is, e . . . | talán a Berkesit és a mai írókat, akik a | mai tö . . . | tehát a mai | világ gondjairól | írnak . . .”).

3.1.2. Az ismételés — ha nem stilisztikai célú — a mondatban vagy a beszélő belső bizonytalanságát, vagy ellenkezőleg, erős belső kontrollját mutatja; előfordul azonban olyan ismétlés is, amely szövegszerkesztési hibának minősíthető redundancia.

A beszélő belső bizonytalanságának legegyszerűbb és leggyakoribb jele, ha egy-egy szót mechanikusan megismétel, gyakran szünetet sem tartva köztük. Ez a jelenség minden bizonnyal az időnyerés célját szolgálja (pl.: „és | és mégis mégis neki az a | az az elve . . .”; „és | ismerek olyan | olyan csöveseket . . .”; „nem nagyon szeretem az olyan embereket, akik | akik | az első divat szerint öltözködnek”). Az ilyen mechanikus ismétlésben leggyakrabban kötőszók, névelők, névmások és módosító szók vesznek részt; fogalomjelölő szó ilyen ismétlése eléggé ritka. Gyakori viszont a töltelékszavak ismétlése is.

A belső bizonytalansággal magyarázható az a jelenség is, ha a beszélő félbehagy, majd változtatás nélkül befejez egy-egy szót. Ezek a szavak kivétel nélkül fogalomjelölő lexémák (pl.: „Hát a művelődés, ala . . . az alapműveltség, a suliba | itt tanuljuk meg.”; „én én nagyon sok mindenbe egye . . . | mindenbe egyetértek avval, amit mondanak . . .”; „borzasztóan | értelmesek és és kulturá . . . kulturáltak”).

Az élőbeszédben a beszélő tudatában állandóan működik több-kevesebb önkontroll: „A beszédtevékenység . . . többszörös ellenőrzés alatt áll: (1) a beszélő — míg artikulál — hallja saját hangját, észleli saját gesztusait, s ezeknek az észlelt jelenségeknek a beszédtevékenységet irányító központba való visszavezetésével, a visszacsatolással . . . módosításokat hajt végre, ha téveszt” (Szende T. i. m. 41). Az ilyen korrekciós szándék leggyakrabban ismétlésben realizálódik. Ennek legegyszerűbb fajtája a nyelvbotlást követő ismétlés (pl.: „Egyelőre | hm | kicsit olyan | kiegyensúlyozottnak kiegyensúlyozatlannak | hm | érzem magam”). A korrekciós ismétlés előfordul úgy is, hogy a hibás alakot a beszélő félbehagyja, majd szünet után a helyes alakkal folytatja (pl.: „próbálom neki megmagyarázni, hogy | most milyenek a föl . . . | az életfölfogások”; „Például van olyan lány, aki | még csak ha . . . | hetedikes . . .”).

Mindig a korrigálás szándékával jön létre a szóismételés grammatikai eltéréssel. Ennek oka az, hogy a beszélő vagy a már kimondott, vagy az ezután kimondandó szerkezethez módosítja a hibásnak vélt alakot. A korrigálásra való ösztönzés tehát mindkét irányba hat (előre: pl.: „hogy belőlük is | olyan ember váljék, a . . . | amelyik | akik hasznosak a | a | társadalomban”; visszafelé: pl.: „szóval megvan a célja, a célunk is, ha nem is mutatjuk”). A korrekciós ismétlésnek néha az az oka, hogy a beszélő közbeszűr egy kimaradt, de lényeges szót (pl.: „sportolhatnék is, de nincs hol, mert a régi torna . . . a régi iskolában a tornaterembe nem lehet . . .”); máskor a közbeszúrás magyarázkodó jellegű (pl.: „mert az olvasás például | az is olyan, hogy megeről . . . szóval nem hogy megerőltetőd, hanem hogy . . .”). Előfordul, hogy egy szó rokon értelművel cserélődik fel (pl.: „aztán lehet, hogy a néze . . . mármint a véleményem is kialakul”). Mindezek a korrekciós ismétlések nemcsak külön-külön, hanem halmozva is helyet kapnak egy-egy mondatban, mutatva, mennyire meg kell küzdenie az élőbeszédben gyakorlatlan középiskolásnak a kifejezés pontosságáért. S hogy ez időnként nem is sikerül, bizonyítják a következő példák: „Hát a tanulás, az kicsit hátrébb szorul az | ez | e | e mögött a cél mögé, szó-

val ez | ez a két dolog közé mögé szorul, általába | igen.”; „az emberekkel való bánással is || szeretnék jobban | szeretném kialakítani magamban.”

A korrekciós ismétlés típusesetei tehát: a jelentéstani tévedés, a vonzatok hibái, néha egy-egy hibás igealak és elvétett kötőszó.

A középiskolások szövegeiben meglehetősen gyakori egy-egy kifejezés megismétlése (néha többször is). Ezek a szócsoporthoz tartozó elemek, alkalmazásuk a mondat- illetve a szövegszerkesztés hibája (pl.: „rámondják, hogy stréber. Nem is tudjuk, hogy mit jelent az a szó, hogy stréber, és mégis, | ami nem tetszik, hogy valaki többet tanul, arra rögtön | rámondják, hogy | stré . . . | stréber, és nem is tudjuk, hogy mi a szónak az igazi | értelme”).

3.1.3. A hezítácíós töltélékelemek szerepe mindig az időnyerés a gondolat megformálásához. Lehetnek artikuláció nélküli hangkapcsolatok, töltelékszavak vagy -kifejezések is. A modoros töltélékelemektől (l. a 4.1. pont) főleg a beszédszünet alkalmazása, néha a szó hangsúlyviszonyai különböztetik meg. A hezítácíós töltélékelemet ugyanis legtöbbször szünet választja el a mondatrésztől, és mindig hangsúlytalan.

A középiskolások élőbeszédében viszonylag ritka az artikuláció nélküli hangkapcsolatok alkalmazása, de néhány példa akad rá: „A sport az | hát az nálam nagyon | távol | őő | általánosban távol állt tőlem . . .”. A leggyakoribb hezítácíós töltelék a *hát*, a *szóval*, valamint ezek más töltelékszavakkal való variációi: a *hát szerintem*, a *hát szóval*; ritkábban a *hát most*, a *hát általába*, *hát mondjuk*, *hát persze* (pl.: „A tanulásban | hát | nem szeretik azokat a | hm | diákokat”; „*Hát általában* || majdnem egyformák a napjaim”; „*Hát mondjuk* | nem annyira a divat | vagy valami ilyesmi terén. *Hát persze* megvannak azok a problémák . . .”; „*hát szerintem* | ezt az ilyen fiatalok csak hátráltatják . . .”; „távol áll tőlem, mert | *hát szóval* | áá | mindig | hát | kitűnő voltam”).

Több szóból álló kifejezések is előfordulnak hezítácíós töltélékként, s főleg a megfogalmazás nehézségének érzését fejezik ki. A leggyakoribbak: (*vagy*) *nem (is) tudom* és a *hogy mondjam*. Ezeket a beszélő modorosán ismételtetheti is, így is szünet választja el őket a többi mondatrésztől (pl.: „végig a | tehát | *hogy is mondjam* | végig minden | a kultúrában is meg | | szóval az egész | társadalomban, és | hát | *nem tudom* | nagyon sokat hallottam a mamáéktól is . . . nem fogadják be az olyant, aki nem megfelelő az ő | *hogy mondjam* | vannak bizonyos föltételek . . .”). Ezek *hogy* kötőszós összetett mondatok főmondatai ugyan, de ilyen szövegkörnyezetben „másodfokú állítások”, amelyek „az adott kijelentésben nem központi szerepű közlések, hanem annak csak kísérői, kiegészítői, esetleg egy korábbi elsőfokú állításnak legyengített megismétlései” (H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. Bp. 1968. 37).

3.2. Az é r t e l e m z a v a r ó h i á n y o s s á g o k a t meg kell különböztetni azoktól a hiányos grammatikai szerkesztésű mondatoktól, amelyek a kommunikációban mégis mindig érthetők, s amelyekről Dienes Dóra a következőket mondja: „Reprezentálható az a mondatfunkciós rész, amely a minimális szerkezethez tartozik ugyan, de bizonyos körülmények között elhagyható. Ilyenkor létére és többnyire grammatikai minőségére is utalást találunk a megmaradt konstrukció formai és/vagy tartalmi jegyeiben, és mindig beleértjük a mondatba”, majd ugyanazon a lapon hozzáteszi: „. . . hiányukat a tágabb környezetnek valamelyik tényezője konstrukcionálisan lehetővé teszi és szemantikailag pótolja” (Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. Bp., 1978. 23). Az élőbeszéd, nemcsak a

párbeszéd, hanem a folyamatos közlő-fejtegető előbeszéd is — így látszik az adatokból — igen sok ilyen hiányos mondatot tartalmaz, de ezek a szövegösszefüggésből jól érthetők. Előfordulnak azonban szép számmal olyan hiányos mondatok is, amelyekben a konstrukció nem pótolja a hiányt: ezeket neveztem értelemzavaró hiányosságoknak.

A leginkább hiányosnak tekinthető „konstrukció” az, amelyben csupán a kötőszó hangzik el — ez azonban inkább félbehagyás (l. a 3.1.1. pontban). Igen sok a több szóból álló félbehagyott mondatok száma, ezeknek a folytatása sem az előzményekből, sem a szöveg további részéből nem következethető ki (pl.: „A tanulásban a tizenéveseket $\checkmark$ | hát | $\checkmark$ | hát | én is olyan vagyok . . .”; „és valahogy feltűnés $\checkmark$ | feltű . . . | ki . . . | ezzel akarnak kitűnni a többi ember közül”). Az ilyen konstrukciókban többnyire hiányzik az állítmány, gyakran az alany és más mondat szintű mondatrész is; viszont gyakori, hogy a kimondott mondatrész tárgy és/vagy határozó és/vagy jelző. Észrevehető jelenség az is, hogy adatközlőim még értelemzavaróan hiányos mondat árán is gyakran kihagyják a már többször elhangzott, vagy a kérdésben szerepelt szókapcsolatokat, főleg ezeket: *szeretnék lenni, érzem magam(at)*. Sok az olyan mondat is, amelyből csak egy mondatrész maradt ki. A mondat szintű mondatrészek értelemzavaró hiányai közül az állítmányé a leggyakoribb (pl.: igei: „,inkább | elmegy szakközépiskolába, hogy | pár évet ott $\checkmark$ | a három évet . . .”; létigei: „,de szerintem || milyen tulajdonságaim $\checkmark$ || szeretek barátkozni . . .”; névszói állítmány igei része: „,lehetnék jobb is || hirtelen haragú $\checkmark$ és meggon-dolatlan is”; névszói állítmány névszói része: „,talán azért szeretnék értelmi-ségi lenni, mert | mert valahogy || mert több || én nem vagyok $\checkmark$ | szóval nem ítélem el a munkásembereket sem”). Az állítmány hiányának kérdésköréhez tartozik egy többször előforduló mondatkonstrukció is: az olyan állítmány nélküli főmondat, amelyben csupán egy mutató névmás szerepel, de nem témaki-jelölésként, nem a mellékmondat által félbeszakított főmondat első része-ként, hanem önállóan (pl.: „,azt szeretném mondani, hogy az $\checkmark$, hogy | hát én nem akartam tanulószerződés lenni, mert tudtam . . .”; „,szóval nem az $\checkmark$, hogy szeretem, de együttérzek velük”; „,de | attól függetlenül használjuk, és | pél-dául olyan $\checkmark$, hogy szabadidőbe például együtt vagyok a bandával . . .”). Viszonylag gyakori a kötelező bővítmények (főleg a tárgy, néha a határozó) hiánya, akár mondat szinten, akár szerkezettagként (pl.: „,szeretnék vagy fő-iskolára vagy egyetemre kerülni, a | tanári pályát || elvégezni, szóval sikeresen véghezvinni $\checkmark$, és jó családi életet élni”; „,jó társasági ember vagyok, és tudom a társaságnak a $\checkmark$ || szóval tudom vezetni a társaságot”; „,szorgalmasnak tar-tom magam, mert nem volt panaszom sohasem” (ellene nem volt panasz!); „,hát ha $\checkmark$ becsúszik rossz jegy is, nem mondom, mert nem lehet mindenki olyan, hogy mindenből ötöst szerezzen” [mikor csúszik be rossz jegy?]). Rit-kább jelenség, ha a mondatból az alany marad el (pl.: „,csak akkor van $\checkmark$, mikor | volt kint egy évig Vietnamba, akkor | például anyu főzött, de | szó-val | $\checkmark$ sok mindent csinál” [itt főleg az első hiány értelemzavaró, a második-hoz a szövegösszefüggés alapján odaérthető az alany]). Érdekes, hogy — bár nem mondat szintű bővítmény — néha a jelző hiánya is lehet értelemzavaró (pl.: „,sok mindent feláldoznák azért, hogy hogy $\checkmark$ pálya . . . $\checkmark$ pályát választ-hassak” [milyen pályát?]). Egy-két esetben a mondategységek megfogalma-zása teljes, csupán a közöttük levő grammatikai-logikai kapcsolatot jelző kötő-szó hiányzik (pl.: „,hát sokszor úgy van, $\checkmark$ sok apró dolgot elvégzek”).

3.3. Az előbeszédben elkövetett g r a m m a t i k a i h i b á k nem azo-

nosak az egyénre általában jellemző nyelvhelyességi hibákkal, hiszen az előbbieket alkalmiak, többnyire a gondolkodási folyamatban bekövetkező pillanatnyi változást tükrözik; részben pedig a gondolkodás logikátlanságát, kapkodását teszik hallhatóvá.

Az élőbeszédben elkövetett grammatikai hibáknak egy részét — a vizsgált korpuszban hozzávetőleg felét — a beszélő azonnal észreveszi és javítja; minél tudatosabban beszél valaki, annál inkább. Ez a jelenség a korrekciós ismétlés (vö. 3.1.2. pont). A középiskolások élőbeszédében azonban viszonylag gyakori az a jelenség is, amikor nem veszik észre a hibát, vagy a mondani-való folyamatosságának kedvéért nem akarnak visszakanyarodva javítani. Ilyen esetekben soha nincs hezitációs szünet az elvett alak után.

Az ilyen jelenségek közül a vonzatok hibái, főleg az állítmány kötelező bővítményeinek hibái a leggyakoribbak. Ilyenkor legtöbb esetben az alany és a tárgy/határozó cserélődik fel egymással (pl.: alany helyett határozó: „tehát én olyan munkahelyre szeretnék kerülni, ahol mindig valami újat jelent számomra”; határozó helyett alany: „az, aki ápolónő, annak általában sok mindent el kell bírni”). Néha a tárgy és a határozó cserélődik fel (pl.: „hát szeretnék || *édesanyámnak* is tehermentesíteni”).

Gyakran jelentkezik a kötőszóhasználat hibái is. Sok a feleslegesen ki-mondott kötőszó (pl.: „... nagyon szeretek egyébként főzni, és hát | elég sok mindent tudok. Hát || *viszont* az | így a családba | ott is úgy meg kell | osztani...”). Többször össze nem illő mellérendelő kötőszók kerülnek egymás mellé (pl.: „és | *azonban* | szeretem azt...”). Előfordul, hogy a valódi kötőszók cserélődnek fel (pl.: „és akkor az olyan öröm, nemcsak azért, *hogy* most ötöst kaptam || mert || hát ha becsúszik rossz jegy is”). Helyenként névmási helyett valódi kötőszó áll (pl.: „túlásba visznek mindent, *mert* káros | a szervezetünket káros | a cigarettát például”; „ilyen kultúrhelyre olyan nadrágba mennek, *hogy* le van szűkítve”). Néha valódi kötőszó helyett a *szóval* köti össze a mondat egységeket, elfedve ezzel a közöttük levő valódi logikai viszonyt (pl.: „meg szoktam fegyelmezni, || *szóval* ez nem túlságosan nagy erény...”).

A vizsgált korpuszban többször előfordul a köznyelvitől eltérő — de nem stilisztikai célú — szórend (pl.: „*ezt gyakran is* mondják nekem...”).

Néhány egyeztetési hiba is található a szövegekben (pl.: az alany és az állítmány kötelező bővítménye között: „de *én* nem éreztem azért magamat *csöveseknek*”; a főmondat és a mellékmondat között: „és most az én | *tulajdonságaimat*, hogy *milyen*”; „csak akkor *van*, mikor | *kint volt* egy évig Vietnámba”).

3.4. Az alábbiakban néhány olyan adatot közlök, amelyek a fenti jelenségeket az általam vizsgált korpuszban hasonló vizsgálatokkal összevetve mutatják be. Az összehasonlításban az alábbi adatok szerepelnek:

Tsz	—	tanulói élőbeszéd	}	saját vizsgálati anyagom
Dsz	—	dunapataji élőbeszéd		
Ti	—	tanulói írás		
SzJ	—	Szabó József nyelvjárási adatai (Szabó József: A mondat-szerkesztés nyelvészociológiai vizsgálata a nagykoványi nyelv-járásban. Bp., 1983.)		
D—T	—	Dezséry—Terestyéni élőbeszédanyaga (Dezséry Judit—Terestyéni Tamás: Élő szöveg — stúdiószöveg. In: ÁNYT XI. Bp., 1976.)		

3.4.1. Szemléletes képet ad a töltelékelemek nagyságáról a telítettség vizsgálata. A mondategység telítettségi mutatója azt fejezi ki, hogy egy tagmondatra (vagy egy egyszerű mondatra) átlag hány szó jut. Kétféle módon számítható: a tartalmas szavak alapján (meghatározását lásd Deme i. m. 244): ekkor a számításból kimaradnak a névelők és a valódi kötőszók (T_{me}); valamint az összes szó alapján, ekkor minden kiejtett vagy félbehagyott szó és artikuláció nélküli hangkapcsolat is részt vesz a számításban ($T\bar{O}_{me}$). E két adat %-os különbsége rávilágít arra, mekkora az egyes korpuszokban a tartalmatlan szavak (a névelők, a kötőszók + a töltelékelemek) nagysága.

	Tsz	Dsz	Ti	SzJ	D—T*
T_{me}	3,38	4,28	3,62	4,03	2,9
$T\bar{O}_{me}$	5,01	6,04	4,61	5,17	4,09
különbség %	148,2	141,1	127,3	128,2	141,0

* összes szó osztva összes predikatív szerkezettel

Az adatok értelmezéséhez célszerű a szövegekben közel azonos mennyiségű névelőt és valóságos kötőszót feltételeznünk (bár ez ellentmond Szabó József megfigyelésének — i. m. 173). Ennek nagyságrendje a Tsz és a Ti korpuszban egyaránt kb. 20%. Így vizsgálva a %-os különbségeket, látható, hogy a tanulói írásban van a legkevesebb töltelékelem. Az előszóbeli korpuszok közül ezek aránya Szabó József nyelvjárási szövegeiben a legkisebb — mutatva, hogy ez a nyelvi réteg még ma is a legépebb mondatkonstrukciókat alkotja. A dunapataji korpusz nagyfokú töredezettsége valószínűleg azzal magyarázható, hogy a hangfelvétel készítésekor a spontaneitás biztosítására törekedtem, ellentétben a nyelvjárásgyűjtés gyakorlatával. Az összes szöveg közül a középiskolások előbeszédében a legmagasabb a töltelékelemek aránya. (Meggjegyzendő, hogy ebben az adatban a modoros töltelékelemek is szerepelnek.)

3.4.2. Figyelemre méltó és az előbeszédre jellemző erejű a középiskolások előbeszédében talált grammatikai hibák és értelemzavaró hiányosságok összevetése a Dezséry—Terestyéni által feltártakkal. S bár sem a megközelítési szempont, sem a számolási módszer nem teszi lehetővé a pontos összehasonlítást, látható, hogy az alábbi jelenségek mennyire egybeesnek:

	Tsz*	D—T**	
egyeztetési és vonzathibák	36,21	25,8	egyeztetési hibák
az ige kötelező bővítményének (A, T és H) hiánya	17,27	20,7	az ige kötelező kiegészítése hiányzik
Á, Á+A, Á+T hiánya	25,91	20,2	nem fejezi be az egyik összetevőt vagy a predikatív szerk. egészét
rossz a szórend	9,48	10,9	rossz a szórend

* Az összes hiba + hiány %-a az összes mondatrészhez viszonyítva

** A hibás predikatív szerkezetek az összes szerkezet százalékában

Ezt a felsorolást akár a előbeszéd típushibáinak felsorolásaként is felfoghatjuk. A %-os adatok pedig — bármennyire is különböző szempontok szerint készültek — a 15 éves tanuló és a felnőtt szóbeli mondatainak tipikus hibáit is elkülönítik. Eszerint a szórendi hiba kb. azonos nagyságrendű, de a tanulók mondataiban sokkal gyakoribb az egyeztetés, a vonzatok és az állítmány tévesztése és/vagy hiánya, mint a felnőttekében.

4. A beszédláncnak az egyénekre jellemző sajátosságai:

4.1. A modoros töltelékelemek nem minősíthetők hezitációs jelenségnek, hiszen a beszélő ilyenkor nem időnyerés céljából használ a mondat szerkezetbe nem illő szavakat vagy kifejezéseket. Ennek bizonyítéka, hogy az ilyen szavak kimondása után soha nincs hezitációs szünet, s a modoros töltelékelem a mondatban néha mellékhangsúlyt is kap.

A jelenség egyik önálló csoportját a *hát* töltelék szó használata képezi. A hangsúlyszakasz elején, hangsúlytalanul és a következő szóval szinte összetapadva a középiskolások beszédének leggyakoribb modorossága — bár vannak olyan adatközlők is, akik egyáltalán nem használják. Pl.: „*Hát* hogy milyen embernek érzem magam? *Hát* lehetnék jobb is.”

Az előbbivel egyforma nagyságrendű az a modorosság, amikor a szövegben egy-egy határozószó vagy (ritkábban) mutató névmás indokolatlanul ismétlődik, s így eredeti jelentését elveszti (pl.: „... aki csak a divat után megy, és nem tanul, az valahogy | *szerintem* olyan || nem tudom || olyan más az egész *szerintem*, hogy ő csak a divattal törődik, és *szerintem* ilyen korbá első a tanulás. A sport || az *szerintem* nagyon jó dolog, hiszen || *Szerintem* elsősorban a sport az, ami || *szerintem* az a legjobb kikapcsolódás.”). Ilyen „funkcióban” a középiskolások előbeszédében a következő szavakkal találkoztam a leggyakrabban: *szerintem*, *szóval*, *most* (pl.: „hogy *most* nem ilyen speciális orvos akarok lenni” — nincs valóságos időviszony!), *általába(n)*, *mindenesetre*, *különösebben*, *tulajdonképpen*, *így*, *úgy* („érdekelnek *úgy* az emberek és . . .”), *ilyen*, *olyan* („hogy *ilyen* állattal foglalkozó egyetemre”). Hogy e szavak a szövegben modorosságként vagy mondatrészként szereplnek-e, az mindig csak a kontextus alapján dönthető el. Érdekességük, hogy — bár alkalmazásuk teljesen automatizálódott — a beszélő gyakran nyomatékosít velük, ösztönösen a fontosnak vélt dolgok kiemelésére használja őket.

A modoros beszédtöltelékek harmadik csoportját azok a kifejezések alkotják, amelyek vagy főmondatként vezetnek be egy közlést (pl.: „*az az igazság*, hogy | *általába* a bűnügyi regényeket is szeretem | és az ifjúsági regényeket”), vagy a felsorolás többi tagja helyett állnak (pl.: „*azt is szeretem csinálni meg minden*”; „*hát* az még soká lesz és *ilyesmi*”; „*esetleg* elmegy a boltba *vagy valami hasonló*”).

A gyerekek beszédében nem találkoztam viszont az egyes felnőtteknél gyakran előforduló udvariassági eredetű modorosságokkal (pl. *kérlek szépen*, *ha lennél szíves* stb.). Interjúimban nem szerepelt, de közismert tény, hogy egyes serdülők (és felnőttek) modoros töltelékelemként vaskos durvaságokat, trágárságokat is alkalmaznak.

S bár H. Molnár Ilona szűkebb összefüggésben mondja a következőket, állításait a modoros töltelékelemekre nézve is igaznak vélem: „... jelentéstaniilag legtöbbször nem teljes értékű szó; kisebb vagy nagyobb, de valamekkora utat már megtett az elhomályosulás útján: az eredetinel általánosabb, tágabb

jelentéssel telt meg. . . az ilyen mondatrészek nem is egészíthetők ki további bővítményekkel . . .” (i. m. 46).

4.2. A mondatátszövődés — amint azt Zolnai Gyula 1926-ban megállapította — az élőbeszéd egyik jellegzetes sajátossága. A jelenséget a szakirodalom nem egyöntetűen értelmezi (vö. É. Kiss Katalin, Szalamin Edit és Rácz Endre véleményét), a középiskolások élőbeszédének vizsgálata közben tehát valamelyik mellett döntenem kellett. Csak azokat a konstrukciókat minősítettem így, ahol „az egyik tagmondatnak valamely részlete a gondatlan fogalmazás következtében átkerült a másik tagmondatba” (Rácz Endre: Anyanyelvünk új szófűzési, mondat szerkezeti jelenségeinek bemutatása, értékelése. In: Mai magyar nyelvünk. Szerk.: Grétsy László. Bp. 1976. 71). Szalamin Edit a mondatátszövődést a mondat aktuális tagolása alapján csoportosítja (Szalamin Edit: Beszélt nyelvünk mondatairól. A Magyar Nyelvészek IV. Kongresszusán elhangzott előadás. Kézirat.), s így értelmezve a jelenséget, válik világossá, hogy a beszélőnek a lényeges mondatrész kiemelésére való ösztönös törekvése jelentkezik ebben a sajátos szerkesztésmódban. E megfigyelést támasztják alá a középiskolások élőbeszédében talált ilyen adatok is (pl.: „és *utána* nem tudom, hogy egészségügyi pályán vagy ilyesmin szeretnék . . .”; „és már *oda* nem engedtek, hogy jelentkezsek”; „a *statistikába* sejtelmem sincs, hogy hogy tud eligazodni”). Megjegyzendő, hogy nem sok tanuló használt ilyen konstrukciót, de azok általában többször is alkalmazták.

4.3. A tanulók élőbeszédében gyakori a témaismétlő szerkezet. Ilyen mondataikban főleg az alany és a tárgy, ritkábban a határozó névmási vagy határozószói nyomatékosítása fordul elő (pl.: „édesanyámmal való *kapcsolatom* az jó”; „a *gimnáziumot* azt mindenféleképpen szeretném elvégezni”; „a *családba* | *ott* is úgy meg kell osztani”). Az ilyen konstrukciókra jellemző, hogy a diákok a témaismétlő szót általában nem hangsúlyozzák külön, sőt az előtte álló szóval összevonva, mindig szünet nélkül ejtik.

4.4. Az élőbeszédre jellemző közbevetések a tanulók szövegei alapján két csoportra oszthatók. Előfordulnak olyan tartalmas mondatok, amelyeket a tanulók a főgondolat elmondása közé szúrnak (pl.: „Szintén | megint a Kiss Pista bácsival | *szóval most megint róla arról beszélek*, vele beszélgettem a múltkor”). Ezek a közbevetések a többi mondategységgel általában közömbös viszonyban vannak, és azoktól szünet választja el őket. Az ilyen mondatok mellett gyakoriak a módosító értelmű közbevetett mondatrészek és főmondatok, amelyeket a beszélők általában hangsúlytalanul ejtenek, és amelyek szünet nélkül kapcsolódnak a következő szóhoz, s azzal egy hangsúlyszakaszt is képeznek. A hasonló, de tartalmas főmondatoktól való elkülönítésüket H. Molnár Ilona elvei alapján végeztem (i. m. 43): a *hogy* kötőszó és a főmondati utalószó valószínű vagy lehetséges megléte vagy hiánya alapján; a főmondati állítmány bővíthetősége, változtathatósága és fokozhatósága alapján. Így mérlegelve a korpuszban a következő módosító értelmű főmondatokat találtam: *mondjuk* (pl.: „úgy hogy szeretnék egy kicsit | *mondjuk* avval is többet törődni” — a szó néhány szövegben modoros töltelékként ismétlődik), *gondolom* („tehát | lehet, *gondolom* ez a korral jár együtt”), *nem (is) tudom* („más mondta, *nem is tudom* melyik tanár úr”), *úgy hiszem* („gimnáziummal *úgy hiszem*, nem | sokat fogok elérni”).

A monológformából következően nem találkoztam a közbevetéseknek egy harmadik csoportjával, a párbeszédre jellemző megszólításokkal és felhívó jelentésű igealakokkal (pl. *érted?*; *figyelj!*).

5. Az előbeszédre jellemző mennyiségi összefüggések:

Az összehasonlításban szereplő adatok ismertetését l. a 3.4. pontban, kiegészítve a következőkkel:

- [DL]** — Deme László közlő és fejtegető műfajú írásos anyagának adatai (i. m.)
 KB — Keszler Borbála előbeszédanyaga (i. m.)
 SzT — Szende Tamás előbeszédanyaga (Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. Bp. 1973.)

5.1. A mondategész szerkesztettsége jellemző képet ad a mondat hosszúságról: megmutatja, hogy egy mondategészben átlag hány mondategység van. Az adatok a következők:

Tsz	Dsz	[Ti]	[DL]	SzJ	KB	D—T
3,85	3,96	1,89	1,94—2,74	1,94—2,81	1,86	3,6—7,9*

* Az egy megnyilatkozásra eső predikatív szerkezetek száma

Az adatokból levonható főbb következtetések:

a) Az írásos nyelvhasználatban a legrövidebb mondatokat a diákok használták; ennél számottevően nagyobbak Deme adatai, aki tudósok és írók művei alapján készítette elemzését.

b) Szabó József adata azt mutatja, hogy a paraszti származású és foglalkozású adatközlők lényegesen rövidebb mondatokban fogalmaznak, mint ami a többi szóbeli korpuszban látható. Ennek azonban az is oka lehet, hogy az interjúkészítés módja az ő és a saját gyakorlatomban eltérő: Szabó József felvételeit előzetes megbeszélés után készítette, saját gyakorlatom inkább a spontaneitást kívánta biztosítani. Így a nagykönyvi adatközlők egy már át gondolt közléssort mondtak magnóra, s így bizonyára inkább képesek voltak tagolni azt, mintha teljesen spontán módon beszéltek volna.

c) A tanulói és dunapataji anyag átlagos szerkesztettsége között viszont nincs lényeges eltérés. Ez arra enged következtetni, hogy az ilyen témájú monológokra — ha a mondathatárok megállapítása azonos elvek alapján és módon történik — általában kb. ezek a szerkesztettségi értékek jellemzők: tehát átlagban >4 mondategység jut egy mondategészre. Ezt támasztja alá Dezséry—Terestyéni adata is, akik szintén úgy találták, hogy a közlő-fejtegető műfajú interjúszövegekben egy közlésegységre (= mondategész) átlag >4—>8 állítmányközpontú rész (= mondategység) jut.

5.2. A mondategész belső mellé- és alárendelő kapcsolások arányai (az összes kapcsolat %-ában) a következők:

	Tsz	Dsz	[Ti]	[DL] *	SzJ	KB**	D—T***
Mellérendelő	59,90	59,15	41,76	44,2	47,09	46,18	37,7
Alárendelő	40,10	40,85	58,24	55,8	52,91	42,77	59,2

* Az A.I.I. szövegegységre vonatkozóan

** Itt a semleges kapcsolások 11,05%-ot tesznek ki

*** Csak a Bsz szövegcsoport adatai, +3,1% „értelmezhetetlen kapcsolat”

Az adatokból a következők látszanak:

a) A mellé- és alárendelés %-os megoszlásában az írásos adatok egybevágóak: több bennük az alárendelés. Érdekes viszont, hogy az adott korpuszokban nem a művelt írók, hanem a 15 éves gyerekek írott mondataiban van több alárendelés. Kérdés, hogy ez általános jelenség-e, s ha igen, mi az oka.

b) A szóbeli adatok között éles határvonal húzódik: Szabó és Dezséry — Terestyéni adataiban az alárendelő kapcsolások száma nagyobb, Keszlernél és saját adataimban viszont a mellérendelőké. Keszlernél azonban csupán 4% a különbség a két kapcsolásforma között, nálam viszont 19%. Ez a mellérendelő túlsúly magyarázatra szorul, hacsak nem akarunk megelégedni azzal a „régí nyelvészeti-nyelvjárástani baboná”-val, amelyet Szabó József idéz (i. m. 121—2), s amely szerint a nyelvjárásokra (élőbeszédre!) az jellemző, hogy „az összetettek közül a mellérendeltek jóval gyakoribbak, mint az alárendelt összetett mondatok” (i. m. 122.). Ezt a véleményt tagadva Keszler többször hangsúlyozza, hogy „a beszélt nyelvben a mellérendelt és az alárendelt összetett mondatok gyakoriságában nincs lényeges különbség” (i. m. 191). Miért van hát több mellérendelés a tanulói élőszóban és a dunapataji anyagban? Ez az arány minden bizonnyal függ a közlés témájától és műfajától is, de valószínűleg még inkább függ az életkortól. Ez utóbbi tényezőre Szabó József is felhívja a figyelmet: „Érdekes, hogy a várakozástól némileg eltérően a fiataloktól vett szövegekben több — ha nem is sokkal — a mellérendelő kapcsolások száma, mint a bonyolultabb alárendelőké. Vagyis azt láthatjuk, hogy a fiatalok mondatalkotására jellemző nagyobb fokú szerkesztettség, a többszörösen összetett mondatok gyakorisága oly módon növekszik az időségek és a középkorúak mondatyszerkesztéséhez viszonyítva, hogy a mellérendelt mondatok száma valamelyest nagyobb lesz, mint az alárendelteké” (i. m. 95). Így a tanulói élőbeszéd mellérendelés-túlsúlya is magyarázhatóvá válik, sőt részben a dunapataji korpuszé is, hiszen abban a 12 adatközlő közül négyen húsz éven aluliak. Ha pedig elfogadjuk, hogy az életkor ilyen mértékben befolyásolja a kapcsolások arányait, célszerű lenne további vizsgálatokkal kideríteni: melyik életkorban milyen a mellé- és alárendelés gyakorisága az ilyen témájú és műfajú élőbeszédben. Ehhez pl. 6, 10 és 18 évesek beszélt nyelvi mondatait is vizsgálni kellene.

5.3. A mondategész szintmélységének mutatója olyan viszonyszám, amely megmutatja, milyen arányban szinteződnek a mondategészek. Minél több a felső szintű (főmondat vagy 1. szintű alárendelés) mondategység a mondategészekben, a mélységmutató annál inkább közelít az 1,0-hez; illetve: az alsóbb szintek gyakorisága a mélységmutatót emeli. A kapott eredmények és a kontroll-adatok a következők:

Tsz	Dsz	Ti	DL	SzJ	KB
1,79	1,82	1,49	1,48—1,79	1,52	1,40

Az adatok a következő módon értelmezhetők:

a) A legalacsonyabb szintmélység Keszler anyagára jellemző. Ez természetesen adódik az általa vizsgált szövegek jellegéből: a párbeszéd nyilvánvalóan több egy- és kétszintű mondatot tartalmaz, kisebb benne az erősen szintezett mondategészek gyakorisága, mint a tanulók önvallomásaiban.

b) A Szabó József által felvett nyelvjárási szövegek mondatkonstrukciói szintén kevésbé bonyolultak a mondategységek szinteződése szempontjából, mint a Tsz és Dsz korpuszok. Ennek oka valószínűleg a már említett eltérő interjúkészítési módszer.

c) Az előszóbeli korpuszok közül a tanulói és a dunapataji anyag mutatja a legerőteljesebb mondategységbeli szinteződést. A fent említett tényezőkön kívül ennek oka lehet még a műfaj és a téma bonyolultabb gondolatokat — mondatokat igénylő követelménye.

d) A két írásos korpusz mélységparaméterei között alig van különbség. A tanulói adat a művelt felnőttekének alsó határán áll, mutatva, hogy a gyerekek írásban még nem tudnak olyan bonyolult mondatokat szerkeszteni, mint a felnőttek.

5.4. A mondategység tagoltsági mutatója arról tájékoztat, hogy átlagban hány szabad mondatrész, illetve glosszéma jut egy mondategységre. Jelölése a szabad mondatrészekre vonatkozólag: T; a glosszémákra vonatkozólag: T_g. A rendelkezésemre álló anyagokban a tagoltsági értékek a következő módon alakulnak:

	Tsz	Dsz	Ti	DL
T	2,39	2,92	2,47	2,95
T _g	2,90	3,59	3,18	5,89

Az adatok értelmezése:

a) Abban a kérdésben, hogy hány szabad mondatrész/glosszéma jut egy mondategységre, elhatároló szempontnak az életkor látszik. A tanulók és a felnőttek mondategységeiben a szabad mondatrészek száma közel azonos, akár az írást, akár az előszót tekintjük. Így tehát a 15 évesek beszélt nyelvi mondataiban és írásában egyaránt >2,5 db szabad mondatrészt találtam; a felnőtteknél ez az érték >3,0 db.

b) Lényegesen szórtaabbak a glosszémák előfordulási arányai. A legkevesebb glosszéma egy mondategységre a tanulói előszóban jut (ez az érték >3,0 db-nak bizonyult — ez megdöbbentően kevés!), ennél kb. 10%-kal több a tanulók írásos mondategységeiben. Szintén a Tsz adatokat véve alapul, a felnőttek mondategységeiben előszóban ennél 24%-kal, a művelt felnőtt írásában pedig 103%-kal van több glosszéma. Ezekből az adatokból jól látható az élőbeszéd és az írás mondategységeiben levő mondatrészek számának nagyságrendi különbsége; de jól látható a magas műveltségi színvonal okozta különbség is.

A tagoltsági mutató által nyújtott képet bővíti az egyes glosszémafajták %-os gyakorisági adatsora. Ebből csak a határozók és a jelzők adatai a következők:

	Tsz	Dsz	Ti	DL	SzT
H	30,16	31,74	28,46	24,3	28,75
J	9,74	13,92	14,51	37,8	14,26

Az adatokat értelmezve megállapítható:

a) Ha külön a határozók gyakoriságát vesszük szemügyre, az írásbeli

közlő próza adatát (DL) kivéve, közel azonos nagyságrendű megterheltséget tapasztalunk.

b) A jelzőket külön vizsgálva azonban látható, hogy az adatok között nagy különbségek vannak. Arányuk a művelt közlő próza írásos válfajában a legmagasabb, s ez egyúttal kifejezője is annak, hogy a mondanivaló plasztikus-ságának mennyire szükséges velejárója a jelző. E megállapítást látszik alátámasztani Szende adata is, akinek adatközlői művelt felnőttek: az előszóbeli korpuszok közül nála a legmagasabb a jelzők gyakorisága.

c) Szembeötlő az egyezés Szende adata és a dunapataji adat között. Ez az érték tehát az átlagos felnőtt előszóbeli jelzőhasználatának paramétereként is felfogható.

d) A tanulók élőbeszédében az átlagnak megfelelő mennyiségű határozó, de a felnőttekénél kb. 40%-kal kevesebb jelző van. Ez az adat figyelmeztető erejű: ilyen szegényes a 15 évesek (gimnazisták!) nyelvhasználata a jelzőket illetően. Figyelmeztető adat ez, különösen akkor, ha tudjuk: e jelzőmennyiségnek csupán egy töredéke magas szemantikai tartalmú szó, a többi vagy agyonhasznált, jelentéstaniilag kiürült melléknév, vagy a szövegszerkesztésben fontos, de ilyen szempontból tartalmatlan névmás.

A tagoltsági mutatóhoz kiegészítésképpen érdemes azt is megvizsgálni, hogy a mondategységben szereplő glosszémák a mondatbeli szinteződésben milyen helyet foglalnak el. Eszerint a glosszémák helyzetének %-os adatai a következők:

	Tsz	Dsz	Ti
1. szinten	82,92	81,72	75,51
2. szinten	14,39	15,15	19,07
3 - 4. szinten	2,69	2,93	5,42

A fenti adatsor azt mutatja, hogy az írásos mondatalkotás ilyen téren valamivel bonyolultabb, mint a szóbeli: tehát írásban mondat szinten valamivel kevesebb, mondat szint alatt kb. 7%-kal több mondatrész van, mint az élőbeszédben. A két élőbeszédbeli korpusz adatainak feltűnő egyezése pedig arról vall, hogy az ilyen témájú és műfajú monológokban ezek az arányok általánosan jellemzőek.

5.5. A mondat egység zsúfoltsági vizsgálata a mondatrészek felépítésére derít fényt: megmutatja, hány tartalmas szó jut egy mondatfunkciós részre (Zs), illetve hány tartalmas szóból épül fel egy szerkezetes mondatfunkciós rész (Zs_{sz}). A tanulói és a dunapataji korpuszok alapján a következő adatokat kaptam:

	Tsz	Dsz	Ti
Zs	1,39	1,46	1,47
Zs _{sz}	2,29	2,28	2,28

(Ezekhez az adatokhoz a mondategységben meg kell számlálni az összes olyan szót, amely a mondatrész/szerkezetes mondatrész felépítésében részt vesz: a a fogalomjelölő lexémákon és a határozószókon kívül tehát a viszonyjelölő

lexémákat, a frazeológiai egységeket alkotó szavakat, a mondat szókat és a szervetlen beszédelemeket. Így belátható, hogy a szerkezetes mondatrészek zsúfoltsági adata nem felelhet meg pontosan a glosszémák helyzetét mutató paramétereknek.)

Az adatokat értelmezve megállapítható:

a) Érdekes, hogy a szerkezetes mondatrészek zsúfoltságának adata a három korpuszban szinte teljesen azonos. Ez a tény azt sejteti, hogy az átlagos műveltségű középiskolás és felnőtt beszélt nyelvi mondataiban is, írásban is nagyjából azonos mennyiségű tartalmas szó jut egy szerkezetes mondatrészre.

b) A mondatfunkciós részekre vonatkozó zsúfoltsági értékek azt mutatják, hogy ezek a tanulók nyelvhasználatában írásban több szóból épülnek fel, mint élőszóban; a felnőttek előbeszédében pedig több tartalmas szó jut egy mondatfunkciós részre, mint a gyerekek hasonló mondataiban.

5.6. A m o n d a t e g y s é g e k t e l í t e t t s é g i a d a t a i fentebb már szerepeltek (vö. 3.4.1. pont). Ott a mondategység telítettsége szerepelt a tartalmas szavak és az összes szó alapján. Más összefüggésre világít rá a következő adatsor, amelyben a tartalmas szavak alapján mért mutatók kapnak helyet az átlagos mondategységre (T_{me}) és az egyszerű mondatra (T_e) vonatkozóan. A két adat %-os összefüggése (= kihasználtság, jele: K) megmutatja, milyen mennyiségi összefüggés van az átlagos mondategységben és az egyszerű mondatban előforduló szavak száma között. Az adatok a következők:

	Tsz	Dsz	Ti	DL	SzJ	KB
T_{me}	3,38	4,28	3,62	8,32	4,03	2,78
T_e	3,15	3,98	4,34	12,36	4,76	2,52
K %	107,3	107,5	83,4	67,3	84,6	110,3

Az adatokból levonható néhány következtetés:

a) Mind a mondategységek, mind az egyszerű mondatok tartalmas szavainak száma ott a legkisebb, ahol párbeszédek szerepelnek a korpuszban (Keszler adatai); ennél az élőszóbeli monológok mindkét adata magasabb.

b) A felnőtt monológoknak az átlagos mondategységre vonatkozó adatai közel azonosak (Dsz és SzJ); ennél kevesebb a tartalmas szó a tanulók mondategységeiben, s ezen belül igen csekély a tanulói írás előnye az élőszóhoz képest.

c) Magasan a legtöbb a tartalmas szavak száma mondategységenként a Deme László által vizsgált írásbeli közlő prózában, újból azt jelezve, mennyivel gazdagabb nyelvi lehetőségek birtokában van a művelt felnőtt, mint a 15 éves tanuló.

d) A kihasználtsági értékre vonatkozóan Deme László vizsgálatai egyértelműen azt bizonyították, hogy a közlő és a fejtegető prózában az összetett mondat egyes mondategységeire jutó tartalmas szavak száma mindig kevesebb, mint amennyi az átlagos egyszerű mondatban van. Ilyenkor a K-érték mindig 100% alatt helyezkedik el. A fenti adatok ezt a tételt teljesen bizonyítják a két írásbeli korpuszban (Ti és DL), az élőszóbeliek közül azonban csak Szabó József anyagában. A másik három élőszóbeli korpuszban viszont annak a jelenségnek vagyunk tanúi, hogy a viszonylag jól szerkesztett egyszerű mondatokhoz képest az összetett mondatokban a tagmondatok átlagos szószáma megnő — vagyis nyilvánvalóan a halmozott mondatrészek, a témaismétlő szerkezetek,

a közvetetések és a módosító mondatrészek száma nő meg. Ez úgy feldúsíthatja a tartalmas szavak átlagát, hogy az az egyszerű mondatok szószáma fölé emelkedhet. Valószínű, hogy ez a jelenség a spontán előbeszéd mondataira általánosabb érvénnyel is igaz. Ezt támasztja alá Keszler adata, hiszen az összes közül ott a legnagyobb a %-os eltérés a T_{me} és T_e között; de közvetve talán ezt bizonyítja Szabó József adata is, akinek adatközlői nem spontán módon mondták el gondolataikat, hanem előkészítő beszélgetés után.

6. A fenti vizsgálódás csupán 47 gimnazista előbeszédét vizsgálta, tehát adatai statisztikailag sem, nyelvészetileg sem lehetnek általános érvényűek. Ez az empirikus vizsgálat azonban így is segíthet az adott korosztály előbeszédének megismerésében; s az sem kétséges, hogy az így kirajzolódó kép elgondolkodtató. Elgondolkodtató, és ismét — az eddig megszokottól eltérő oldalról — az igényes anyanyelvi nevelés fontosságára hívja fel a szakemberek, de remélhetőleg a gyakorló pedagógusok figyelmét is.

Bicskei Dezsőné

A mondanivaló világossága

(Egy elemző módszer bemutatása)

A természetes nyelvek — így anyanyelvünk is — elsősorban a világot, a valóságot „verbalizálja”, annak éles kontúrait és homályosságát is. Minden nyelvi megnyilatkozást tehetünk még pontosabbá is; rejtettebb viszonyok is testet ölthetnek jól megformált beszédünkben, írásunkban.

Gondolataink mondatokban, közlésekben válnak „láthatóvá,” és ezeket a közléseket, e mondatokat sokszor matematikai erejű jelek, operátorok kapcsolják össze. Olykor nem is olyan könnyű azonnal megállapítani: a többszörös tagadó jelekkel megtűzdelt közlés végeredményben állít-e vagy tagad. Pl.: „Hogy eszköz nélkül czélt nem érhetni, senki józanul nem tagadhatja” (Sztancsics Mihály: Hunnia! függetlensége. I. Előbb eszköz, aztán czél. Jena, 1847. 3).

Igen gyakran használunk alternatív kifejezéseket, és éppen a matematikai logika tételeiből tudjuk, hogy a *vagy* szócskának háromféle jelentése lehet. Gondolatainkat talán még többször kötjük össze a *ha . . . akkor* kötőszópárossal. Mondataink elé nemegyszer odaillesztjük a *lehet, hogy* előmondatot, vagy a *kell, hogy, szükségszerű, hogy* nyitó szókat.

A felsorolt viszonylatokat anyanyelvünkön sokféleképpen fejezhetjük ki. E végső és elvont relációk helyes kifejezését sikeresen gyakorolhatjuk, ha elsajátítjuk azt a minimális szimbólumrendszert, amellyel a logika tudósai dolgoznak. Ha a jeleket olvasni tudjuk, nyelvi megformálásuk, visszaadásuk igen hasznos, még a nyelvhelyességet is fejlesztő feladat lehet.

A jelek, amelyekre egyelőre szükségünk van, a következők: & (és), V (vagy), ~ (nem), $\supset$ (ha . . . akkor), M (lehetséges), N (szükségszerű). Tekintsük most már ezeket a jeleket mondatok elé írható kötőszóknak. Magukat a konkrét állításokat jelöljük algebrai jelekkel:

p (*Péter nem szeret senkit*)

q (*Nekem rosszul esik*)

r (*Én nem tudok nem szeretni*)

Első feladatunk legyen a következő:

1. Az hogy p , q mert r (Az, hogy Péter nem szeret senkit, nekem rosszul esik, mert én nem tudok nem szeretni.)
2. q , hogy p , hiszen r
3. r , ezért q , hogy p

A fenti példamondatokat akarattal formáltuk meg olyanná, hogy velük még nem a szigorú értelemben vett logikai összekapcsolást végezzük el. Az egyes állításokban már tagadó viszonylatok, tagadott tények szerepeltek.

A tagadás sokféleképpen szerepelhet egy mondatban:

p (Annyi szív ont a vért.) $\sim M \sim p$ ahol: $\sim =$ hiába

Ime megkaptuk a Szózat egyik sorának logikai képletét.

A szépirodalomban igen sok példát választhatunk a fenti logikai kapcsoló elemek (konnektívumok) megállapítására:

p (Rámdől a szittyá magasság)
 q (Száz átok fogja a vérem) $(p \ \& \ q \ \& \ r) \supset s$
 p (Gátat túl föl ezer vakond)
 s (Az óceánt mégis elérem)

Egyszerűbb alternatív viszonylat a következő:

p (Bolondok vagyunk)
 q (Elveszünk egy szállig) $(p \ \& \ q) \vee r$
 r (Ez a mi hitünk valósággá válik.)

A fenti versszak stiláris erejét éppen a kizáró jellegű *vagy* adja meg.

A *ha ... akkor* viszonylatot a logika implikációnak nevezi. Ismét egy versrészleten mutatjuk be:

p (Dús kalásszal jó a sárguló nyár) $p \supset q$
 q (E szőkeségben újra látom őt)

Véleményünk szerint a tárgykör szempontjából kitűnően használható Ruzsa Imrének A szimbolikus logika elemei című tankönyve (Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.), amelyben minden fejezet végén kiváló gyakorló feladatok szerepelnek.

Igaz, sok mindent a természetes érzék, a józan paraszti ész is tud: sok olyant, ami a logika alapelemei közé tartozik.

$p =$ Józsi idegenkedik a logika tudományától.
 $q =$ Józsi nem tudja nélkülözni a logika tudományát.

Habár p , $q = p$ mégis q

Minden élő nyelv a takarékoság elve alapján működik: alanyokat nem ismételi, a tagadást sokféleképp fejezi ki, gazdag névmási rendszerrel rendelkezik, de a fenti legelvontabb viszonylatok kiolvashatók belőle.

Az állítások logikájából csak egy-két morzsát mutattunk meg. Mindenkinnek érdemes ebben a tudományban elmélyedni. Felhasználhatóságára hadd említsünk meg két bizonyító szempontot:

1. A p-vel, q-val, r-rel jelölt állítások összekapcsolása természetesen más céllal megy végbe a logikában és a nyelvtanban. Mégis van közöttük valamilyen hasonlóság. Mintha az ítéletkalkulus, az állítások összekapcsolásának, az igazságfüggvények megvilágításának egész apparátusa olyan lenne, mint az összetett mondatok nyelvtana. A nyelvoktatásban a hagyomány az összetett mondatot mindig az egyszerű bővített után tanította, holott ha az egyes tagmondatok egyszerűek, akkor egy összetett mondat kimondása, megtanulása könnyű lehet, könnyebb, mint egy, morfológiai nehézségekkel megtűzdelt egyszerű bővített mondaté.

2. A mai magyar iskolarendszer nagy fontosságot tulajdonít a matematika modern oktatásának. Kis gyermekeink igen hamar megbarátkoznak az algebra jelképeivel, ugyanígy nem okoz nekik különösebb nehézséget a logika jelrendszere sem. Az elvont relációk szemléletessé tétele a magyarázó oktatás nagy erénye.

E két megjegyzéssel azt kívánjuk igazolni, hogy néhány szimbólum elsjátítása nem nehéz senkinek, és megéri a fáradságot. Valószínűleg felhasználhatóak a szimbolikus logika jelei az esztétikai szöveg elemzésében is, hiszen a fenti verspéldák is erre engedtek következtetni. Török Gábor: „A líra: logika” című tanulmánykötetében (Magvető, Tiszatáj, 1968.) külön fejezetet szentel a versben megvalósuló mondatkapcsolódásoknak. Szó esik ebben az asyndeton, a kötőszónélküliség stílári erejéről. Sokszor viszont éppen a pontos megvilágítás erejét sugárzó kötőszó lesz a stílus építőköve.

Visszatérve a fenti logikai kapcsoló elemek kérdésére, kétségtelen, hogy sok viszonylatot nem tudunk velük kifejezni. Az ok, a következmény, a kiemelés, a logikai hangsúly, vagy más szóval az emfázis, az összehasonlítás, a fokozás „műveletei” nem formalizálhatók az igaz/téves értékpárosok szempontjából. Az a mondat, hogy

Nincsenek messze a budai hegyek, ahol sok szép kirándulást lehet tenni,
logikailag így fest:

Nincsenek messze a budai hegyek és ott sok szép kirándulást lehet tenni.

Elképzelhető azonban egy olyan szintaxis megszerkesztése, amelyben valamennyi kötőszó vagy konnektív viszonylat redukálható az alapjelekre. Egy példát hadd mutassunk be saját kutatásainkból.

A *de*, *ám*bár, *mégis* típusú kötőszókat logikailag az *és*, a *&* rendjébe szokták sorolni.

Péter tele van a legszebb tervekkel, de lépten-nyomon megbántja a barátait.

Igaz, hogy a logikai felbontás nem juthat többre, mint két állítás *&*-tel történő összekapcsolására, mégis mindenki érzi, hogy valamilyen szembeállítás, valamiféle részleges ellentét meghúzódik a fenti összetett mondatban. Ha most a rejtett modalitás fogalmára gondolunk, vagyis arra, hogy a közlés háttérében egy apró előmondat szerepelhet, akkor a fenti példa így alakul:

Szép, hogy (Péter tele van a legszebb tervekkel)

Nem szép, hogy (lépten-nyomon megbántja barátait.)

A szép helyébe jó-t is írhatnánk, más esetekben azt is, hogy *érdekes* és még mást is. Ez talán azt jelenti, hogy az ellentetes kötőszóval összefűzött mondatok logikai ellentétét úgy érthetjük tetten, ha a beszélő attitűdjét jelöl *normatív jelet* (kell, biztos, lehet, jó stb.) függesztjük az állítás elé.

Összefoglalhatjuk tehát az eddigieket abban a gondolatban, hogy a szabatos és pontos fogalmazás, szövegelemzés, esetleg szakfordítás céljait jól szolgálná egy, a legfontosabb szintaktikai viszonyjelekkel kibővített jelkép-rendszer, amelynek fő érdeme a helyes összekapcsolás. A következőkben két példát szeretnénk bemutatni.

1829. szeptember 10-én Deák Ferenc a következő védő beszédet tartotta Babics Józsi, többszörös gyilkos ügyvédeként:

„A halálos büntetésnek célja nem bosszúállás, mert a bosszúállás kegyetlen indulat, ilyen indulatot pedig az igazság kiszolgáltatásának ismerni nem szabad. De elégtételt sem szerez a halálos büntetés; mert a meggyilkolt polgárok életét semmi büntetés, semmi kegyetlenség vissza nem adhatja többé a köztársaságnak. Ha azonban a kemény törvény szoros rendelkezését irgalom és könyörületesség mérsékli; ha az ítélet nemcsak törvényen, hanem felebaráti szereteten is alapul: megtartatik egy polgár, kinek élete a köztársaságnak még talán hasznára válhat” (Deák Ferenc beszédei. 1829—1841. Budapest. Franklin-Társulat, 1903.).

Hány kijelentésre bonthatjuk fel a fenti szöveget? Igyekezzünk sűríteni!

1. A halálos ítéletnek célja *nem* bosszúállás. (p)
2. Az igazságszolgáltatásnak *nem szabad* a bosszúállás kegyetlen indulatát ismerni. (q)
3. A halálos büntetés *nem* szerez elégtételt. (r)
4. Semmi büntetés *nem* adhatja vissza a köztársaságnak a meggyilkolt polgárok életét. (s)
5. Ha az ítélet felebaráti szereteten is alapul, ha irgalom mérsékli, megtartatik egy polgár élete és talán még hasznos is lehet. (t, u, v)

Az elnagyolt átírás után lássuk a képleteket:

1. $\sim p$
2. $\sim \text{szabad hogy } q$
3. $\sim r$
4. $\sim s$
5. $v \supset (t \ \& \ u)$

Az 5-tel jelölt tételben három kijelentés szerepelt, a 2-ben és az 5-ben a valóságot módosító ún. *modális szavak* szerepeltek. (*Nem szabad, talán.*)

Ha most a logikai váz alapján bepillantunk a Deák Ferenc-i okfejtésbe, egy tagadásvonalat emelkedik szemünk elé: tagadtatik a cél, az elégtétel, egy állapot visszaállítása, a legerősebb tagadás pedig egyben tiltás is: *nem szabad* . . . Az ötödik tétel egy logikai implikáció, a ha . . . akkor jelpáros relációja.

Deák Ferenc ízes magyar beszéde után vegyünk bonckés alá egy fordítást, H. Zemanek Információelmélet című könyvéből (Műszaki Könyvkiadó, Buda-

pest, 1956.) a statisztikai jóslásméletről írott zárószavakat. A szöveget négy lépésben fogjuk elemezni.

Első lépés: hét összetett és három egyszerű bővített mondatból álló szövegünket tizennégy állításra bontjuk fel:

1. *A jóslás egy újabb fogalom a híradástechnikában.*
2. *Ez egyrészt lehetővé teszi a különböző fizikai jelenségek levezetését szűrő segítségével,*
3. *másrészt reményt ad a gazdaságosabb hírátvitel lehetőségére.*
4. *A jóslás matematikai apparátusa igen nehézkes,*
5. *ami alkalmazásának gyors elterjedését hátráltatja.*
6. *Azt, hogy milyen mélyebb összefüggéseket fedezhetünk fel segítségével,*
7. *egyelőre még nem tudjuk átlátni.*
8. *Használhatóságát a kísérleti statisztika fogja megvizsgálni,*
9. *miközben mindinkább híradástechnikai módszerekhez fog folyamodni.*
10. *Mi híradástechnikusok örülünk annak,*
11. *hogy területünk állandóan gazdagodik;*
12. *azonban talán kissé nyugtalanít bennünket az a gyors ütem,*
13. *amellyel növekednek a matematikai követelmények.*
14. *Ez a tény a jövőben szükségszerűen meg fogja változtatni a híradástechnikai kiképzés alapjait.*

Második lépés: jellemezzük a mondat szerkezeteket!

Az első és a negyedik közlés névszói mondat, funkciója a meghatározás és a minősítő jellemzés, értékelés (nehéz). A 2-es és a 3-as két modális tartalmú állítást kapcsol össze a *l o g i k a i* és erejével (lehetővé teszi, reményt ad, egyrészt . . . másrészt). A 6-os és a 7-es tárgyi mellékmondat összetétel, a jelenlegi tudás viszonylagosságát függő kérdéses keretben ábrázolja (még nem tudjuk átlátni). A 8-as és a 9-es az események időbeli egybeesését jelölő *miközben* kötőszóval fejez ki két jövő idejű állítást, két jóslást. A *miközben* kötőszó is a *l o g i k a i* és-nek felel meg. A következő négy kijelentést egyetlen összetett mondatban észleljük, amely egy pozitív és egy negatív értékelési attitűdöt (örülünk, nyugtalanít) kapcsol össze ellentétes mellérendelésben, ám mind az *öröm*, mind az *ütem* szónál megjelenik egy-egy beágyazott mellékmondat, egy kifejtő jellegű, magyarázó állítás. A 14-es tárgyas igei központi szerkezet, funkciója a jóslás.

A harmadik lépésben szétválasztjuk a közléseket egy tárgyi, a témára vonatkozó és egy értékelő, a tárgyi közléseket értékelő mondatcsoportra. A 4-es, a 7-es, a 10-es és a 12-es értékelő jellegű kijelentések. (Állítmányaik: nehézkes, nem tudjuk átlátni, örülünk, nyugtalanít.) A többi mondat magára a tárgyra vonatkozik. (Állítmányaik: újabb fogalom, lehetővé teszi, hátráltatja, felfedezhetünk, fogja megvizsgálni, gazdagodik, növekednek, meg fogja változtatni.)

A negyedik lépésben megvizsgáljuk a szöveg koherenciáját, vagyis azokat a nyelvi-logikai jeleket, relációkat, amelyek következtében a 14 állítás összefüggő szöveget alkot.

A 2-es anaforikus jele, az *ez* névmás visszautal az 1-es mondatra, azon belül a jóslás fogalmára. A 4-es megismétli az 1-es közlését, ám szűkíti, értékeli a jóslás hasznát. Az 5-ös mondatot bevezető *ami* ugyancsak visszautal a 4-esre. A 8-as mondat birtokos hangjele a „használhatóságát” szóban ugyancsak anafora, és a 9-es mondatnál záródik a szöveg első, valóban koherens szakasza.

A következő négy közlés: a 10-es, 11-es, 12-es és 13-as egyetlen összetett mondatkeretbe foglaltattak, egymással szervesen összefüggenek: van itt két kataforikus (előre utaló) jelcsoport: (örülünk) *annak, hogy* és *az a* (gyors ütem), *amellyel*.

A negyedik lépés egyenes következményeként felírhatjuk a két szakaszból álló szöveg logikai vázát:

A JÓSLÁS (új fogalom)

lehetővé teszi, hogy	II. matematikai apparátusa
I. fizikai jelenségek	nehézkés
levezethetők szűrőkkel	hátráltatja gyors
és a hírátvitel gazdaság-	elterjedését
gosabb. Segítségével	A matematikai statisztika
mélyebb összefüggések	fogja megvizsgálni, hasz-
fedezhetők fel	nálható-e (ti. a jóslás)

és közben híradástechnikai módszerekhez fog folyamodni. A vége az előző kijelentés predikátumára: *a meg fogja vizsgálni*-ra utal vissza.

A második szakasz első mondatának predikátuma: *örülünk annak* és az öröm, majd az aggodalom (12-es) tartalma visszaental azokra az okokra, amelyeknek a következményeit tárgyalja az utolsó négy közlés. A központi fogalom tehát a jóslás.

A szöveg egy adott szempontból, a referenciák szempontjából olyan koherens egész, amelynek szinte minden része a *jóslás* fogalmára vonatkozik, és ezt egészítik ki a részvonatkozások. A szövegben sok a főnevesítés, nem egy nominalizált kifejezést mondatná lehetne alakítani.

Beiktathatnánk még egy ötödik lépést is, amelyben a szókinccsel foglalkoznánk. Erről azonban most nem kívánunk szólni.

A négy elemző lépés eredményeként megállapíthatjuk, hogy ebben a szövegrészben nagyon kevés az igazán szakmai mondanivaló. A tárgynyelv egy új fogalom megjelenéséről és várható hatásairól szól, a metanyelv pedig ezeket értékeli, minősíti az öröm, a remény, az aggodalom és ezekhez hasonló modális predikátumokkal. Mindez azért is világos, mert a könyv 6. fejezete a jósláselméletet ismerteti és az elemzett kis szakasz ennek éppen az összefoglalását adja meg.

Éles ellentétként álljon itt egy igazi tárgynyelvi mondat a könyv előző fejezetéből: „az $F(t)$ időfüggvényből meghatározhatjuk az $(S(\omega))$ frekvenciaspektrumot.”

Felfogásunk szerint csak ilyen többlépcsős elemzés után térhetünk rá annak vizsgálatára, jó-e, helyes-e a stílus, magyaros-e a fordítás. A válasz egyértelműen negatív. Két kiugró hibát emelünk ki:

a) „A jóslás *egy* újabb fogalom a híradástechnikában.” Helyesebb: a jóslás a híradástechnika újabb fogalma.

b) „Azonban talán nyugtalanít bennünket kissé az a gyors ütem, *amellyel* növekednek a matematikai követelmények.” Ebben a mondatban nem is egy szórendi hiba érhető tetten. Ezúttal eltekintünk az algebrai jelek

bevezetésétől és egyszerre a helyesnek gondolt mondatot írjuk le: *Az a gyors ütem azonban, amellyel a matematikai követelmények növekednek, talán egy kicsit nyugtalanít minket.* Az ellentétet jelölő *azonban*, a modális *talán* és a csökkenő intenzitást kifejező *egy kissé* bonyolítja a logikus szórend kialakítását. Valószínű, hogy teljesen más fogalmazást kell alkalmaznunk: *Nagyon gyors a matematikai követelmények növekedésének az üteme és ez jogos aggodalommal tölt el.* Véleményünk szerint a *talán* bizonytalansága benne rejlik az előző mondatban.

Ugyancsak magyartalan a *reményt ad* kifejezés. Helyesebb: *Remélhetjük, hogy gazdaságosabb lesz a hírátvitel.* (3-as mondat.) Igaz, hogy kihagytuk a *lehetőség* szót, ez azonban benne van a remény fogalmában.

Szakszövegeink hibája, hogy elszürkült, általánosságba merevedő szavakat és kifejezéseket használnak. Erről azonban most nem kívánunk szólni, habár akadna példa elég.

Megismételjük: fontos és hasznos a nyelvi elemzéssel párosuló logikai analízis, mert e két technika meg tudja adni a szövegek logikai, nyelvi és referenciális struktúráját. Megjegyezzük, hogy a szimbolikus logika állításkalkulusa, az, amely mondatokat kapcsol össze, csak első tartománya a logika tudománynak. Nagy haszonnal járhat a predikátumkalkulus alkalmazása is, amelynek révén már egy-egy kijelentés belső struktúráját, „finomszerkezetét” deríthetjük ki és éppen napjainkban virágoznak a különböző modális logikák, amelyeknek nyelvi megvalósulása, „szóba öltöztetése” ugyancsak sikeresen kutatható.

A nyelvhelyesség növelésének, a szabatos és világos fogalmazásnak — így hisszük — jó eszköze a logika nem kiterjedt szimbólumtára.

Bradean-Ebinger Nelu—Fülei-Szántó Endre

Az élőnyelvi dialektológia néhány kérdése

1. **Élőnyelvi feltáró, elemző munkával nyelvtudományunkban** — mint ismeretes — legrégibb óta nyelvjáráskutatásunk foglalkozik. Az utóbbi időben az élőnyelvkutatás témája kiszélesedett, és ma már nem csupán arra vagyunk kíváncsiak, hogyan beszél a helyi nyelvjárást a falusi-paraszti lakosság, hanem az iskolázott emberek nyelvhasználatát, nyelvi szokásait is igyekszünk megismerni. Ám korántsem kívánom azt állítani, hogy jelenleg nálunk az élőnyelvi kutatások helyzete megnyugtató lenne. A korszerű, valamennyi beszélt nyelvi változatra kiterjedő nyelvszociológia kibontakozása, megizmosodása — sajnos — lassú ütemben halad. Éppen ezért talán nem túlzás azt állítanunk, hogy élőnyelvi ismereteink, tapasztalataink túlnyomó többsége hagyományos nyelvjáráskutatásunknak köszönhető. Sőt, azt is elmondhatjuk, hogy nyelvhasználati tapasztalatainknak legnagyobb része nem speciális adatfeltáró-elemző kutatásokból fakad, hanem spontán megfigyelésekből származik. Számunkra a legfontosabb idevágó tapasztalatokat a Magyar Nyelvjárások Atlaszának terepmunkálatai, a helyszíni gyűjtések, beszélgetések, információk eredményezték (vö. Lőrincze: *Nyelvtudományi Munkamódsz.* 156—61; uő: *AEln* Módsz. 180—1; Imre: *Nyr.* 86: 321—5; uő: *ÁltNyTan.* 8: 85—104; uő: *MNy.* 69: 257—60; Deme: *NytudÉrt.* 40. sz. 66—72; uő: *MNy.* 69: 260—66 stb.). Noha nyelvjárásaink néhány pontján az elmúlt másfél-két évtizedben is történtek megfigyelések, vizsgálódások a nyelvi változásokra, a nyelvhasználatra vonatkozóan, mégis mind a mai napig várat magára egy nagyobb területre kiterjedő korszerű nyelvszociológiai kutatás (vö. Kiss Jenő: *Nyr.* 97: 217—28; Szabó Géza: *MNy.* 63: 492—502; Szabó József: *MNy.* 72: 100—13; Balogh Lajos: *MNy.* 74: 44—55; Fazekas Tibor: in: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről.* Szerk.: Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1981. 203—8; *Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből.* Szerk.: Imre Samu. *NytudÉrt.* 100. sz. stb.).

A nyelvjáráskutatásnak jól ismert ösvényeit — úgy vélem — objektív okokból nehezen tudjuk elhagyni, ugyanis hiányoznak azok a speciális előkutatások, amelyeknek eredményeit nem nélkülözhetjük az újabb feladatok, illetőleg eljárásmodok tisztázásánál. A kutatókapacitásra vonatkozó, illetőleg az anyagiakat érintő kérdésekre itt nem térnék ki, mert a probléma messze elterelne mondanivalóm kifejtésétől. Másrészt a félreértések elkerülése végett szeretném hangsúlyozni, hogy amikor a nyelvjáráskutatásnak újabb tematikai, módszertani kérdéseiről szólok, egyáltalán nem gondolok arra, hogy dialektológiánk eddigi feladatait, témáit nem tartanám fontosnak. Így például a nyelvjárási gyűjtőmunka a területi nyelvváltozatok minden részlegében (hangtan, alaktan, mondattan, szövegtan, illetőleg szókészlettan) továbbra is fontos és szükséges.

A gyűjtőmunka során felhalmozódott adatok, tapasztalatok mégis sürgetően vetik fel nyelvjárástani kutatásaink horizontjának kiszélesítését, sőt egy újszerű dialektológiai szemlélet kialakítását. A Szombathelyi Tanárképző Főiskolán már évek óta folynak kérdőíves nyelvföldrajzi-nyelvszociológiai adatfeltárások a nyugati magyar nyelvjárások régióiban, azzal a céllal, hogy konkrétan értékelhető ismereteket nyújtsanak egy

szélesebb körű dialektológiai kutatás megtervezéséhez. Noha ezekről az előkutatásokról itt most — területi korlátok miatt — részletesebben nem szólhatok, mégis az említett vizsgálódásokból leszűrhető tapasztalatok is szerepet játszanak abban, hogy nyelvjárásaink mai helyzetéről, sorsáról, illetőleg egy nyelvhasználat-központú dialektológia kérdéseiről néhány gondolatot megfogalmazok.

2. Nyelvjárásaink életét mintegy három évtizede igyekszem figyelemmel kísérni. Ismereteim nagyobb része a közvetlen, helyszíni gyűjtőmunkából fakad. De igen sok tapasztalatot köszönhetek a spontán megfigyelésnek is. Az utóbbi tíz esztendőben Nyugat-Dunántúlon, főleg Vas megyében alkalmam nyílt arra, hogy több — a helyi nyelvjárást jól beszélő — adatközlővel tartós gyűjtőkapcsolatot létesítsek. Sőt, rokon-baráti kapcsolataimnál fogva a spontán megfigyelésből olyan nyelvhasználati ismeretekhez juthattam, amelyet „idegenként” nem szerezhettem volna meg. Másfelől ezeket az ismereteket összevetettem korábbi megfigyeléseimmal, amelyeket anyanyelvjárásomban, az *é-ző* tiszántúli Sárréten tapasztaltam. Egyébként a helyi nyelvjárások ismeretének magam is nagy fontosságot tulajdonítok. Éppen ezért a Dunántúlon eltöltött két évtized gyűjtőmunkám szempontjából igen sokat jelent. Munkámat valósággal megkönnyíti az a tény, hogy Szombathelyen szinte állandó érintkezésben vagyok a környező helyi nyelvjárásokkal is.

Egy kis túlzással azt lehetne mondani, hogy Szombathely városában szinte valamennyi vasi helyi nyelvjárás „tetten érhető”, hiszen a lakosság többsége a környező településekről költözött be az utóbbi két-három évtizedben. Másrészt a nap mint nap bejárók nyelvhasználatát akár még az utcán is meg lehet figyelni. Amit a falvakban a gyűjtő-kutató elől igen sok esetben eltitkolnak, mint például az *l*-ezést, *exploziv gy-zést*, *ty-zést* és még sok bizalmasabb használatú nyelvjárási elemet, azt az ember a bejáró vidékiektől az utcán — egymás között beszélgetve — szinte akaratlanul is hallhatja. Szombathelyről, illetőleg Nyugat-Dunántúlról nézve a területi nyelvváltozatok kérdését, nyelvjárásaink életéről, helyzetéről több szempontból eltérő kép bontakozik ki előttünk, mint a közvéleményben általában.

3. Nyelvjárásaink pusztulását, szürkülését mintegy kétszáz éve — mióta nyelvjárásgyűjtésről beszélhetünk — minden gyűjtő-kutató generáció felismerte, és már a XIX. század első felében a tudományos közvélemény e nyelvváltozataink rohamos kipusztulása, eltűnése miatt aggódott. Ám nyelvjárásaink máig sem pusztultak ki. Ma is eredménnyel végezhető a helyi nyelvjárások feltárása, mentése. De szeretném hangsúlyozni, hogy a nyelvjárások pusztulásán aggódó gyűjtők, kutatók igazát nem szabad teljes egészében megkérdőjeleznünk. Például a múlt századi gyűjtéseket vizsgálva, sok-sok olyan nyelvjárási elemmel találkozhatunk, amelyet ma már hiába keresnénk. A kérdésbe most nem kívánok részletesen belemenni, mert messzire vezetne.

Ugyanakkor még ma is számos olyan régi nyelvjárási elem lappang felgyűjtetlenül, amely mint megőrzött régiesség a szakirodalomban ismeretlen, illetőleg a nyelvjárási régióból nincs adatolva. Különösen az utóbbira bőséggel hozhatók fel példák legújabb helyszíni gyűjtésünkéből is. Így például az Őrség északi részén, a nyelvjárasterület Zala menti régiójában az *r* hang keményebb (= nagyobb izommunkával képződik) és egy vagy két perüldetű, ezért intervokális helyzetben a *d*-hez közelít. Szó elején a *v* hang olykor előrébb képzett, egészen rövid, és a *b*-hez közelít. Szattán a folyamatos beszédből magnetofonszalagra vett *vëéget* (= *veszeget*) alak arról árulkodik, hogy korábban az ún. *sz-szel* bővülő *v* tövű igék — a helyi nyelvjárásban, illetőleg a nyelvi régióban — a *-gat/-get* gyakorító képzőt az *sz* nélküli *v-s* tőhöz kapcsolták (*vëvë- + -get → vëvëget > vëéget*). Szabó József Nagykónyi nyelvjárásában tett megfigyelése alapján írja: „Az *ëvëget*,

ivogat, vivéget rováására föltűnedezik már az *sz-s* tőváltozat is (*észéget, iszogat, viszéget*)” (MNy. 72: 109). A Nógrád megyei Patak község helyi nyelvjárásában az ún. „palóc ál-/él képző” előtt régiségként ugyancsak *v-s* tövet találunk: *evél, ivál, vevél, vivél, lèvél* stb. (Saját gyűjtésemből, részletesebben: MNy. 69: 185 kk.)

Bőséggel idézhetnék eddig még fel nem jegyzett vagy területiségében kellőképpen nem adatolt valódi tájszavakat mai nyelvjárásainkból, noha nyelvjárásgyűjtésünknek legnagyobb múltra visszatekintő és legszebb eredményeket magáénak mondható része éppen a szókészleti elemek feltárása és szótározása.

4. A helyi nyelvjárások feltárása ugyan továbbra is fontos kutatási feladatunk, de a falvak, községek és vidéki városok nyelve, nyelvhasználata sem maradhat ki kutatásainkból, ha a területi nyelvváltozatokat a társadalmi méretű nyelvi közlés felől kívánjuk megközelíteni. Ebben a megközelítésben a „regionális köznyelvi” kutatások úttörő vállalkozásait pezsdtítő hatásának tarthatjuk. A kutatások tapasztalatai hasznosnak tekinthetők egy szélesebb körű dialektológiai feltárásmunka számára is. Itt jegyzem meg, hogy az ún. regionális köznyelvi kutatások legfőbb ösztönzője — legalábbis közvetve — éppen az 1950 és 1964 között lezajlott atlaszgyűjtés és ellenőrzés terepmunkái (vö. G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Bp., 1968.; uő: in: Nyelvtud. Dolg. 6. sz. 71—8; Végh József: MNy., 68: 95—102, 231—42; Imre: I. OsztKözl. 30: 151 ll.; uő: szerk.: Nyelvtud. 100. sz. stb.). Így a regionális köznyelvi kutatás — tágabb értelemben — egy erősen módosított tematikájú dialektológiai kutatásnak is tekinthető.

Nem véletlen tehát, hogy a regionális köznyelviséget feltáró törekvések lendítenek tovább bennünket egy egészen széles körű dialektológiai tematikához. Ma már a nyelvjáráskutatás mély szociológiai háttér nélkül nem elégséges. A nyelvjárást (is) beszélő embert nem hagyhatjuk ki kutatásaink témáiból. És itt sok mindenről szó van vagy legalábbis szó lehet.

Nem csupán arra gondolok, hogy a nyelvjáráskutatásnak az eddiginél is alaposabban kell törődnie a nyelvészociológiai összefüggésekkel és a beszédshituációkkal. Nyilvánvalóan ez mind nagyon fontos, hiszen nyelvjárásainkat még nem tártuk fel nyelvi-nyelvhasználati szempontból szociológiai rétegzettségben, szituációs változatokban. Ezek a kutatások újabb perspektívákat nyithatnak meg a szakemberek előtt, és olyan ismeretekhez juttatnak bennünket, amelyeket más megközelítésből nehéz vagy talán nem is lehet elérnünk. — Ám az eddiginél sokkal nagyobb figyelmet kell fordítanunk kutatóelemző munkánkban a nyelvet (nyelvváltozatokat) beszélő emberre. Természetesen itt most elsősorban a kisebb-nagyobb nyelvközösségektől meghatározott beszélőre, azaz beszélőtípusra gondolok. Annak nem csupán nyelvhasználatára, nyelvi viselkedésére, hanem nyelvi gondolkodásmódjára, helyzetére, közérzetére stb.

Nem lehet elegendő, ha csupán megállapítjuk, hogy melyek azok az elemek, amelyeket ma már nem vagy alig használnak ebben vagy abban a helyi nyelvjárásban, régióban. Fel kell tárnunk azt is, hogy vajon mit használnak a nyelvjárási elemek helyett vagy mellett. A sokat emlegetett diglossziát nyelvészociológiai és nyelvlélektani mélységben, számtalan összefüggésével együtt kell megragadnunk. A területi nyelvváltozatokat (is) beszélő ember nyelvi műveltségét, nyelvhasználati változatait, szokásait, sőt kommunikációs problémáit az eddiginél sokkal alaposabban meg kell ismernünk.

A korábbi gyűjtőmunka sok olyan információt, adatot halmazott fel, amellyel jóformán semmit sem tudunk kezdeni, mert a nyelvjárást (is) beszélő ember maga eléggé kívül rekedt a nyelvjárástani érdeklődés körén. Nem csupán arra gondolok, hogy a nyelvjáráskutatókat korábban lényegében csak a helyi nyelvjárások érdekelték legjobb esetben is, és így a falu nyelvével — tágabban — már nem sokat törődtek. Hiszen meghatározott kutatási cél esetén másról, illetőleg többről szó sem lehetett. Így például tájszógyűjtés

során, illetőleg a helyi nyelvjárási elemek feltárása alkalmával szó sem lehet arról, hogy a kutató mindent feljegyezzen, rögzítsen. A Magyar Nyelvjárások Atlaszának terepmunkái során ugyancsak a helyi nyelvjárási adatok feltárása volt a kutatási cél, és ennek helyességét nem lehet vitatni.

Ám a helyi nyelvjárásoknak hangtani, alaktani (ritkábban mondattani), szókészleti elemei, sőt azoknak rendszerbe foglalása még nem azonos az élőnyelvvel, nyelvhasználattal, csupán egy meghatározott vetülete, absztrakt oldala annak. — A szóban forgó területi változatok deskriptív grammatikai vizsgálatát nincs semmi jogunk megkérdőjelezni. Sőt, inkább azt sajnálhatjuk, hogy az efféle vizsgálódások legjobb esetben is csupán vékonyan csörgedező patak lehet leíró nyelvtani kutatásainkban (vö. Imre: MMNyjR.; uő: A felsőőri nyj.: NytudÉrt. 72; uő: MNy. 79: 408—16; Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi igeképzői: NytudÉrt. 69. sz.; uő: A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Bp., 1982.; uő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából: MNyTK. 164. sz.; Zelliger Erzsébet: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere: MNyTK. 147. sz.; A nyelvjárási monográfiák elvi és módszertani kérdései. In: VEAB Értesítő II. Dialektológiai Szimpózium. Szerk.: Szabó Géza, Molnár Zoltán. Veszprém, 1982. 9—70, uitt. Benkő: A nyelvjárási monográfiák i. m. 9—27). Mégis az élőnyelvnek, valamint a nyelvhasználatnak számos olyan összefüggését, amelyben a földrajzilag, szociológiailag meghatározott ember alakja beszéd szokásai alapján, nyelvhasználati változatai folytán kirajzolódik, dialektológiánk nem hagyhatja figyelmen kívül. A korábbinál tágabban értelmezett dialektológia tehát nem mehet el közömbösen a hagyományos falusi-paraszti nyelvi kultúrát érintő jelenségek mellett.

5. Az élőnyelvi feltárásokat vállaló nyelvjárástani kutatásoknak sok olyan kérdést is vizsgálniuk kell, amely korábban talán határozottabban fel sem merült. Így például a falusi-paraszti beszéd szokások kiterjedt problémakörét és a vidéki városokba „bekuszó” nyelvjárások kérdését. De a falusi-vidéki köznyelviessülés folyamata ugyanúgy kutatási probléma, mint a nyelvjárási elemeknek a köznyelvbe kerülése, valamint a falusi, vidéki városi fiatalok (regionális) nyelvhasználat.

Az élőnyelvi dialektológiának foglalkoznia kell a falusi-paraszti „családnyelv” témájával is, ugyanis a nyilvános, közéleti kommunikáció falun is egyre kevésbé tűri meg a helyi nyelvjárásokat. Jelenleg a család nyelve az, amely még hosszú ideig megőrzi vagy inkább megvédi a helyi nyelvjárásokat a kihalástól, s ezáltal a helyi nyelvváltozatokból olyan bizalmas, a társadalmi presztizs miatt az idegen előtt titkolt nyelv és nyelvhasználat válik, amelyet a kutatásnak is egyre nehezebb megközelítenie.

Dialektológiánknak foglalkoznia kell azzal a formációval is, amely helyi nyelvjárásaink rohamos visszahúzódása után található számos helyen mint a falu nyilvános nyelve-nyelvhasználat. Különösen az irodalmi-köznyelvtől erősen eltérő helyi nyelvjárásoknak gyors visszaszorulása a nyilvános kommunikációból okoz nagy tarkaságot a falu nyelvében. A helyi közösség tudatában napjainkban szinte minden nyelvi elemnek, amely a nyelvjárástól eltér, és valamelyest is a köznyelv irányába mutat, roppant módon megnövekszik az értéke. A falu nyelvének megfigyelése — legalábbis a jelenség szintjén — valóban azt a benyomást keltheti bennünk, hogy a helyi nyelvjárások minden tekintetben a köznyelv irányába változnak. Hogy a falunak ez az újszerű nyelve és a helyi nyelvjárások között milyen belső kapcsolatok vannak, azt módszeresen dialektológiánk még nem kutatta.

Nyugat-dunántúli élőnyelvi vizsgálódásaim alapján hadd említsek meg néhány olyan hangtani jelenséget, amely — a nyilvános közlésben — a nyelvjárást háttérbe szorítja. — A szótagzáró *l* hangnak roppant gondos, valósággal modoros ejtése egytagúakban, illetőleg hangsúlyos szótagban: *föld, hold, nyolc, volt; dolgozik, elment, holnap* stb.

Olykor a *hónap*, *hónapja* alakokban is megjelenik az *l* hiperurbanizmusként: *három hónap öt hónapja*. A *j*-zés általános az *l*-es formák helyett: *ijen*, *ojan*, *mijen?*, *fojó*, *gojó*, *kájha*, *Szombathej* stb. Az *l* + *j* hangkapcsolat morfémahatáron általában *jj*, de nemritkán *lj* (!): *üjjön lē* (~ *üljön lē*), *foglajjon hejet* (~ *foglaljon hejet*), *tanujj* (~ *tanulj*) stb. — Az *ó*, *ő*, *é* ~ *ò*, *ò*, *è* felváltja a nyitódó diftongusos megoldásokat: *uo*, *üö*, *ië*. Bármennyire is meglepő, Nyugat-Dunántúlon szórványosan jelentkeznek enyhe záródó típusú diftongusok is, főleg hangsúlyos helyzetben, nyelvészociológiai összefüggést tükrözve. A választékos, köznyelvi formákra törekvők nyelvhasználatában fordulnak elő inkább. A jelenség földrajzilag foltszerű. A kérdés még alaposabb feltáró munkát igényel. — Az *i*-zõ ~ *i*-zõ alakok helyén köznyelvi formák jelennek meg: *szép*, *néz*, *rét*, *legény*, *kemény* (nyj. *szíp*, *níz*, *rít*: *legin*, *kemin*).

Az explozív *gy*-zést, *ty*-zést kerülik. Ezzel függ össze, hogy a *hord* ige *gy*-s alakjait hiperurbanizmusként Vas megye számos pontján *j*-vel ejtik: *horja*, *horjon*, *horjuk* stb. Az Őrségben (Szalafőn) középkorú férfitől viszont — aki ugyancsak választékosságra törekedett beszédében — *d*-s alakokat rögzítettem magnetofonszalagra: *horduk* (= *hordjuk*), *kihorduk* (= *kihordjuk*).

Egyébként a körülményeskedő „hivatali nyelv” elcsévelt kifejezései a nyelvjárási beszéd elleplezésére gyakran hallhatók. A tudálékos, nyakatekert beszéd ugyanis falun sem ritka, ha valakivel idegenként próbálunk szóba elegyedni. Különösen a férfiakra jellemző a mesterkélttség, legalábbis addig, amíg bizalmukat meg nem nyerjük. A birtokunkban lévő beszédszövegek elemzése újabb oldaláról világíthatja meg a helyi nyelvjárási köznyelviesedését. — Az itt felvillantott nyelvi-nyelvhasználati probléma külön tanulmány témaja.

6. Dialektológiánk mind a mai napig nem tudta kutatási körébe vonni a nyelvjárási szövegeket, holott a gyűjtők, kutatók igen korán ráeszméltek arra, hogy egy-egy (helyi) nyelvjárás bemutatásához nélkülözhetetlenül fontosak a beszédszövegek. Eppen ezért a népnyelvi szöveggyűjtést legjobb kutatóink mindig ösztönözték. Ám a néplélek és a népi észjárás fürkészésének irányába haladva elég homályosan fogalmazták meg a szöveggyűjtés célját, és így az érdeklődés többnyire a folklórszövegek felé tolódott el (vö. Balassa József: A nép nyelvének tanulmányozása. Bp., 1905. 6—7; Csúry Bálint: A népnyelvi bűvárlat módszere. Bp., 1936. 35—7; Bakó Elemér: A népnyelvi gyűjtés és anyagrendezés módszere. Debrecen, 1943. 70—1; Végh József: Sárreai népmesék és népi elbeszélések. Debrecen, 1944. 4—5; Hegedűs Lajos: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952. 14; Végh: MNyj. 2: 53—4. 1953.; Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyvből. MNyTK. 163. sz. 7—8. 1982.).

Abból ugyan semmi rossz nem származik, ha a nyelvjáráskutató folklórszövegeket is gyűjt. Sőt a parasztság szellemi termékeinek rögzítése, megmentése az enyészettől kifejezetten hasznos tevékenységnek tekinthető. Ám ez a feladat elsősorban a néprajzkutatóké. A parttalan szöveggyűjtési tematika ugyanakkor a nyelvjáráskutatók figyelmét elterelte a beszéd kutatásról. Ez utóbbi viszont már kimondottan nyelvészeti érdekű munka.

A népnyelvi szöveggutatásban — a fentiek alapján — az a furesza helyzet állt elő, hogy a néprajzkutatók sokkal többet foglalkoznak a beszéddel, a beszéd szokásokkal, a beszélő személyiségével, mint a dialektológusok (vö. S. Dobos Ilona: Egy somogyi parasztes család meséi. Bp., 1962. 5—23, 33—74, 86—103, ugyanitt bőséges szakirodalom is!). Ez sem lenne baj valójában, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a néprajzkutatókat a népi, falusi-paraszti beszéd a maga teljességében nem érdekli, csupán a folklórszöveg. Így a kötetlen, spontán élőbeszéd kutatása továbbra is gazdára vár.

Nem lehet kétséges, hogy az élőnyelvi dialektológiának ezt a kutatási területet birtokba kell vennie. Egyrészt a szövegtani kutatások módszerének felhasználásával,

adaptálásával kell nyelvjárástani szövegvizsgálatainkat megkezdenünk, másrészt újabb kutatási távlatokat kell nyitnunk. Ebben az összefüggésben a beszélő személyiségének kutatása jöhetne szóba. Az emberközpontú nyelvjáráskutatásnak izgalmas témája lehetne a beszélőszemélyiség-kutatás a szövegalkotás tükrében. Továbbá az erősen pusztuló, archaikus beszédszokásainkat kellene feltárnunk, mielőtt teljesen elenyésznek. Ez utóbbi kutatásoknak témáját nagy vonásokban körvonalazom.

A falusi-paraszti életmódban bekövetkezett változások súlyosan érintették a hagyományos beszédszokásokat. Egyre ritkább ma már a tollfosztás, tökmagkőpesztés, kukoricafosztás stb., hosszú, téli estéken a tanyázás (amikor két-három család beszélgetéssel töltötte el a lefekvés előtti szabad időt). Ha itt-ott vannak is még ilyen összefüggések, a fiatalok rendre távol tartják magukat ezektől az archaikus szórakozási formáktól. A mai fiatalokat ezek a társasági és társalgási formák már nem vonzzák. A különböző generációk falun is erősen elkülönültek egymástól. Különösen a fiatalabbak és a fiatalok azok, akik az idősebb korosztály tapasztalatait, életszemlélete, gondolkozásmódja iránt nem érdeklődnek. A paraszti beszédnek ismereteket átadó, életre nevelő szerepe az utóbbi négy-öt évtizedben szinte teljesen visszaszorult. Nem véletlen az, hogy legkevésbé a közmondások hagyományozódnak át a fiatalabbak nyelvi ismeretébe. De az ízes paraszti beszédmód is egyre jobban háttérbe szorul.

Kutatnunk kell tehát azokat a beszédhagyományokat, amelyek a falusi-paraszti élelőszó értékeit, sajátos vonásait még ma is tükrözik egy-egy jó beszédű ember szövegeiben. De fel kell tárnunk a romlást-pusztulást is ezen a téren. Rögzítenünk kell a beszédszokásokat is. A nyelvi viselkedést jól meg lehet ragadni a beszédszokásokban is. Az őszinte megnyilatkozásnak, illetőleg a tartózkodásnak, bizalmatlanságnak, zárkózottságnak sok olyan elemével találkozhatunk, amelynek nem csupán szociológiája, hanem földrajza is van. Gondoljunk csak arra, hogy vannak területek, ahol igen könnyű az idegennek is szóra bírni az embereket, máshol még gyakorlott kutatónak is hiú remény helybeli kísérő nélkül gyűjtésre indulni. Beszédkutatásra vár a szókimondás, szellemesség, tréfálgatás, illetőleg a szűkszavúság, tudálékosság stb.

Úgy vélem, hogy a beszédkutatást beszélőtípusok megragadásával beszédszövegekben kell vizsgálnunk. Ehhez nagy terjedelmű beszédszövegeket kell gyűjtenünk nyelv- szociológiailag kielégítően jellemzett beszélőktől. Fontosnak látszik gyűjtésünk, vizsgálódásaink során a családi nyelvi kapcsolatok minél alaposabb feltárása. A kutatásra kiválasztott családnak szinte minden tagjától kellene beszédszövegeket felvennünk.

Kutatásmódszertani szempontból ma még sok a tisztázatlan kérdés. Bízunk benne, hogy dialektológiánk e kutatási területtel is őszintén kíván foglalkozni! Jelenleg magam is csupán egy nyelvjárástani célú beszédszövegfeltárás szükségességét kívánom hangsúlyozni, mert úgy vélem, hogy a szóban forgó témában dialektológiánk eléggé bizonytalan, határozatlan. Ugyanakkor a beszédszövegek rögzítése technikailag szinte minden kutató, érdeklődő számára elérhető. — Ezzel nem akarom lebecsülni a nyelvjárási beszédszöveggyűjtés módszertani oldalát. Szándékosan nem érintem most a szövegek lejegyzésének kérdéseit sem.

A nyelvjárási beszédszövegekutatás hátterében mélyebb összefüggések húzódnak meg. Dialektológiánk a nyelvjárásokban, valamint a nyelvhasználatban végbemenő mozgást, pusztulást, esetleg gyarapodást nem szemlélheti csupán szűkebb körben mint hangtani, alaktani, szótani stb. jelenségeket. Fel kell tárnunk a falusi-paraszti nyelvi közlést a maga teljességében, és így a nyelvi kommunikációs problémákat is. Úgy gondolom, hogy itt ma még sok a fehér folt. Speciálisan nem kutattuk a falu különböző rétegeinek, csoportjainak nyelvi kommunikációs szokásait, formáit.

Még a köznyelvet jól ismerő falusi fiatal is nyelvjárásosan vagy nyelvjárásban beszél a nagyszülőkkel. A család nyelve a mai falun is sokkal nyelvjárásiasabb, mint az

„utca nyelve”. Másrészt az idősebb generációk nyelvhasználatára jelentékeny hatással van a fiatalabbak, fiatalok nyelve. Sok idős(ebb) beszélő gyermekeitől, unokáitól igyekszik elsajátítani az egységebb, választékosabb nyelvi formákat. A nők és férfiak közötti nyelvi-nyelvhasználati különbségeket a beszédszövegkutatás — várhatóan — megfoghatóbbá teszi.

Az újabb beszédszövegfeltárások bizonyára jobban rávilágítanak majd a helyi nyelvjárások és a köznyelv kontaktusából fakadó nyelvszociológiai-nyelvélektani problémákra is, amelyek a nyelvhasználatban, sőt a nyelvi kommunikációban fejtik ki hatásukat. Nem kétséges, hogy itt negatív jelenségekkel is számolnunk kell. A szóban forgó kérdés külön tanulmányt kíván. Most csupán arra utalok: az úgynevezett archaikusabb helyi nyelvjárások régiójában nem ritka jelenség, hogy a középkorú, illetőleg a fiatalabb korosztályba tartozó beszélő „az idegennel” nem mer szót váltani mert súlyos előítéletek miatt nyelvjárását (= anyanyelvét!) szégyelli, viszont a köznyelvet (a regionális köznyelvet?) nem tudja következetesen beszélni.

Az élőnyelvi dialektológiai kutatások horizontja széles, még jócskán lehetne sorolni, hogy mi mindennel foglalkozhatnánk. Bizom abban, hogy a felvetett kutatómódszertani kérdések, gondolatok továbbgyűrűznek, illetőleg ösztönzést adnak a falu, község (vidéki város?) élőnyelvének, tehát a helyi nyelvjárásnak és a (helyi) nyelvhasználatnak minél alaposabb feltárására. Ebben a tágabb horizontú nyelvjárastani kutatásban a beszédszövegek és beszédszokások vizsgálatának kitüntetett helye van, ha az emberközpontú nyelvi kutatásokban dialektológiánk előbbre akar lépni.

Szabó Géza

Felső-Bodroghöz földrajzi neveinek nyelvjárási tanulságai

Felső-Bodroghöz az egykori Zemplén megyéhez, a bodroghözi járáshoz tartozott. Jelenleg a Kelet-szlovákiai kerületben, a töketerebesi járásban helyezkedik el. Ez a terület a legkeletibb szlovákiai rész, amely részben a Szovjetunióval, részben pedig Magyarországgal határos, másutt pedig természetes határai vannak: a Latorca és a Bodrog. Sík, alföldi táj, amelyből Királyhelmec környékén homokdűnék emelkednek ki. Bodrogszerdahely és Szomotor határában a Zempléni-hegység nyúlványai terülnek el, amelyeknek tengerszint feletti magassága eléri a 273 métert.

A vidék fejlődésének történetében jelentős rész jut azoknak a harcoknak, amelyek a lakosság a gazdasági érdekek szolgálatában a vizek ellen folytatott. A zempléni síkokon kanyargó Tisza, Bodrog, Latorca tavaszi hóolvadás idején tengerré változtatták a múltban a területet, s az árvíz elvonulása után a mélyedésekben fennmaradt tavak jeleztek az átvonult veszedelmet. A folyók szabályozása óta azonban alig van jelentékeny állóvíze Felső-Bodroghöznek. A földrajzi nevek azonban részben megőrizték a tájnak ezt a korábbi állapotát. A több mint 200 állóvíznévnek ma már csak jelentéktelen része fejezi ki a valóságot. Sok név utal ugyanakkor a vízzel folytatott harcra: *Nagy-szakadás*, *Nagy-töltés*, *Mély-árok*, *Lápi-kanális*, *Szomotori-csatorna* stb.

A jelentős történelmi események nyomai is megtalálhatók a vidék névanyagában. Régmúlt harcok emlékét őrzi a *Csonkavár*, *Vérdomb*, *Vér alja*. E területekkel kapcsolatos emlékek még ma is élnek mondatak, regék, történetek formájában. A feudalizmus emlékét tükrözik az olyan nevek, mint *Kaloda-domb*, *Kaloda-mocsár*, *Kolerás*, *Úr-homok*, *Dézsomás*, *Úrbáris a* stb. Az I. világháború utáni évtizedekre emlékeztetnek a *Cseh-parcella*, *Cseh-telep*, *Kolónia*, *Pótlás*, *Igényelt* nevek, de több földrajzi név szemlélteti a föld tulajdonjogának, a gazdálkodási módnak a megváltozását, a nagyüzemi gazdálkodás kialakulását

és az iparosítást: *Bútorgyár, Traktorállomás, Halastó*. Ezeknek nyelvi értéke azonban nem azonos a régi nevekével.

A terület lakossága zömében magyar, csupán a nagyobb településeken találni elsősorban szlovákokat. A magyar és a szlovák lakosság együttélése Királyhelmece, Tiszacsernő és Bodrogszerdahely belterületének földrajzi névanyagában követhető nyomon. Az élő neveket a terület bejárásakor a határt jól ismerő lakosoktól, agrónomusoktól, egykori földművesektől, pásztoroktól és a lakosság egyéb csoportjaitól jegyeztem fel. A lakosság különböző rétegeinek névismerte azonban különbözik egymástól. Gyűjtésem során azt tapasztaltam, hogy minden faluban vannak olyan egyének, akik igen gazdag névanyagot voltak képesek megőrizni. Ezek általában a legidősebb korosztályokhoz tartoznak, de ismeretük nem nagyon terjed túl a saját településük határán. A szomszéd községek határrészneveit inkább a ma is aktív 40–55 év körüli emberek ismerik, ami annak a következménye, hogy egy-egy állami gazdaság vagy szövetkezet 4–5, sőt még ennél is több falu határát foglalja magába. Ez a körülmény döntően befolyásolja a földeken dolgozó emberek névismeretét, vagyis névkincsük ma könnyebben gyarapodhat, mint régen.

A terület lakossága a településneveken kívül ismeri a folyóneveket és azokat a pontokat, amelyek az egész vidék jellegzetes részeinek számítanak. Lévéen nagyrészt sík vidék, Királyhelmece a *Nagy-hegy, Kis-hegy*, Bodrogszentesen a *Pilis-hegy, Kopasz-hegy* földrajzi nevek ismertek egész Felső-Bodroghoz. Az emberek névismeretét foglalkozásuk is determinálja. A Latorca mentén ma is nagy kiterjedésű legelők vannak, de ezeknek egyes részeit már leginkább csak a pásztorok ismerik. A területen nagyobb városi település nincs. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy Királyhelmece a lakosság ma is inkább az utcanevek népi neveihez ragaszkodik, nem pedig a mesterséges nevekhez. Valamelyest más a helyzet Tiszacsernőben, amely egykori szántóföldek helyén épült fel mint teljesen új település. Itt a hatóság által alkotott mesterséges neveket használják, így kevés a népi név, mint *Bagolyház, Fő tér* stb. Érdekes, hogy az egykori dűlőnevek közül, amelyeken a város felépült, egyet sem vett át a lakosság. Ebben bizonyára szerepe volt annak is, hogy az új lakosok az egész Felső-Bodroghoz területéről, illetve az ország más tájairól költöztek a városkába.

Az elmondottak alapján úgy látszik, hogy a terület földrajzi neveit nem fenyegeti a kihalás veszélye, csupán használati körük szűkül a múlthoz képest. Egyelőre a mezőgazdasági nagyüzemek nem alkalmazzák a mesterséges névadást, de általános gyakorlattá vált, hogy egy-egy nagyobb dűlő neve összefoglaló névként használatos több, apró határrész név esetében. Jelenleg a kihalás folyamata azt a névanyagot fenyegeti, amely valóban elvesztette további létjogosultságát. Az általa jelölt tárgyak megszűnésével fölöslegessé válik az illető névanyag is.

Nyelvjárási jelenségek a földrajzi nevekben. Felső-Bodroghoz teljes egészében az északkeleti nyelvjárástípushoz tartozik. A nyelvjárássokáig képes megtartani az archaikus jelenségeket, a földrajzi nevekben gyakran fellelhető az ősi állapot, de ugyanakkor az új változat is kialakulhat. Ma például a juhakol az általánosan elterjedt kifejezés a juhok karámozására, de mellette él a *Juh-kosár* földrajzi név is. A nyelvjárási jelenségeket különös módon őrzik a földrajzi nevek. A nevek különböző korból származnak, ezért sok esetben megőrizték a szinkrón jelenségeit annak a kornak, amelyben keletkeztek, tehát ma diakrón értékűek is. A földrajzi nevek magukon viselik az adott területre jellemző, élő nyelvjárási jelenségek vonásait is. Szűkebb értelemben „csupán azokat a jelenségeket vesszük nyelvjárási értékűeknek, amelyek valamilyen szempontból területi tagoltságot mutatnak, azaz a nyelvterület egy részén megvannak, másik részén hiányoznak, illetőleg amelyek a nyelvterület egy részén más jellegűek, mint

a másikon "(Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp., 1957. 9). Nyelvjárási jelenségnek tekinthető a kettőshangzó ejtése a *Kákás-tó* névben, a rövid magánhangzó ejtése a *Kis-híd* földrajzi névben, az *n* palatalizációja a *Fácányos*, *Döbönyös*, *Orgonyista-homok* stb. nevekben, mert nincsenek meg a magyar nyelvterület minden részén. Mint szókinszbeli nyelvjárási jelenséget említhetjük a *Nagy-tengeri-föld* dűlőnévben a *tengeri* közszót.

Földrajzi neveink lényegében éppúgy ki vannak téve a változásoknak, mint közszavaink. Mégis akadnak közöttük olyanok, amelyek őrzik a nyelv korábbi állapotát, azaz nem vettek részt valamilyen törvényszerű változásban, bár történeti adatok hiányában sokszor nem dönthető el, hogy valóban az a folyamat történt, amelyet a mai adatoknak a köznyelvvél való összehasonlításában fölismerünk vélünk, vagy megőrzés, éppen a folyamat lejátszódásának hiánya következtében találkozunk a névalakkal. Így a *Filep-szárhomok*, *Filep-szőlő* nevek nem vettek részt az *i > ü* labializációban, a *Galaginnysés* a hasonulásban stb. Ezeket, a köznyelvben nem élő alakokat szintén a nyelvjárási jelenségek közé sorolom. Vannak olyan esetek is, amikor egy-egy nyelvjárási jelenség nem terjed el a terület egészén. Több tünet keveredhet egy-egy vidéken belül is. Belső-Bodrogtőz 6 községére az *i*-zés jellemző, másutt az *é* egy *e*-vel váltakozó *ei*-ben és egy nem váltakozó *ie*-ben realizálódik.

H a n g t a n i j e l e n s é g e k. A terület névanyaga a hangtani jelenségek alapján egyrészt elkülönül — mint már volt róla szó —, másrészt vannak az egész területre vonatkozó jellegzetességek is.

F o n é m a r e n d s z e r. Vidékünk nyelvjárásának egyik legfontosabb, közös hangtani sajátága az *e*-zés, vagyis, hogy nem tesz különbséget a kétféle rövid *e* (*e és ě*) között, nem ismeri az *e:ě* fonémaellentétet: *Csérják ájja*, *Demeter szoroska*, *Hegy ucca*, *Nekcsé*, *Peres*, *Sebestő*, *Telek-szög*.

Felső-Bodrogtőz délkeleti községeiben (Bodrogszentes, Királyhelme, Perbenyik, Dobra, Bély, Ágcsernő, Tiszacsernő, Nagytárkány és Kistárkány) meg lehet különböztetni a kétfajta *é*-t, egy *e*-vel váltakozó *ei* és egy nem váltakozó *ie* kettőshangzót: *Bezdiéd-riész*, *Hegy viége*, *Tőütiés sör*, *Virág-riét*, *de Hősök teir*, *Szeilmalom-domb*, *Szeiniégetőü*, *Teili utca*.

A kétféle *é* fonémát a Latorca mentén elterülő 6 községben (Battyán, Bacska, Lelesz, Pólyán, Szolnocska, Boly) is ismerik azzal a különbséggel, hogy a nem váltakozó *ie* helyén *i* van: *Dilelőüji-kut*, *Nagy-cigán-rút*, *Szíp-eir-hát*, *Vír-domb*, *de Jeigverem*, *Kazna-eir*, *Keit-utköz*, *Kőzeip-szög*.

A kétféle *é* fonémát viszont nem ismeri a terület nyugati része (Zétény, Örös, Véke, Szinyér, Rad, Bodrogszentmária, Szomotor, Bodrogszerdahely, Nagygéres, Kisdéres, Nagykövesd és Kiskövesd). Az *é* hang minden esetben nyitódó kettőshangzóban realizálódik (*ie*), az *ie* *:ei* kettősség már felbomlott: *Cseliéd-homok*, *Felviég*, *Kastiéj-kért*, *Középisőü*, *Körcsák*, *Kusiér-domb*, *Nagy-hiégeny*, *Lencsiés*, *Sziélhörtá-homók*.

A köznyelvvél szemben az egész területen kettőshangzó felel meg a köznyelvi középső nyelvválalású hosszú *ó*, *ő* magánhangzóknak. Az *ó*, *ő* mindig záródó jellegű kettőshangzóban realizálódik (*ou*, *öü*): *Akasztou-domb*, *Besenyőü-erdőü*, *Csalóuka*, *Csérnyőü-tóü*, *Főü ucca*, *Öü-Bodrog*, *Öucska-Tisza*, *Öürtorony*, *Öüsi ucca*, *Zsidóü-homok*. A kettőshangzók elemei nagyrészt azonos időtartamúak, hangsúlyos helyzetben mindig, szóvégen ritkábban. Ilyenkor a köznyelvi realizációnak megfelelő elem általában a hosszabb időtartamú: *Öü-gát*, *Pallóü sör*, *Áldozóü-tóü*, *Ásóü*.

A m a g á n h a n g z ó k m e g t e r h e l t s é g e. A hosszú magánhangzók megterhelése körében az egyik legfontosabb jelenség az *i*-zés, vagyis amikor az *e*-ző nyelvjárások *é*-je (a nem váltakozó *ie*) helyén *i*-t találunk. Ez a jelenség a már említett Latorca

menti 6 községre jellemző, s izoglosszája sem igen terjed túl rajtuk. Az *i*-zés ezen a területen a beregi-ungi *i*-zés folytatása, s megnyilvánul hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, szótőben és toldalékban egyaránt: *Kis-fehér-tó^u*, *Latőrca-tőüti-s-köz*, *Ösztörviny*, *Nagy-kerítés*, *Nagy-örviny*, *Peti-míhes*, *Zsellér-kért*.

Az *ie* kettőshangzó köznyelvi *i* helyén eléggé általános az *-ít* képzőben, de szótőben is van rá példa földrajzi nevekben: *Ördiétó^u*, *Kutyaszorietó^u*, *Kliémó^u*, *Gyiekos-ier*.

További jellegzetesség az is, hogy a felső nyelvállású hosszú magánhangzók megterhelése a köznyelvinél lényegesen csekélyebb: *Biróu-zátony*, *Akaszto^u-dombi-kut*, *Ásó^u-hosszu-kötiél*, *Giéresi ut*, *Sipos-düllőü*, *Sűrű*, *Sűrű-sarok*.

Mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben megnyúlnak a rövid magánhangzók, ha utánuk *l*, *r*, *j* hang következik: *Húrka-szőülőü*, *Kírva-rít*, *Kúrta-nyomás*, *K üsöü-riét*, *Szilvás*, *Tilló^u-nál*, *Vircse-kért*.

Az egész területre általános érvényű az azonszótagú *l* (mássalhangzó előtti) nyújtó hatása az előtte levő magánhangzóra, hogy az *l* kiesik: *Fóutos*, *Főüdek lápjja*, *Gyümöücsin ájja*, *Tőügyes-homok*, *Zsóüdos*.

Független zárt *ü*-zás, *ü*-zés is érvényesül néhány földrajzi névben: *Fehir-lú-rakottás*, *Kúbánya*, *Kü-kért*, *Büti-tó^u*. Zárt *o*-zás mutatkozik egyes nevekben hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt: *Magos-rámpa*, *Biéji-magos-rámpa*, *Magos-főüd*, *Bogójház*, *Bogój-szög*, *Pap tova*, *Horoszka-tó^u*, *Horoszka-ó^udál*.

A köznyelvinél nyíltabban jelentkezik az *i*, vele szemben a nyíltabb középső nyelvállású *e* magánhangzó fordul elő névanyagunk néhány tagjában, rendszerbe nem sűrítethetően: *Csádé-Kelincses*, *Espán-riét*, *Kis Pesta Ferenc-düllőü*. Szórványos a nyílt *a*-zás előfordulása is: *Gyapáros-homok*.

A m á s s a l h a n g z ó h a s z n á l a t.

Az *ly* fonéma, az *l + j* és az *r + l* hangkapcsolat ejtése. Területünk nyelvjárása a *j* mássalhangzó funkcionális terhelésében eltérést mutat a köznyelvi hangrendszerhez képest. Valamennyi közösségben általánosan *j*-t ejtenek az *ly* helyén: *Kastéj-kért*, *Kastéj-domb*, *Kiráj-tó^u*, *Műhég-tábla*, *Nagy-topójka*, *Szugój-kért*, *Vájogvetőü*. Földrajzi neveinkben azonban van példa az *l:j* megfelelésre is: *Tajigás*. Az *l + j* hangkapcsolat ejtése általánosan egységesnek mondható, mindig összhangban van a *j*-zéssel: *Avas ájja*, *Berek ájja*. Teljes hasonulás történik az *r + l* hangkapcsolat esetében: *Árpatalló^u*, *Kölestalló^u*, *Pallagcsa-szeg*, *Pallagcsa-tó^u*.

Palatalizáció és depalatalizáció. Az *n* palatalizációjával találkozunk Királyhelmeceken és Bolyban a *Döbönyös*, valamint Nagytárkányban az *Orgonyista-homok* földrajzi névben. További öt névpárnak egyaránt használják mindkét alakját: *Berzsen*: *Berzseny*, *Gerzsen*: *Gerzseny*, *Fácános*: *Fácányos*, *Csernő*: *Csernyő*, *Battyán*: *Battyány*. Palatalizációs jelenségnek kell tekintenünk az erős *j*-zést. Elég gyakori a nyelvjárásban a *j*-zés az *l* rovására, bár névanyagunkban nincs rá sok adat: *Taligás*: *Tajigás*, *Polinka*: *Pajinka*, *Szőülős ájja*: *Szőlős alja*, *Avas alja*: *Avas ájja*, *Vér alja*: *Vír ájja*.

Depalatalizáció érvényesül az *ny* fonémában, ha az utána következő hang mássalhangzó: *Bárán sör*, *Bálván-hegy*, *Asszon-tó^u*, *Karácsonka*, *Karácson-tó^u*, *Kisasszon-homok*, *Dohánpájták*.

A f f r i k á l ó d á s. Aránylag ritka jelenség a terület névanyagában. A *z > c* affrikációja érvényesül egy földrajzi nevünk néhány változatában: *Ficfa sör*, *Ficfás-tó^u*, *Ficfás út*. Valószínű ide sorolható a *Börc-homok*, amelynek eredeti alakja a *borz* lehetett. Egyik közösségben *Börc-homok* alakban fordul elő a név.

G e m i n á c i ó é s r ö v i d ü l é s. Magánhangzóközi helyzetben az *l* a düllő utótagú földrajzi nevekben megnyúlik: *Kopcsu-düllőü*, *Malom-düllőü*, *Szién-düllőü*. Az *l* megnyúlására még két példa akad földrajzi névanyagunkban: *Gát-ellőüji ut* és *Gát-ellőü*. Elszórtan más mássalhangzó is geminálódhat: *Fekete-hóukka*, *Hóukkas*. Magán-

hangzóközi helyzetben megnyúlik az *s*, *sz*, illetve a szóvégi *s*, *sz* mássalhangzó, ha utána birtokos személyrag következik: *Peti míhesse*, *Ballóuk Jancsi gyümölcsösse*.

Intervokális helyzetben a hosszú mássalhangzó ugyanakkor meg is rövidülhet, de ennek következtében megnyúlik az előtte álló magánhangzó ejtési időtartama: *Főrás*, *Főrás-kut*, *Szálász-bereg ájja*, *Alatkóurház*, *Álomás*.

A mássalhangzó kiesése. Nem tekinthető ugyan szabályosnak, de elég gyakori az *l* kiesése az *alsó*, *felső*, *belső* és *külső* földrajzi névi előtagokban: *Ásó^u-hegy*, *Belső-riét*, *Felső-mező*, *Külső-riét*. Megmarad azonban az *al-*, *fel-* előtagokban: *Álviég*, *Félviég*. Kivételt képez viszont az *l + j* hangkapcsolat a *Féjjáróu-hegyi-düllőu* földrajzi névben. Az előbbieknél kisebb jelentőségű a zárt szótagbeli nazális kiesése a *Szihatár*, *Tiásasszony ucca* nevekben.

Ha három mássalhangzó kerül egymás mellé, akkor a középső, rendszerint a *t*, *d*, *j* kiesik: *Szentmária*: *Szemmárja*, *Szentpéteri-pékség*: *Szempéteri-pékség*. Az *r* kiesik a *Bisál-más-kért*, a *t* a *Szőkharaszka*-*kut*, *Szőkharaszka* földrajzi nevekben.

Alaktani jelenségek

Szó tövek. A hangszínt és időtartamot váltakoztató töveknek szabálytalan megfelelői vannak a következő földrajzi nevekben: *Falu erdőúje*, *Balog erdőúje*, *Fekete Pista mezőúje*. Ezek megtartják eredeti véghangzójukat a birtokos személyrag előtt is. A hangszínt és időtartamot váltakoztató *v-s* tövű földrajzi neveinknek nagyrészt szabályos megfelelői vannak, mint pl. *Dénes tava*, *Dénes tava-köz*, *Hamvas*, de a *Sipos tóúja* esetében a birtokos személyrag a főtőhöz járul. A név csak birtokos szerkezetben használatos a faluban. Ugyanílyenek a *Tóúji-főüdek*, *Kis-tóúji sör*, *Kis-tóúji-tábla*.

A több változatú tövek közül a véghangzóhiányos *borjú* (*börnyű*) szó toldalékos alakjában megtartja tövéghangzóját, s nem változik meg benne sem a hangszín, sem az időtartam: *Börnyus-kért*, *Börnyuk legelőúje*, tehát a *borjús* (*börnyus*) — *borjas* (*börnyas*) váltakozó tőnek jelentéskülönbítő funkciója van.

A köznyelvben időtartambeli változás van az *út*—*utak*—*utas*, *hid*—*hidak*—*hidas* típusú szótövekben. A hosszú magánhangzós *tő* még az ómagyar korban alakult ki a szóvégi magánhangzó lekopása után. A többes szám jele és az *-s* képző az eredeti, rövid magánhangzós *tő*höz járul a köznyelvben. A többesjei időtartamot váltakoztató tövekre névanyagunkban sok példa van: *Hidas-járás*, *Vizes-ház*, *Madaras*, *Madaraska*, *Uras*, *Uradalmi-erdőú*. Szórványosan azonban eltérés is mutatkozik a használatukban, mert Bodrogszerdahelyen a *Madaras* dűlőnévnek *Madáros* névpárja is van, Leleszen az *Apró-mocsárok* csak ebben az alakban él. A *Bika-fenek*, *Fenek-szög*, *Fenek-fiszek*, *Tóú-fenek* földrajzi neveknek csak a rövid magánhangzós *tő*változatuk fordul elő.

A hangzóvesztős tövek közül egyedül az *akol* szó egyváltozatú tövéhez illesztik Kisgérésben a többes szám jelét: *Juakolok*. Az *e* kategóriába tartozó többi névnek szabályos megfelelője van: *Akácós-hegy farka*, *Nyèrges-homok*, *Ókrös-riét*, *Télki-tó*. Nagygérésben az egyik határ rész neve *Égres*: *Iégres*, amely bizonyára a hangzóvesztős tövek analógiája alapján keletkezett. Ugyanez a földrajzi név Vékén *Égeres*: *Iégeres* alakban él csak.

Eltérés a ragok használatában. A névanyagban elsősorban az egyes szám 3. személyű birtokos személyragok mutatnak bizonyos eltérést a köznyelvvvel szemben. A palatális hangrendű szavak *-i* birtokos személyragot is kaphatnak: *Ásvány köz*, *Ásás gödri*, *Határ szőlő*, *Hegy viégi*, *Hörgas-tó^u köz*, *Nagy-malom gödri*. A harmadik személyű *-i* rag használata azonban nem tekinthető egységesnek. További példánk az *-e*, *-je* köznyelvi ragok használatát szemléltetik: *Meggyesi ere*, *Kovács ere*, *Pálfölde*: *Pálfüggye* (egykor önálló község). Az *-i* rag palatális sorban valójában kis megterhelésű, erősen egyes morféma-khoz kötött változatként jelentkezik.

Az *-ja, -ja* személyragok közül a *j-s* változat használata a gyakoribb földrajzi neveinkben: *Főüdek lápjja*, de elszórtan a *homok* utótagú nevekben vidékünkön ilyen esetben elég szokatlan *-a* személyrag is előfordul: *Tóth János homoka*: *Tóth János-homok*, *Úr homoka*: *Úr-homok*.

Az *s, sz* végű palatális és veláris hangrendű nevek a *-j-s* alakú személyragot veszik fel: Peti míhesse.

A honnan? kérdésre felelő köznyelvi *-ból, -ből, -ről, -ről* ragoknak mindig zártabb formája él a névanyagban: *Battyánból, Helmecriúl*. A *hol?* kérdésre válaszoló *-ban, -ben*, rag az egész területen egybeesik a *hová?* kérdésre felelő *-ba, -be* ragokkal: *Battyánba (hol?)*, *Battyánba (hová?)*.

Képző k. A denominális képzők közül nyelvjárási a *-csa, -cse* kicsinyítő képző, amely ma kevésbé hatékony. Előfordul a *Pallagcsa-szeg, Pallagcsa-tó^u* és a *Vészögcse* földrajzi nevekben. Kicsinyítő képző lelhető fel a *Pendőcs* határrésznévben is. Az elhomályosult *-ly* (nyj.-i *j*) képző maradt fenn a *Szugöly* nevünkben és összetételeiben: *Szugőjkért, Szugoji-kanális, Nyírjés-szugőj, Setít-szugőj, Kovács-szugőj*, bizonyára kicsinyítő képzői szerepben (Inczeffi: Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Akadémiai Kiadó. Bp., 1970.).

A régi *-d* képzőnk szintén megtalálható néhány határrésznévben, mint *Buróud, Buróud ájj, Kácsánd, Keleti-Kácsánd, Nyugati-Kácsánd, Zompod, Ompod*, illetve az *-i* melléknévképzővel ellátott *Ompod, Agárd* földrajzi nevekben: *Ompodi-homok, Agárdi, Agárdi fűső, Agárdi ásó^u, Agárdi fűső*.

A *-d* képző *-s* képzős névhez járulva *-sd* képzőbokrót alkot két településnévben és összetételeiben: *Kiskövesd, Nagykövesd, Kövezsdi-udvar, Kövezsdi-hid, Natykövezsdi ut.*

A köznyelvi *-s* (*-os, -es, -ös*) képzőinknek szabályos megfelelői vannak névanyagunkban, mint *Akácós-hegy, Fácános*: *Fácányos*. Két földrajzi névben és összetételeikben azonban a hosszú magánhangzós változat használatos: *Ördögös, Ördögösi-dűllő, Álsó^u-ördögös, Gömöjés, Nyírjés-domb, Nyírjés-lapos és Nyírjés-szugőj*.

Az erdőféleségek neveit tartalmazó névanyagban meglehetősen nagy számmal találhatók diminutív képzőkkel ellátott szavak, mint *Eszenke, Tilalmaska, Dinnyéske*, de hasonló képzők más csoportba tartozó nevekben is gyakoriak, pl. *Páváska, Topolyka, Bórzóka, Komlóska, Madaraska, Mamutka, Szalonka, Csálóika* stb.

A denominális *-k*-val képzett tövik két földrajzi nevünkben szerepel: *Tövískes, Tövískes-tábla*.

Jele k. Bodrogszerdahelyen a *fütttyent* ige felszólító módjának jelét találjuk a *Fütttyencs, Fütttyencsi-láp, Fütttyencsi új sör, Fütttyenes-tanya* földrajzi nevekben. A név igei volta és köznévi jelentéstartalma ma már teljesen elhomályosult, így funkciója csupán a hellyel való azonosítás.

Mondattörredék alkotja szintén az egyik korcsma nevének előtagját Királyhelmen, amely annak népi megnevezése. A *Nesze-kocsmá* előtagját ugyanakkor a *-sze* végződés miatt felszólító értékűnek tekinthetjük.

Mondattani jelenségek. A kijelölő funkciójú melléknévi jelző — *alsó, felső* — értelmező jelzőként szerepel a *Nagy-rít alsó^u, Nagy-rít felső^u, Nagymező^u alsó^u, Nagy-mező^u felső^u* földrajzi nevekben. Ugyanilyen funkciót tölt be a sorszámnévi jelző az *Alsó^u-mező^u alsó^u* és *Alsó^u-mező^u* második nevekben.

Szóképzési jelenségek. Mivel a szókincs a nyelvnek mozgékonyabb alkotóeleme, mint a nyelvtani rendszer, egészen természetes, hogy szókincs szempontjából is vannak különbségek az egyes nyelvjárások között. A földrajzi nevek jelentős része az egész magyar nyelvterületen közös, még akkor is, ha kisebb-nagyobb hangtani és jelentés-

tani különbségek vannak. Nem tekintjük különbségnek a szabályos hangtani változásokat (ld. Kálmán Béla: Nyelvjárásaink. Tankönyvkiadó. Bp., 1966. 61): *főügyye, düllőü.*

Tájszavaknak azokat a szavakat vehetjük, amelyek hangtani szempontból különböznek a többi nyelvjárás megfelelő szavától. Ezeket alak szerinti tájszavaknak nevezzük. Továbbá azokat, amelyek különböznek jelentésben, vagy pedig teljesen más szó használatos, mint a nyelvterület többi részén. Ez utóbbiak a valódi tájszavak.

Alaki nyelvjárási tájszavak:

<i>Csádé-kelíncses</i>	a <i>kilíncs</i> alakváltozata.
<i>Dilelőüji-kut</i>	delelő, deletetű hely az állatok részére.'
<i>Döbönös</i>	a <i>bödön</i> alakváltozata.
<i>Ficfás, Fizes</i>	a <i>fűzfás, füzes</i> alakváltozata.
<i>Iégres</i>	az <i>égeres</i> alakváltozata.
<i>Lapis-tó^u</i>	a <i>lapos</i> alakváltozata.
<i>Mij-szinye</i>	a <i>mély</i> nyelvjárási változata.
<i>Piókás, Piókás-tó^u</i>	a másutt használt <i>pióca</i> alakváltozata.
<i>Tövikes, Tövikes-tábla</i>	a <i>tövis</i> alakváltozata.

Jelentés szerinti tájszavak

A nyelvjárások szókincsének vizsgálata közben azt a jelenséget figyelhetjük meg, hogy ugyanazon a szón vidékenként más és mást értenek. A *kabala* szót a köznyelvben szerencsét hozó tárgy megnevezésére használják, nyelvjárásonként azonban eléggé változó a szó értelme. Bodrogtőzben a csikó jelentésben szerepel, s megvan a *Kabalás-tó^u* földrajzi névben. A *gát* szó a folyóvíz útjába állított akadályt jelenti a köznyelvben: Kis- és Nagytárkányban erre a töltés kifejezés szolgál. A névanyagban azonban megtalálható a *Gát* földrajzi név is, amely a Holt-Tiszát átszelő, földből és kőből emelt utat jelenti és hídpótló szerepet tölt be. A *gom b ó d a* a nyelvjárásban az apróra reszelt tésztát jelenti, amely földrajzi névként is előfordul a *Gombódás, Gombóda* alakban. A *Gömböjű-tó^u* névben a gömbölyű kerek jelentésben használatos. A *tó* alakja is erre vall.

Valódi tájszavak:

<i>Csalóuka</i>	'madár, amelynek segítségével lépre csalogatják a madarakat'.
<i>Dobogó^u</i>	'sík területen emelkedő domb.'
<i>Bérbenye</i>	'hordó, hordócska'
<i>Erge-homok, Zerge-homok,</i> <i>Zerge-híd</i>	'ér, patak'
<i>Egres</i>	'a ribizske nemzetségébe tartozó tövises cserje'. A <i>köszméte</i> megnevezés éppúgy használt és ismert, mint az <i>egres</i> .
<i>Gorond</i>	'domb, halom'
<i>Gudics-homok</i>	'(általában) aprónak maradt, ki nem fejlődött gyümölcs'
<i>Kis-palonya, Nagy-palonya</i>	a Bodrog és Latorca mentén a halászházhoz használt kisebb hálónak a neve <i>palonya</i> .
<i>Kotogó^u</i>	a szarvasmarha nyakába akasztott kolomp népies neve Vékén, másutt <i>kongó</i> .
<i>Mocsoja, Mocsoja-lapos</i>	'posványos víz, mocsár'
<i>Paszúj-homok</i>	'bab'
<i>Szütyőüke</i>	'vászonzól készült tarisznya, amelyben ételt vitt a földműves a mezőre'.

<i>Nagy-tengeri-főüd</i>	'kukorica'
<i>Tanó^urok, Taró^unok</i>	'bekerített kaszáló, rét'
<i>Gerendejes</i>	a szövőszék derékhídjának <i>gerendely</i> a neve
<i>Pozsáros</i>	'ponty'
<i>Fuvász</i>	'az a hely, ahol a vadkacsa tanyázik'.
<i>Juhkosár, Kosáristya</i>	'bekerített szállás állatok részére'.
<i>Ponyváta</i>	'kenderből szőtt vászon nagyobb tömegű anyag burkolására.'
<i>Hamvas</i>	'durva vászonból készült lepedő, ponyva.'
<i>Kanta</i>	'kaszanyél fogantyúja', ill. 'széles szájú korsó.'
<i>Csopak</i>	'ékfejsze'
<i>Kerengőü</i>	'szárazmalom nagy kereke'
<i>Zubolló^u</i>	'szövőszék hengere'.
<i>Garaguja</i>	'vízhordó rúd'
<i>Kalangya</i>	'gabonakereszt', ma elavult szó.
<i>Görc, Márton-görc</i>	'a földnek gerindzformájú emelkedése, dombos része'.
<i>Lábló^uka, Szatmári-lábló^uka</i>	'zsombékos, lápos terület'
<i>Kérnyice</i>	'kút, forrás'
<i>Garád</i>	'földhányás, mesterséges felszíni alakulat'.
<i>Márt-Érviény, Veres-márt</i>	'meredek, magasabb fekvésű hely.'
<i>Kalokányos</i>	'vízi árticsóka'
<i>Gyakór</i>	'fűz'
<i>Maloggyás</i>	'fűz'
<i>Repcsinyés</i>	'repce'
<i>Cikora</i>	'csíra'
<i>Sűrű, Sűrűü</i>	'fával, bokorral sűrűn benőtt terület'

Szathmáry József

Szólásmagyarázatok Nagykónyi nyelvjárásából

A Magyar Nyelvjárások Atlasza értékes anyagfeltáró munkájának sok tanulsága közül nyelvföldrajzi szempontból az egyik az volt, hogy vannak olyan tájszók, amelyek csak kisebb területen, olykor csupán egy-két településen ismertek. Az ilyen jellegű tájszókra, ezeknek eredetére, magyarázatára viszonylag kisebb figyelmet fordított nyelvtudományunk, ezen belül a magyar dialektológia is. Kiss Jenőnek több mint tíz évvel ezelőtti megállapítása — sajnos — napjainkig érvényes, ő ugyanis a következőket írta: „A magyar nyelvtudományban rendszeres és módszeres etimológiai kutatás nemigen volt s ma sincs a tájszavak területén” (MNyj. 19: 28). Ugyanitt néhány kivételt sorol föl, amelyek azóta is csupán szerény mértékben bővültek újabb eredményekkel (vö. pl.: Kiss Jenő: MNyj. 19: 27—38 és 22: 39—49; Kálmán Béla: MNyj. 19: 38—9).

Az alábbiakban három olyan szólással, szóláshasonlattal foglalkozom, amelyek a Tolna megyei Nagykónyiban és néhány környékbeli faluban (pl. Értény, Iregszemcse, Koppányszántó, Szakcs) még napjainkban is ismeretesek, sőt — főképpen az idősebb nemzedék körében — még ma is használatosak. Mindezzel nem akarom azt állítani, hogy másutt nem élnek, az eddig megjelent tájszótárainkban azonban nem szerepelnek. Ezek a szólások a következők: 1. *Mosolog, mint a ragajja* 'kicsit, alig észrevehetően mosolyog', 2. *Sē kuku, sē pizse* 'hallgatagon, bambán, szó nélkül (tesz vmit)' és 3. *Fonáméntibe* 'folyamatosan, megszakítás nélkül (tesz vmit)'.

Ezeket a szólásokat gyerekkoromtól napjainkig nemegyszer hallottam nemesak családi körben, hanem más körülmények között falubeli ismerőseimtől is. Legutóbb (1984. január végén) aktív indirekt módszerrel is ellenőriztem meglétüket; ma is élnek, legfőljebb kissé visszaszorulóban vannak, miként a tájszók nagy része. Ezért is volna nagyon fontos és sürgős a népi szólások, szóláshasonlatok, közmondások összegyűjtése éppúgy, mint a tájszóké.

A fent említett szólások hangalakját és jelentését aszerint adom meg, ahogy azok a nagykőnyi nyelvjárásban használatosak, és magyarázatukat is azok alapján kísérelm meg, ahogy az a nagykőnyi népelet, gazdálkodástörténet és tájszólás ismeretében valószínűnek látszik.

1. A *Mosolog*, *mind* a *ragajja* szóláshasonlat keletkezésének megértéséhez mindekelőtt meg kell világítanunk a *ragajja* szókapcsolat értelmét. (A *mosolog* 'mosolyog' és a *mind* 'mint' csupán hangalakjában tér el a köznyelvitől, ezek külön magyarázatot nem igényelnek.) A nyelvjárásaink egy részében élő *ragajja* elhomályosult szó szerkezet, amely a *rag* és az *alja* szavak összetételéből jött létre. E két szó közül a *rag* jelentése szorul magyarázatra.

Az ÉrtSz. 5. kötetének 888. lapján a szóláshasonlatunkban szereplő *rag* elem jelentésére a következő magyarázatot találjuk: „rag² fn. -ot, -ja (táj). A háztető szerkezetének része: alsó, hosszanti gerendáján és a szelemenen nyugvó vékonyabb gerenda (ilyeneknek sorára szegezik a tető léceit). || a. A tetőnek az az alsó része, amely a padlás szintjével szűk szögletet alkot. . . || b. A tető kiugró része; eresz.”

A *rag* fő jelentésében tehát teljesen azonos értelmű a nyelvjárások nagy részében is ismert és a köznyelvben is meghonosodott *szarufa* (egyes tájszólásokban *szalufa* hangalakú) szóval (vö. ÉKsz. 1139., illetőleg 1252). A *rag* szónak ez 'a háztető léceit tartó, Δ alakban összeácsolt gerendák egyike' jelentésben való használata A Magyar Nyelvjárások Atlaszában 196. térképlapja szerint néhány nyugat-dunántúli kutatóponton — igaz, hogy csak szinonimaként — még az utóbbi évtizedekben is általános volt, pl. Velem községben (A-15: *ollóláb*, *jödiélfa*, *rag*), Pakodon (B-6: *olluoszár*, *szqlufa*, *rag*) és Zalahágyon is (B-10: *olluoszár*, *szalufa*, *rag*). Ugyanilyen jelentésben fordul elő Penavin Olga „Szlavóniai (kórógyi) szótár” c. munkájában is (Újvidék, 1978. 13), a felsőőri nyelvjárásban viszont 'vastagabb farúd' értelemben ismerik (Imre Samu: Felsőőri tájszótár. Bp., 1973. 143).

Kiss Géza „Ormánsági Szótár” című könyvében a 449. és 450. lapon a *rag* és a *ragajja* ugyanabban a jelentésben él, mégpedig 'az a területsáv a padlásán, ahol a tetőszerkezet a padlás földjével érintkezik' értelemben használatos. Barta László különbséget tesz a *rag* és *ragajja* között: „ahol a tető a mennyezettel érintkezik, ott van a *rag*, a kettejüktől képezett ékalakú hely a *ragalla*” (A csurgóvidéki nyelvjárás. Bp., 1918. 37).

Nagykőnyiban és környékén a *rag* szó sem 'szalufa', sem 'a padlás eldugott része' jelentésben nem ismeretes, csupán a nyelvi kövületnek tekinthető *ragajja* szóösszetételben őrződött meg, amelynek jelentése megegyezik az ormánsági *ragajja* és *rag* szavakéval. Ilyen mondatokban hallottam például: *Begurát a kukorica a rag alá, elég lesz kívenni onnan a szük hērű; Nehéz összeszenni a tojást, mer most is a rag alatt ül az eggyik tik, biztos tojni mént oda.*

Nagyon valószínű, hogy korábban a *rag* szó ezen a vidéken is élt, a köznyelv hatására azonban a *szarufa* helyi nyelvjárási változata, a *szalufa* terjedt el, a *rag* pedig önálló szóként teljesen visszaszorult. Ezt a föltevést az a körülmény teszi meggyőzővé, hogy a *rag* szóra elsősorban a Dél- és Nyugat-Dunántúlról vannak adataink (vö. Szinnyi József: Magyar Tájszótár. Bp., 1897—1901. 242), ezek alapján vetette föl Kniezsa István a *rag*

szó átvételének lehetőségét a kaj-horvátból vagy a szlovénból (A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1. 454).

Ha a *rag* és *ragalja* előfordulására és jelentésének megvilágítására a néprajzi szakirodalmat is áttekintjük, lényegében az előzőekben kifejtett eredményekre jutunk. Dömötör Sándor „Őrség” című könyvének (Bp., 1960.) egyik fejezetében (Szeres településű falvakban, boronaházak füstös konyháiban) szintén ’szalufa’ értelemben fordul elő többször is a *rag* szó (71–2). Ugyanez derül ki Jankó Jánosnak a Balaton vidéki lakóház szerkezetét jellemző részletes leírásából is: „A szelemenre aztán ráakasztották a szintén hársfából való *ragfa-* vagy *födélja*-párokat(k), melyeket *faszeg* kapcsolt össze, s melyek egymástól egy arasznyira voltak. (A *ragfa* a mai tetőszerkezet *szarufájának* felel meg, csakhogy ezeket egymástól félőlnyre rakják.) A ragfák alsó vége nem a koszorúfákon, hanem az ezekkel párhuzamosan haladó és a padlás *főgerendáinak* végén nyugvó *vízvető-* vagy *sárgerendára* (f) fektült. A sövényfalú háznak nem volt külön jól kifejtett *tor-nácsa*, hanem csak *eresze* (isztergye, usztorja, üsztörje, ereszalja, ragalja), ezt pedig a padlásnak a koszorúfa és vízvető-gerenda közti része képezte. A ragfákat a *léczek* kapcsolták össze ugyancsak hársfából, a *fedél* nád vagy szalma, az ezek lekötéséhez szükséges *guzs* rekettyéből, a *csaptató* gyertyánból volt.” (A Balaton-melléki lakosság néprajza Bp., 1902. 187.)

Ugyancsak ’szarufa’ jelentésben használatos a *ragfa* a Sárközben (Katona Imre: Sárköz. Bp., 1962. 98), valamint Göcsej és Hetés vidékén is (Gönczi Ferenc: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 407–8).

E hosszú — talán nem fölösleges — kitérő után ideje visszatérnem a legfontosabb kérdéshez: Hogyan magyarázható végül is a *Mosolog*, mind a *ragajja* szóláshasonlat?

Ennek a kérdésnek megválaszolásához — sajnos — alig adnak fogódzót a fentiekben idézett munkák, hosszabb-rövidebb leírások, szóértelmezések. Nehéz megtalálni azt közös szemléleti alapot, amely e szóláshasonlat létrejöttében szerepet kaphatott; nehéz rálelni arra az indítékra, amely az egykori nyelvteremtő beszélő tudatában a *mosolygást* a háztető egyik eldugott részének megnevezésével, a *ragalja* szóval kapcsolta össze. Rejtélyes kérdés: Miért éppen a *ragalja* szó földözte jelentéssel, képzzel hasonlította össze az ember a szelíd *mosolygás* alig észrevehető módját?

A kérdés — bizonyára vitatható — megválaszolására a szóláshasonlat már említett értelmezéséből és a *ragalja* összetétel részletesen kifejtett jelentéséből indulok ki, mert — jobb híján — ebben látom a valószínű megoldást. Van ugyanis a két dolog (a *mosolygás* és a *ragalja*) összehasonlításban olyan közös mozzanat, vonás, amely összekapcsolja őket: a *ragalja* nyelvjárásunkban a padlás olyan eldugott részét jelöli, amely a l i g l á t s z i k, ahova csak úgy lát be a padláson járó ember, ha lehajol vagy leguggol. A szóláshasonlatot olyan személyre vonatkoztatva mondják, akinek *mosolygása* a l i g l á t s z i k, alig észrevehető. Nem lehetetlen talán, hogy a hasonlított és a hasonlító között ez volt az a közös szemléleti alap, amely a szóláshasonlat keletkezésében közrejátszhatott.

2. *Së kuku, së pizse*. Ennek a szólásnak napjainkban már egyik tagja sem él önállóan a nagykoványi népnyelvben, maga a szólás viszont ’hallgatagon, bambán, szó nélkül (tesz vmit)’ értelemben egészen közkeletű. Pontosabban szólva, a *pizse* állatterelő szóként még ma is használatos, a szólásban azonban nyilvánvalóan nem ilyen szerepű tagként alkot egységet a *kuku* szóval, hanem — amint a későbbiekben fény derül rá — főnévként szerepel benne.

A *kuku* szó föltevésém szerint régebben meglehetett a nagykoványi nyelvjárásban is, mégpedig ugyanúgy ’palozsna; fészektőjás’ jelentésben, mint A Magyar Nyelvjárások Atlasza 586. térképlapjának néhány kutatópontján (pl. C-5: *kuku, palozsna*; D-9: *palozs-*

nya, <kuku>, <záptojás>; K-6: *kuku, palozsna, <polozsna>*; N-4: *kukó^u, kuk^a, <parizsnya>*; stb.) Ebben a föltevésben elsősorban nem a nagyatlász anyaga erősített meg, hiszen a *kuku* 'palozsna' szóra ebben csupán egy-két példa fordul elő, hanem sokkal inkább Király Lajos készülő Somogy-zalai regionális nyelvatlaszának nagyszámú *kuku* adata. (Ezeknek megküldéséért itt mondok neki köszönetet.) Gyűjtésének 'fészektojás' jelentésű *kuku* példái a Marcali–Nagybajom vonaltól nyugatra, egészen Alsórajk–Nagyrecse vonaláig terjednek. Érdekes, hogy a Nagyrecsétől néhány kilométernyire levő Kiskanizsán nem ismerik a *kuku* szót, Markó Imre Lehel „Kiskanizsai szótár”-ában legalábbis nem szerepel. Megvan viszont a *kukú* 'tojás', illetőleg *kukúka* 'tojáska' jelentésben Kiss Géza Ormánysági Szótár című munkájában (332).

A TESz.-ben (2: 658) a *kukó* (alakváltozatként *kuku*) szóra a következő négy jelentést találjuk: 1. 'magzat; Leibesfrucht, Sprößling', 2. 'tojás; Ei', 3. 'megtöltött tojáshéj mint egy fajta étel' és 4. 'csali tojás, palozsna; Lockei'. A szó eredetét (uo.) vitatott-nak tartja. Két lehetséges magyarázatot is említ: az egyik szerint olasz vagy francia jövevényszó, a másik megoldás alapján pedig magyar gyermeknyelvi eredeztetést is fölvet (658–9).

Magam inkább a másodikként szereplő etimológiát vélem elfogadhatónak, amely a TESz. alapján „az 1. magyarázatban jelzett idegen szavakkal legfőljebb közös hangutánzó alap révén függ össze” (659). Lehetségesnek tartom ugyanis, hogy a *kuku* éppúgy gyermeknyelvi szó, mint a szólásban megkövesült másik főnév, a *pizse* is. Ezt egyrészt a *kuku* szótágisméltés hangalakja sugallja (vö. *dádá, pápá, pipi* stb.), másrészt Király Lajosnak Bodrog községből való, gyermeknyelvi használatban megfigyelt 'tojás' értelmű adata is valószínűvé teszi; ő ugyanis olyan beszédhelyzetben hallotta, amikor kisgyermekhez kedveskedve fordulva így tették föl a kérdést: *Éty kis kukut süssek?* Emellett szólnak az Ormánysági Szótárból idézett, szintén gyermeknyelvi használatúnak jelzett (i. h.) *kukú, kukúka* szavak is.

Elfogadom a TESz. azon véleményét, amely szerint a *kukó* (*kuku*) „eredeti jelentése mindkét magyarázat alapján a 2. lehetett” (659), vagyis 'tojás' értelmű volt, a többi jelentés ebből sarjadt. Ez különösen a 3. és a 4. jelentés esetében nyilvánvaló, de ha a tojásnak a magyar népi hitvilágban és népszokásokban betöltött fontos szerepére, az újjászületést, növekedést jelképező voltára gondolunk (vö. Magyar Néprajzi Lexikon 5: 305), akkor az 1. jelentése is érthetővé válik. Szinnyei József említett „Magyar tájszótár” c. munkájának adatai is arról vallanak, hogy minden bizonnyal a *kukó* (*kuku*) 'tojás' jelentése lehetett elsődleges, hiszen erre van a legjobb példa nyelvjárásainkból (1: 1240), vagyis ezek a TESz. álláspontját támasztják alá.

A *kuku* 'tojás' szónak nyugat-somogyi, valamint ormánysági – Nagykőnyihoz földrajzilag viszonylag közeli – előfordulása alapján nem lehetetlen föltetelezni, hogy régebben a nagykőnyi nyelvjárásban is ismerhették és használhatták – a gyermeknyelvben legalábbis – a *kuku* főnevet 'tojás' értelemben. Ebből másodlagosan a 'fészektojás, palozsna' jelentés is kifejlődhetett, mint ahogy ez a nagyatlász néhány kutatópontján és Király Lajosnak Somogyban és Zalában gyűjtött anyagában is megtalálható.

A *pizse* szó ma kétféle szerepben él a nagykőnyi népnyelvben: ritkábban állathívogató, gyakrabban állatterelő szóként. Állathívogató elemként olyan szituációban volt módomban megfigyelni, amikor a háziasszony a kiscsirkéket és a tyúkokat a *pizse* szó többszöri ismétlésével csalogatta az etetnivalóhoz. (Ugyanilyen helyzetben a *pipi* állathívogató szó sokkal gyakrabban hallható.)

A *pizse* mint állatterelő szó ma is viszonylag gyakran előfordul a nagykőnyi tájszólásban, mégpedig olyankor, amikor a háziasszony a csirkéket, tyúkokat az *óba, pizse!*, *óba-óba-óba, pizse!* szavakkal igyekszik a tyúkólba terelni. Megjegyzem azonban, hogy gyerekkoromban, amikor a kiscsirkéket otthon keltették kotlóstyúkkal nem pedig állami

vállalattól vették meg őket, akkoriban az *óba*, *pizse* állatterelő elemeket gyakrabban lehetett hallani, mint napjainkban. Mindezt azért említtem meg, mert ez a megfigyelés véleményem szerint összefügghet azzal, hogy a *pizse* szót elsősorban az „anyjukkanal”, a kotlóstyúkkal együtt járó kiscsirkék terelésekor (ritkábban hívogatásakor) használták Nagykönyiban.

Főnévi értelme azonban nincs, gyermekkoromban sem volt ennek a szónak a nagykönyi nyelvjárásban. Ez persze nem jelenti azt, hogy korábban sem lehetett főnévi értéke. Föltevésem szerint ugyanúgy megvolt a *pizse* gyermeknyelvi szóként ’kiscsibe’ jelentésben, mint ahogy egy-két Somogy megyei községben még napjainkban is él ilyen szerepben. Erről tanúskodik Balogh Lajos és Király Lajos speciális, somogyi nyelvatlasza, amelynek 180. lapján (a 23. térképlapon) *Hajmáson* (a 60-as számú kutatóponton) a kiscsirke megnevezésére gyermeknyelvi szóként a *pitye*, *pityike*, *pizse* és *kispizse* szavak fordulnak elő, Gálosfán (az 58-as kutatóponton) pedig a *kispitye* és *pizse* változatok használatosak (Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza. Bp., 1976.).

A *pizse* ’csibe, csirke; Küchlein’ jelentését a TESz. már 1685-ből adatolja, és az idevonható szavakkal (*pizseg*, *pizseget*, *pizsele*) együtt hangutánzó eredetűnek tartja (3: 222). Maga a *pizse* szó pedig — amint a TESz. írja — „a hangutánzó fő névszói továbbképzése, végződése vagy igenévképző vagy kicsinyítő képző”. A *pizse* elem ’csirke, kiscsirke’ jelentésére Szinnyei József „Magyar tájszótár”-ában a Rábaközéből, a Balaton mellékéről, Pápa vidékéről és Somogy megyéből van adat. A felsőőri nyelvjárásban is szerepel a *pizse*, mégpedig tyúkhívogató szóként és ’tyúk, csirke’ jelentésben, valamint gyermeknyelvi használatban ’fog’ értelemben is (Imre Samu: Felsőőri tájszótár 140). Ide tartozik még a kiskánizsai *pizsöle* ’kiscsirke’ szóalak (I. Markó Imre Lehel: Kiskánizsai szótár 208), amely a *pizse* továbbképzett alakjának tekinthető (I. a TESz. *pizsele* adatát: 3: 222). A többi regionális szótár, illetőleg tájszótár nem ismeri a *pizse* szót.

A fentiekben kifejtettek alapján — elsősorban a Nagykönyihez közeli, Somogy megyei falukból való adatot figyelembe véve — joggal lehet arra gondolni, hogy a *pizse* szó a még ma is meglevő állatterelő szerepe mellett régebben — valószínűleg gyermeknyelvi használatban — ’kiscsirke’ jelentésben is használatos volt a nagykönyi nyelvjárásban.

Összegezve tehát a *ső kuku*, *ső pizse* szólásban véleményem szerint két hangutánzó eredetű és gyermeknyelvi használatú főnév kapcsolódott össze, vagyis a szólásnak egykor ’se tojás, se csirke’ konkrét jelentése lehetett, amely olyan szituációban hangozhatott el, amikor a háziasszony (vagy más) hiába ment a tojást összeszedni, a fészek alját üresen találta. Előfordul pl. nemegyszer, hogy valamelyik tyúk nem a megszokott fészekben tojik, hanem másutt, ilyenkor az is megeshet, hogy bizonyos idő elteltével a tyúk kikölti a tojásokat, s egyszer csak a csirkékkel jön elő a fészkeről. Az sem ritka azonban, hogy a félre-tojó tyúk tojásai valamilyen okból elkallódnak, s ilyenkor bizony se tojás, se csirke, azaz *ső kuku*, *ső pizse*.

Amikor a *tojás* melletti ritka változatként használt *kuku* és a *csibe* — szintén ritkán hallható — szinonimájaként előforduló *pizse* (ez utóbbi csak főnévi értékben) kipusztult a nagykönyi nyelvjárásból, akkor keletkezhetett a szólásnak a mai ’hallgatagon, bambán, szó nélkül (tesz vmit)’ jelentése. Ebben valószínűleg szerepet játszott a *kuku* szóhoz hangzásban közel álló *kukk* hangutánzó szó analógiás hatása (pl. *Éty kukkot sēm szöl* — féle mondatokban), valamint a nagykönyi nyelvjárás *kuka* ’süketnéma’ és ’bamba, hallgatag’ értelmű szava, illetőleg a *mëkkukul* ’megnémul, szótlanná válik’ jelentésű ige is közrejátszott a szólás mai értelemben való használatának a kialakulásában. A *kuku* ’tojás’ és a *pizse* ’kiscsirke’ jelentésű szavaknak más nyelvjárásokban való (részben egykori, részben pedig még ma is meglevő) előfordulása alapján föltételezem, hogy a *ső kuku*,

sé *pizse* szólás esetleg másutt is ismeretes, mégpedig a nagykőnyi tájszólásbelihez hasonló értelemben.

3. A *fonáméntibe* állandósult szókapcsolat a hagyományos paraszti gazdálkodás idején népünk (parasztságunk) életében fontos szerepet játszó kendertermesztésnek, pontosabban szólva, a kenderfeldolgozás egyik fázisának, a szövésnek köszönheti létrejöttét. A kenderrel való foglalkozás — amint ezt a kendermunkák kiváló ismerője, kutatója, Szolnoky Lajos írja — „része volt a magyarság kultúrájának már a honfoglalás előtti időkben is” (Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálása. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. 8). Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a kender megmunkálása egy ideig még századunkban is a virágzó népi mesterségek közé tartozott, noha a kendermag elvetésétől a fonál szövéséig igen sok munkával, fáradsággal járt (főleg a lányok, asszonyok számára).

A kendertermesztésnek — ahogy ezt egyik dolgozatomban részletesen bemutatam: A kendermunka és szókincse Nagykőnyiban. Néprajz és Nyelvtudomány. 19—20: 83-143 — a helyi hagyomány szerint Nagykőnyiban is igen régi múltja van. Adatközlőim szerint a községben századunk első harmadában a takácsok száma 20 és 30 között mozgott. A helybeli takácsok szinte kivétel nélkül olyan parasztemberekből kerültek ki, akiknek a takácsmesterség csak alkalmi foglalkozás volt. Elsősorban télen szőttek, dologidőben legfőljebb akkor, ha esett az eső, és nem lehetett a mezőn dolgozni. Ezek alapján érthető, hogy nemcsak a kendertermesztés különböző munkafolyamatainak, eszközeinek elnevezései voltak közismertek a községben, hanem a kenderfonál szövésének menetét és annak szókincsét is nagyon sokan ismerték. Ez az a háttér, amely a *fonáméntibe* szólás keletkezését és általános elterjedését megmagyarázza, jelentéséhez a kulcsot a szövőszéken való fonálszövés technikájának ismerete adja meg. A különböző fajtájú vásznak szövése többféleképpen történt. A különféle mintás (a nagykőnyiak szóhasználatára szerint a *borocmagos* 'barackmag mintájú' és a *küttölös* ~ *küttös* 'pálcászerűen, ferde irányban kialakított mintájú') vásznak szövése bonyolultabb volt, mint az ún. *sima* 'minta nélküli' vászoné. Akkor dolgozott a takács legkönnyebben és leggyorsabban, amikor *sima* vásznat szőtt, amikor *foná mentibe* történt a szövés. Tolnai György nagykőnyi lakos, aki maga is több évtizeden keresztül űzte a takácsmesterséget, így beszélt magnetofonszalagra a szövés különböző módjairól 1966. augusztus 18-án:

“(Milyen vásznakat szőttek?)

— *Vásznat szűtünk borocmagossat, küttölösset és simát.*

(Mi a különbség az egyes vászonfajták között?)

— *Most égygezs vászonfajták közöt különpségég vannak. Most ez a fonál vastagabb, de asz mongya, hogy ő szeretne — az illető — ijem borocmagossat. Téhát mők köllöd váloztani a szérszámot ujanra, amijennē mőkfelellő anyagot tuggyon előállítani. A zsáknagvalóban jobbára a küttöst mők a borocmagossat. Mēllik asszonnak mijenre vót a kedve. Égygyik jobban szerette a borocmagossat, a másik asszonymak mők jó vót aszongya, jó erős küttővásznat csináj-jak. Harmadik mők aszonta: jó van énnékēm fonáméntibe is. K ö n n y e b b e n d ó g o z o t t a z e m b ě r , n ě m k ö l l ő t t n e k i a k é t ü t é s t c s i n á n i , s z i n t e u t y f ü t ű ű v ē d ó g o z o t t a z e m b ě r b e n n e , a m i k o r f o n á m ē n t i b e m ē n t . D e a z o k a t a m á s i k a k a t , a z o k a t c s a k k é t ü t é s s ē l ě h e t ě t c s i n á n i .*

(Mikor ment fonálmentibe/)

— *Mikor csak sima vásznat csinátunk. Akkor mondtuk, hoty fonáméntibe. A küttölös mők a borocmagos hát ez mēndēnik külön-külön . . . izé szerepūt.*” (Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykőnyiból. MNyTK. 163. sz. Bp., 1982. 97—8).

A fenti szövegrészlet — különösen annak ritkítva szedett mondatai — eléggé érzékeltesen megvilágítja a *foná* 'fonál' főnév és a *mentibe* 'mentében' névutóféle kapcsolatából

állandósult szó szerkezet konkrét jelentését. Eredetileg tehát a fonál szövésének egyik módjára használták a *foná mentibe* kifejezést, vagyis ez az állandósult szókapcsolat ugyanúgy a szövőszéken való szövés fogalomkörébe tartozik, mint az *egy bordában szőtték őket* szólás (vö. O. Nagy Gábor: *Mi fán terem?* Bp., 1965. 32–3). Amikor a takács *foná mentibe* szőtt, akkor tudott *fol y a m a t o s a n*, *m e g s z a k í t á s n é l k ü l* dolgozni, akkor haladt legjobban munkájában. S mivel a faluban — amint már említettem — még a század első harmadában is elég sok takács működött, sokan megismerhették tőlük a takácsmesterség *foná mentibe* műszavát, amelynek eredeti jelentése később más cselekvésfogalmakhoz is kapcsolódhatott.

Míthogy a takácsmesterség az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején teljesen megszűnt Nagykönyiban is, e szókapcsolat eredeti (konkrét) értelme teljesen elhomályosult, a 'folyamatosan, megszakítás nélkül' jelentése viszont — az egykori konkrét alaptól immár elszakadva — bármely cselekvésfogalomhoz kapcsolódhatott, mégpedig a cselekvés módjának kifejezésére (pl. *Mongya ám ez az asszony is fonámentibe, be nem áll a szájja; Fonámentibe fát hasogat má reggel uta, biztos má el is járott*). A *fonámentibe* szólás — bár a fiatal nemzedék már nemigen ismeri, még kevésbé használja — napjainkban is él, mégpedig elsősorban az idősebbek és ritkábban a középkorúak nyelvében.

Szabó József

Helynevek határozói ragozása a rábaközi Mihályiban

1. Helyneveink határozói ragozása a magyar grammatika azon pontjai közé tartozik, ahol nem tudunk egyértelmű szabályokat kimutatni. Szabályok ugyan vannak (l. például Bánhidi—Jókay—Szabó: *Lehrbuch der ungarischen Sprache* 110), ezeket azonban kivételek gyengítik. A Mai magyar nyelv (szerk. Rácz Endre) a *-ban* ragról ezt közli: „Településneveken gyakori alternánása az *-n*, *-on*, *-én*, *-ön* superessivusi ragnak (*Debrecenben* — *Szegeden*)”, a *-ba* ragról pedig ezt: „Helyneveken váltakozik a *-ra*, *-re* sublativusi raggal (*Debrecenbe* — *Szegedre*)” (1968¹: 197). Szabó Géza A helységnevek ragozásának nyelvföldrajzi és nyelvészociológiai kérdéséhez című cikkében (MNYTK. 160. sz. 137–9) többek között arra hívja föl a figyelmet, hogy a helynevek ragos alakjainak az elemzése a névtan és a grammatika számára egyaránt tanulságos. A szabályokról szólva ő „helységnévragozásunknak túlzottan bonyolult szabályrendszere”-t (139) említi. A legújabb szakvélemény sem összegezhette mást, mint a következőt: „A raghasználat bonyolult, egyértelmű szabályokba alig foglalható; általában a név véghangzója, ill. az összetétel utótagja a mérvadó” (Nyelvművelő Kézikönyv I: 675 *f ö l d r a j z i n e v e k h e l y h a t á r o z ó i r a g j a i* a.). Ennek igazát fényesen bizonyítja az, hogy a kevésbé vagy egyáltalán nem ismert magyar helynevek toldalekolásában mi, magyar anyanyelvűek is bizonytalanok vagyunk, illetőleg ha „biztosak” vagyunk is dolgunkban, mások véleményéhez képest mellőfoghathatunk. Nyelvérzésem szerint én például azt mondom: *Csepregen*, de tudom, a csepregiek — a legilletékesebbek — *Csepregben*-t mondanak. Megyei földrajzinév-gyűjteményeink tartalmazzák minden egyes település nevének a helyi használat szerinti bizonyos ragozott alakjait. Arra vonatkozólag azonban nem adnak felvilágosítást (nem volt feladatuk), hogy a szomszédos és távolabbi települések neveit hogyan ragozzák a kutatópontokon. Éppen ezért kellő nyelvföldrajzi adatok hiányában nem tudjuk, h o l k e z d ő d i k a „b i z o n y t a l a n s á g i s á v” a helynevek helyhatározóragos alakjainak a használatában (néhány nyelvföldrajzi adatra l. mégis a nyelvatlasz anyagát: Balogh Lajos: MNY. 1980. 222–3).

Kísérletképpen budapesti bölcsészhallgatókat kérdeztem meg, hogyan toldalekolnának néhány, számukra ismeretlen falunevet. Az eredmény: a bizonytalanság mellett

voltak eltérések is a vélemények között. Nem közismert helyneveink következetlen ragozásával természetesen az írott nyelvben is találkozhatunk. Magam például Győr-Sopron megyei és országos napilapban egyaránt találkoztam két Győr-Sopron megyei helység (Beled és Mihályi) nevének a helyi nyelvhasználathoz képest helytelen használatával, ti. a *Beleden és Mihályin* alakkal a helybéliek és környékbéliek *Beledben és Mihályiban* alakjával szemben. Csupán jellemző érdekességeként említem meg, hogy egyik hivatalos oklevelemben is ez került a „született” rubrikába: *Mihályin*. Számomra ez olyan, mintha azt látnám vagy hallanám: *Budapestben*.

2. Az említett okok adták az ötletet, hogy számbavegyem azokat a környékbeli helyneveket, amelyek szülőfalumban közismertek. Vizsgálatom tárgya tehát a mihályiak aktív névkészletébe tartozó, szóban forgó magyar helyneveknek a helyi nyelvjárásban normatív használatú, *hol?*, *honnan?*, *hová?* kérdésre felelő helyhatározóragos alakjai. (A közismert város-, illetőleg településneveket, aminő például *Budapest*, *Debrecen*, *Pécs*, *Szeged*, *Vác*, bizonyos hangtani eltéréseket nem tekintve ugyanúgy ragozzák Mihályiban is, mint a köznyelvben.)

3. A h e l y n e v e k. (Megjegyzés: elől áll a helynevek hivatalos alakja. Ezt követi a dőlt betűs mihályi alapalak, majd a kettőspont után a ragos alakok. Első helyen a *hol?*, majd a *hová?*, végül a *honnan?* kérdésre felelő formák. A *hol?* és a *hová?* kérdésre felelő BAN és BA ragok a nyelvjárásban egybeesnek, s a BA-típusban realizálódnak. Ezért amikor ilyen előfordul a listában, a két azonos alak helyett csak egyet közlök. A BŐL és a RŐL -je követő mássalhangzós kezdetű szó előtt általában kiesik, például: *Babotrá gyűtt akkor haza*. Ezt adataimban nem jelölöm, miként a diftongusokat s a hangtani változatokat sem.)

Agyagosszergény *Szerginy*: *Szergimbe*, *Szergimbül* | Árpás *Árpás*: *Árpásonn*, *Árpásro*, *Árpásrul* | Babót *Babot*: *Babotonn*, *Babotra*, *Babotrul* | Bágyogszovát *Bátyokszovát*: *Bátyokszovátonn*, *Bátyokszovátro*, *Bátyokszovátrul* | Balf *Balf*: *Balfonn*, *Balfra*, *Balfrul* | Barbacs *Barbacs*: *Barbacsonn*, *Barbacsra*, *Barbacsrul* | Beled *Beléd*: *Belédbe*, *Belédből* | Bezi *Bezi*: *Bezinn*, *Bezire*, *Bezírul* | Bogyoszló *Bogyoszló*: *Bogyoszlónn*, *Bogyoszlóra*, *Bogyoszlórol* | Bősárkány *Búsárkán*: *Búsárkámbo*, *Búsárkámbul* | Bük *Bük*: *Bükönn*, *Bükre*, *Bükűrül* | Celldömölk *Cel*: *Celbe*, *Celbül* | Círák *Círák*: *Círákonn*, *Círákro*, *Círákrul* | Csapod *Csapod*: *Csapodonn*, *Csapodra*, *Csapodrul* | Csepreg *Csepreg*: *Csepregénn*, *Csepregre*, *Csepregről* | Csermajor *Csermajor*: *Csermajorba*, *Csermajorbul* | Csorna *Csorna*: *Csornánn*, *Csornáro*, *Csornárol* | Dénesfa *Dénésfa*: *Dénésfánn*, *Dénésfáro*, *Dénésfárol* | Dör *Dör*: *Dörbe*, *Dörbül* | Edve *Edvő*: *Edvénn*, *Edvére*, *Edvérül* | Egyed *Egyéd*: *Egyédénn*, *Egyédre*, *Egyédrül* | Enese *Enése*: *Enésénn*, *Enésére*, *Enésérül* | Farád *Farád*: *Farádonn*, *Farádro*, *Farádrul* | Fertőboz *Fertőboz*: *Fertőbozonn*, *Fertőbozra*, *Fertőbozrul*, ill. *Boz*: *Bozonn*, *Bozra*, *Bozrul* | Fertőd *Fertőd*: *Fertődénn*, *Fertődre*, *Fertődrül* | Fertőendréd *Endréd*: *Endrédénn*, *Endrédre*, *Endrédrül* | Fertőhomok *Fertőhomok*: *Fertőhomokonn*, *Fertőhomokra*, *Fertőhomokrul* | Fertőszentmiklós *Szemmiklós*: *Szemmiklósonn*, *Szemmiklóstra*, *Szemmiklósrul* | Fertőszéplak *Szíplak*: *Szíplakonn*, *Szíplakra*, *Szíplakrul* | Fertőrákos *Fertőrákos*: *Fertőrákosonn*, *Fertőrákosra*, *Fertőrákosrul*, ill. *Rákos*: *Rákosonn*, *Rákosra*, *Rákosrul* | Győró *Győró*: *Győróba*, *Győróból* | Harka [1947 óta *Magyarfalva*] *Harka*: *Harkánn*, *Harkáro*, *Harkárol* | Hegykő *Hétykő*: *Hétykőnn*, *Hétykőre*, *Hétykőrül* | Hidegség *Hidegség*: *Hideksigénn*, *Hideksigre*, *Hideksigrül* | Himód *Himod*: *Himodonn*, *Himodra*, *Himodrul* | Hövej *Hövej*: *Hövejénn*, *Hövejre*, *Hövejrül* | Iván *Iván*: *Ivámbó*, *Ivámbul* | Jobaháza *Jobaházo*: *Jobaházánn*, *Jobaházáro*, *Jobaházárol* | Kapuvár *Kapuvár*: *Kapuváronn*, *Kapuvárró*, *Kapuvárrul*, ill. *Kapuvádrott*, *Kapuvára* | Kenyeri *Kényeri*: *Kényeribe*, *Kényeribül* | Kisfalud *Kisfalud*: *Kisfaludonn*, *Kisfaludra*, *Kisfaludrul* | Kóny *Köny*: *Könyba*, *Könybul* | Kópháza *Kópházo*:

Kópházánn, Kópházáro, Kópházárul | Lövő Lövő: Lövőnn, Lövőre, Lövőrül | Magyarke-resztúr Kérésztur: Kérészturonn, Kérészturra, Kérészturrul, ill. Kérészturott, Kérészturá | Mi-hályi Miháli: Miháliba, Mihálilul, ill. Miháji: Mihájiba, Mihájibul | Móríchida Móríchí-da: Móríchidánn, Móríchidáro, Móríchidárul | Mosonmagyaróvár Magyaróvár: Magyar-óvárónn, Magyaróvárro, Magyaróvárrul, ill. Magyaróvárótt | Nagycenk Naccénk: Naccénk-
kén, Naccénkre, Naccénkrül | Nagylózs Lozs: Lozsónn, Lozsra, Lozsul | Nemeskér Némés-
kér: Néméskérenn, Néméskérrre, Néméskérrül | Nick Nick: Nickénn, Nickre, Nickrül | Oslí
Oslí: Osliba, Oslilul | Páli Páli: Páliba, Pálilul | Pannonhalma Panonhalma: Panonhal-
mánn, Panonhalmáro, Panonhalmárul | Peresztég Peresztég: Peresztégénn, Peresztégre, Pe-
resztegrül | Petőháza Petőházo: Petőházánn, Petőházáro, Petőházárul | Pinnye Pinnye:
Pinnyénn, Pinnyére, Pinnyérül | Potyond Potyond: Potyondonn, Potyondra, Potyondrul |
Pusztacsalád Pustacsalád: Pustacsaládonn, Pustacsaládó, Pustacsaládrul | Rábacsá-
nak Csanak: Csanakonn, Csanakra, Csanakrül | Rábakecöl Kecöl: Kecölbe, Kecölül | Rá-
bapordány Pordány: Pordámbo, Pordámbul | Rábatamási Tamási: Tamásiba, Tamásibul |
Répcelak Lak: Lakonn, Lakra, Lakrül, ill. Répcelak: Répcelakonn, Répcelakra, Répcelakrül |
Röjtökmuzsaj Röjtökmuzsaj: Röjtökmuzsajonn, Röjtökmuzsajra, Röjtökmuzsajrül | Sarród
Sarród: Sarródonn, Sarródra, Sarródrul | Sárvár Sárvár: Sárvárónn, Sárvárro, Sárvárrul
ill. Sárvárótt | Simaság Simaság: Simaságonn, Simaságó, Simaságrul | Sopronbánfalva
Bámfalva: Bámfalvánn, Bámfalváro, Bámfalvárrul | Sopronhorpács Horpács: Horpácsónn,
Horpácsro, Horpácsrül | Sopronkőhida Kűhida: Kűhidánn, Kűhidáro, Kűhidárul | Sop-
ronkövesd Kövezsd: Kövezsdénn, Kövezsdre, Kövezsdrül | Sopronnémeti Níméti: Nímétibe
Nímétibül | Szany Szany: Szanyba, Szanybul | Szárföld Szárföld: Szárföldénn, Szárföldre,
Szárföldrül | Szil Szil: Szilba, Szilbul, ill. Szilott, Szilá | Szilsárkány Szilsárkán: Szilsár-
kámbó, Szilsárkámbul | Tét Tét: Téténn, Tétre, Tétrül | Vadosfa Vadosfa: Vadosfánn,
Vadosfáro, Vadosfárul | Vág Vág: Vágónn, Vágro, Vágrul | Vásárosfalu Vásárosfalu:
Vásárosfalunn, Vásárosfalura, Vásárosfalurul | Veszkey Veszkey: Veszkeybe, Veszkey-
bül | Vica Vicca: Viccánn, Viccáro, Viccárul | Vitnyéd Vitnyéd: Vitnyédénn, Vitnyédre,
Vitnyédrül | Völcséj Völcséj: Völcséjénn, Völcséjre, Völcséjrül | Zsebeháza Zsebeházo:
Zsebeházánn, Zsebeházáro, Zsebeházárul.

4. Megjegyzések: 'A) A helynevek ismerete, illetőleg használata-
tuknak a gyakorisága azt mutatja, mely településekkel volt, illetőleg van a vizsgált
falunak szorosabb kapcsolata akár közvetlenül (például vásárokra járás, hivatalos ügyek
intézése vagy egybekelés miatt), akár közvetve (mások hozták híre stb.). Mihályinak és
környékének múltbeli és a jelenre is kiható Sopron-központúságát a felsorolt helynevek
jól mutatják: Sopron felé és Sopron közvetlen környékén minden településnek a nevét
ismerik és viszonylag gyakran emlegetik ma is. A „nyitás” Győr felé újabb keletű: a 60-as
évek közepén indult meg erőteljesebben.

B) A helynevek a változás tükrében: a) kiszorulóban van a
hol? kérdésre felelő (lokativusi) T és a hová? kérdésre válaszoló (lativusi) Á rag. Csak a
következő esetekben fordul elő a környékbeli települések nevei körül: Győrött, Kapuvárott
és Kapuvárrá, Kérészturott és Kérészturá, Magyaróvárótt, Sárvárótt, valamint Szilott és
Szilá. Csak az idősebb adatközlők használják, ők sem következetesen már. A Magyaróvár-
ótt és a Sárvárótt már-már kihaltak tekinthető (ezekre s itt nem említett társaikra l.
MNYTK. 164. sz. 33–4). De vö. a kapuvári nyelvjárásról (Mihályitól 10 km-re északra)
1938-ban írt sorokat: „Egy-két esetben még hallhatjuk az eredeti lativuszi -á, -é ragot:
Szilá megy vki, Fehérvárá, Sárvárá, Kapuvárá, Földvárá, Győré mennék” (Körmen-
di Margit, Kapuvár nyelvjárása. Kézirat. 1938, 48. Szeged, JATE. 486/1938-as jelzet).
— b) A köznyelvhez való hangtani közeledés jelei éppúgy mutatkoznak a tulajdonnevek
toldalékolts alakjain, ahogy a nyelvjárási közszói részlegében. Tehát: a BÓL és a RÓL

ragok nyelvjárási realizációjából egyre ritkábban esik ki a szótagzáró *l*. Azaz a *-rú*, *-rű* és a *-bú*, *-bű* mellett egyre gyakoribb a *-rul*, *-rül* és a *-bul*, *-bül* változat. Az *á* utáni *o*-zás (*lányo*, *Kópházo*, *Pápo*) a nyelvjárás ma is jellemző sajátossága, de a fiatalabbak nyelvében egyre gyakrabban hallható a köznyelvvél azonos vagy hozzá hasonló realizáció. Úgyszintén újabb jelenség az, hogy az összetett helynevek egy részének rövidebb formában való használata (például *Kecöl*, *Kövezsd*, *Szemmiklós*) mellett terjedőben van a fiatalabbak körében a hosszabb névformák használata (*Rábakecöl*, *Sopronkövezsd*, *Fertőszentmiklós*). — A nyelvjárási hangtani jelenségek bomlásának a következő alakpárok is (az elől állók a megíngott helyzetű — de még mindig — főalakok): *Kűszög* : *Kőszög*, *Miháli* : *Miháji*, *Szilsárcán* : *Szilsárcány*, *Szombathel* : *Szombathej*, *Veszkín* : *Veszkiny*. Egyáltalán nem változik viszont a *Babot*, *Himod* és *Vicca* (hivatalosan *Babót*, *Himód*, *Vica*). — A vizsgált helynevek négyötödéhez az *N*, *RA*, *RÖL* járul, s csupán egyötödéhez a *BAN*, *BA*, *BÓL*. Az erősen visszaszorult lativusi *Á* és lokativusi *T* már nem része a nyelvjárási normának: az előbbi mindössze három, az utóbbi hat helynévhez járul(hat) a vizsgáltak közül.

Kiss Jenő

A szaknyelvek helye a nyelv egészében és vizsgálatuk néhány kérdése

Kialakulásuk első időszakától kezdve a szaknyelvek az érdeklődés és a nyelvi vizsgálat tárgyát képezték. Voltak ennek belső, nyelvi okai is, legfőképpen azok az új szavak, amelyeket ennek a nyelvváltozatnak a kialakulása hozott létre, de voltak külső okai is, így mindennekelőtt a tudomány fejlődésével, a szakterület oktatásával összefüggő mozzanatok. A szaknyelv iránti érdeklődés napjainkban sem szűnt meg, sőt ha azt nézzük, hány elemző cikk és hány ilyen tárgyú előadás hangzott el, akkor inkább az érdeklődés fokozódásáról beszélhetünk. Megnőtt a vizsgálatot igénylő okok jellege és száma is: míg a szaknyelv szóállománya a tudományág fejlődése szempontjából ma is lényeges kérdés, az oktatás még a korábbiánál is jobban igényli a szaknyelv mivoltának tisztázását. Ez egyrészt abból fakad, hogy a felsőoktatásban az idegennyelv-oktatás keretén belül általánosan kötelezővé vált a szaknyelvek oktatása, másrészt, ami ennél még fontosabb, az anyanyelvi oktatáson belül is nagyobb teret kell adni a nyelvváltozatok ismertetésének. (Ld.: Benkő Loránd: Anyanyelvi nevelésünk néhány kérdéséről. *Nyr.* 105 [1981.]: 194—201, 198.) A szakközépiskolák számának megnövekedésével a szaknyelvek a részletesebben tanítandó nyelvváltozatok közé számítanak. (Nagy Ferenc: A szaknyelv a szakközépiskolai anyanyelvi nevelésben. *Nyr.* 105 [1981.]: 201—6). A fordítás szempontjából sem lett egyszerűbb a helyzet. A tudományok gyors fejlődése jelentősen megnövelte az idegen nyelvekből beözlő új szakkifejezések és kifejezésmódok számát, ami a magyar szaknyelvek megfelelő elemzését sürgeti.

1. A fokozottabb figyelem és a nyelvészeti elemzések nagyobb száma önmagában még nem okvetlenül jelenti azt, hogy a helyzet szaknyelveink vizsgálatára terén megnyugtató. Legalábbis ez látszik az utóbbi évek néhány cikkének elégedetlen hangjából. Lehetőséges ugyan, hogy például Karcsei Sándor ma már nem tartja mindenben időszerűnek az 1977-ben tett megállapítását, de akkor úgy gondolta, hogy szaknyelvünk vizsgálatában nem érvényesítettük kellőképpen azokat a szempontokat, amelyek a nyelv alakulásában a társadalmi, politikai, gazdasági, tudományos-műszaki változások hatásaként szükségszerűen érvényesülnek. Ezt írja: „... a szaknyelvkutatás nálunk még kezdeti állapotban van, területe, módszertana, a tudományos feldolgozás irányai még tisztázatlanok. A szaknyelvnek mint önálló nyelvi jelenségnek fogalma és tartalma még nincs kellően körül-

határolva, néha még a pusztá léte is vitatott. Ezért az e kérdéskörben megjelent közlemények java része inkább közírói, publicisztikai jellegű. ... A szerzőket minden esetben a nyelvrontás, az idegen szavak elleni harc gondolata, anyanyelvünk tisztaságának megővése, a nyelvművelés nemes célkitűzései vezették és vezetik" (Szaknyelveinkről és több jelentésű szavainkról. Nyr. 101 [1977.]: 158–63, 158).

Mondanivalójának központi gondolata — úgy érzem — arra vonatkozik, hogy nincs megnyugtató elképzelésünk a szaknyelv mivoltáról, és ennek következtében arról sincs, hogyan közelítsünk vizsgálatához. Ilyen gondolatokat másoknál is találunk. Kontra Miklósnak az orvosi nyelvről írt tanulmányát (NytÉ 109, [1981]) Dániel Ágnes azért nem tartja kielégítőnek, mert nem veszi tekintetbe azt a lényeges különbséget, ami a nyelv és a nyelvhasználat között van. Az utóbbi alapján nem szabadna csak a szókinés kérdésének vizsgálatára szorítkozni (Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat. Nyr. 106 [1982.]: 337–42, 338). Lényegében hasonló álláspontot képvisel Kabán Annamária is, amikor a tudományos nyelv fogalmának tisztázásától és mindenekelőtt a sürgetően esedékes stilisztikai jellegű vizsgálatok eredményeitől várja a szaknyelvekre vonatkozó ismereteink bővülését (A tudományos stílus fogalmának tisztázásához. Nyr. 106 [1982.]: 343–51).

A szaknyelv vizsgálatában kifogásolt egyoldalúságok, a nyelv és a használat közötti különbségek mellőzése, a stilisztikai jellegű vizsgálatok hiánya alapján a továbbiakban azt keressük, miben gyökerezik a szaknyelvek vizsgálatának jelenlegi gyakorlata, jogosan beszélhetünk-e arról, hogy a nyelv és nyelvhasználat között lényeges különbségek vannak, van-e helyük a funkcionális stilisztikai vizsgálatoknak a szaknyelvek elemzésében azaz lényegében igyekszünk majd meghatározni a szaknyelvek helyét a nyelv egészén belül. Ezzel együtt természetesen a szaknyelvek mivoltáról is képet kapunk, de úgy, hogy a szakszövegeket mint szövegfajtát a többihez viszonyítva vizsgáljuk.

2. A szaknyelvek „belső nyelvtípusként” jól észrevehető módon elkülönülnek az egységes irodalmi nyelven és köznyelven belül. (A „belső nyelvtípusokról” l. Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960, 32.) A nyelveknek ezt a belső tagolódását a nyelvészet már hosszabb ideje számon tartja, és ide sorolja a nyelvjárásokat meg egyéb csoportnyelv jellegű változatokat. Egymáshoz való viszonyukat és alapvető jellegzetességüket szemléletesen az fejezi ki, hogy közülük egyesek a nyelv vízszintes, mások a nyelv függőleges tagolódását adják.

A nyelv szókincsét vizsgálva a változatok közötti összefüggéseket Fábíán Pál így fejezi ki: „... a szókészletnek egy, a területi (nyelvjárási) megosztást keresztező tagolódása (mintegy függőleges tagolódása) figyelhető meg. Ez a következő: 1) a *csoportnyelvek* vagy *szakszókincsek*; 2) a *rétgenyelvek*; 3) a *zsargonok*” (A magyar szókészlet tagolódása. Benczéd József—Fábíán Pál—Rácz Endre—Velesov Mártonné: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976⁴, 464–99, 471).

A továbbiak szempontjából az idézett részre vonatkozóan három megállapítást szeretnék tenni. Első megjegyzésem arra vonatkozik, hogy itt hangsúlyozottan a magyar szókészlet különbségeiről van szó, de mögéje lehet érteni a nyelvi tagolódás meglétét is. Jól mutatja ezt Deme Lászlónak lényegében azonos felosztása azzal a különbséggel, hogy ő ezt Benkő Lorándhoz hasonlóan nyelven belüli nyelvtípusokra vonatkoztatja. Fő típusok nála a nemzeti irodalmi és az igényes köznyelv, a részlegtípusok lehetnek tájiai — a nyelvjárások, szakmaiak — ezek a szakmai nyelvek, a társadalmi csoportok részlegnyelvei és a műveltségi részlegnyelvek, illetve külön részlegtípusként a műfajiak változatai (A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978. 152–9).

Másodiknak azt szeretném kiemelni, hogy a csoportnyelvek itt a szakszókincsekkel vannak azonosnak véve, azaz: ez a tagolás nem tesz különbséget a csoportnyelv és a szakszókincs között.

Harmadik megjegyzésem arra vonatkozik, hogy ebben a felosztásban ugyan külön szerepelnek a csoportnyelvek, a rétegnyelvek és a zsargonok, de ezek mind azonos szinten belüli eltéréseket jelölnek, mind a „függőleges” tagolás jellegzetességei. Ezt a megállapítást még alátámasztják egyéb csoportosítások, amelyekben Fábíán Pál osztályozásával szemben elmosódik vagy akár meg is szűnik a csoportnyelv, rétegnyelv és zsargon közötti különbség.

Az említett eltérések néha csak a fogalom leszűkítésének elmaradása miatt válnak bizonytalanná. Bárczi Géza pl. így ír: „Tágabb értelemben s főként gúnyosan, lenézően, *argot*-nak, *jargon*-nak szokták hívni minden csoportnyelv szóanyagát, így a mesterségek külön szókincsét meg a tudományos műszavakat is, azaz minden olyan szót vagy kifejezést, amely az irodalmi és köznyelven kívül keletkezett. . .” (A pesti nyelv. MNy 27/28 [1931—32.], illetve ismét: A magyar nyelv múltja és jelene. Gondolat, Budapest, 1980. 237—79, 239). Bár Bárczi később a tudományok műszókészletét kiemeli az irodalmi nyelv különböző használati formái közül, az egyes szókincsrétegek sajátos stilisztikai hatását tárgyalva a tájnyelvi szavakkal egy sorban elemzi a jassznyelvi szavakat és a mesterségszavakat (Stilisztikai tanulmányok, 1961., illetve: A magyar nyelv múltja és jelene 370—417). A Magyar értelmező kéziszótár sem egyértelműen csak a szakmai besorolhatóságot tartja jellemzőnek akkor, amikor a csoportnyelveket meghatározza. A csoportnyelv: „Valamely nyelvnek egy-egy *társadalmi v. foglalkozási* csoport sajátos szókincséből meghatározott változata; zsargon. A bányászok csoportnyelve.” (A magam kiemelése. — H. Gy.)

Hasonló a helyzet másoknál is. Hajdú Mihály például egészen általánosan minden nyelven belüli tagolódásnak csoportnyelv jelleget tulajdonít. „. . . ha egy meghatározott számú embercsoport kommunikatív érintkezéseiben (beszéd, írás) az egységesnek tekintett köznyelvtől való eltérés kimutatható szabályszerűségeket mutat a nyelvi rendszer bármely területén (hangrendszer, szókincs, mondat szerkesztés), mindenképpen csoportnyelvről kell beszélnünk. . . .” (A csoportnyelvekről. Magyar csoportnyelvi dolgozatok I. ELTE, Budapest, 1980. 8).

Mindezekből két következtetés eléggé egyértelműen levonható: 1. a szaknyelv egyfajta csoportnyelv, 2. a szaknyelvet (mindenekelőtt) a szókincse határozza meg.

A szaknyelv—köznyelv és a szaknyelv—csoportnyelv viszonyról két kérdésben hangzottak el módosító megjegyzések. Többen is felhívták arra a figyelmet, hogy a szaknyelv és az irodalmi nyelv, a szaknyelv és a köznyelv között szókincs terén nincs olyan éles különbség, mint amilyent első hallásra gondolni lehetne: nagyon sok a közös elem és sok olyan szó van, amelyről nehéz eldönteni, hova is tartozik. (Vö. pl.: Kovács Ferenc: Köznyelv, szaknyelv. MNy. 79 [1983.]: 21—8; Grétsy László: A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban. Kézirat.) Mások azt vették észre, hogy a különféle csoportnyelvek nem egyértelmű megkülönböztetésével a szaknyelveket a zsargonok közé lehet számítani, vagy azokkal egyenértékűnek lehet venni. Erre vonatkozóan minden bizonnyal Pusztai István fejezi ki egyértelműen a szakma véleményét, amikor a MMNyR. I. kötetében található tagolásra hivatkozva a következőket mondja: „Ezzel — akarva nem akarva — a szaknyelveket, nemkülönben a tudományok nyelvét . . . azonos szinten értékeli a kártyások nyelvével, a tolvajnyelvvél vagy a csibészek nyelvvel (jassznyelv és argó) sőt a dajka- és a gyermeknyelvvél is” (Szaknyelv és műhelyzsargon. Nyr. 99 [1975.]: 355—404) Azt hiszem, Pusztai Istvánnal nagyon is egyetérthetünk még akkor is, ha tudjuk, hogy a félreérthető csoportosítás mögött a különféle nyelvváltozatok nehezen áttekinthető és egyértelműen alig csoportosítható világa áll. Amit ő javasol, még csak megerősíti ezt a véleményt. Eltörölné a „csoportnyelvek” megnevezést és helyette a „különnyelvek” alatt az egyik oldalra a szaknyelveket tenné, a másikra a többit „alkalmi nyelvek” elnevezéssel. Vagyis: besorolni a szaknyelveket ő sem tudja, hanem önálló

egységként szembeállítja őket az összes többivel. (Látni fogjuk, hogyan választották mások is a nehézségekből való kimenekülésnek ezt az útját.)

Ezek a megjegyzések mindenesetre nem voltak eléggé nyomósak ahhoz, hogy a szaknyelveket ne vegyük csoportnyelvnek vagy csoportnyelv jellegűnek, és ne azokkal egy szinten vizsgáljuk őket. Erre utalt Grétsy Lászlónak a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán tartott előadása már a címével is: A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban. Ebben a szaknyelveket a jóval elterjedtebb móddal szemben nem a csoportnyelvek között tartja számon, hanem melléjük helyezi őket. (Kézirat, 10.) Ezzel külön is hangsúlyozni kívánja a minőségi különbséget, ami a két változat között megtalálható. Szerinte ez Pusztai István véleményétől eltérően nem abban (vagy nem csak abban) áll, hogy a szaknyelvek szókincse rendezettebb, rendszerszerűbb, mint a többi csoportnyelv, hanem abban, hogy a szaknyelvek társadalmilag értékesebbek, mint a többiek. Ez jól látható abból, „... hogy a szaknyelvekre, a tudományos nyelvre, a hivatali és közéleti nyelvre inkább a közérdekűség jellemző, viszont az olyan csoportnyelvekre, amilyen az ifjúsági nyelv, a dajka- és a gyermeknyelv, a családi nyelv, inkább a magánérdekűség, a magánjelleg, ...” (Kézirat, 19.)

„Tiszta” magánérdekről a csoportnyelvekkel kapcsolatban természetesen sohasem lehet beszélni, hisz ha egy nyelvváltozat mögött csoport áll, akkor az egyéni háttér is eltűnik. Az azonban kétségtelen, hogy a nyelvváltozatot képviselő csoportok súlya nagyon eltérhet attól függően, hogy az adott csoportnyelv a társadalom egészének szempontjából milyen tevékenységet közvetít. A csoportnyelv jellege így közvetlenül kapcsolatba kerül azzal a kérdéskörrel, hogy milyen feladatokat szolgál ki az adott nyelvváltozat a társadalom tevékenységének egészében kijelölhető részcelok megvalósításában, azaz hogy milyen funkcionális feladatokat lát el a nyelvváltozat. Erre a kapcsolatra Grétsy László is utal: „... gyümölcsözőbb és az objektív valóságnak jobban megfelel az a felfogás, amelyik a szaknyelveket és a csoportnyelveket nem süllyeszti le a szakmai, csoportnyelvi szókincs szintjére, hanem nyelvként kezeli őket. ... Ez a felfogásom legközelebb a Havránek és Mathesius nevével fémjelzett prágai nyelvész kör tagjainak a funkcionális nyelvekről, funkcionális stílusokról szóló elgondolárendszeréhez áll — elsősorban a funkciós, tudományos stb. nyelvet teljes egészében rendszer jellegű változtatéként kezelő K. Hausenblas nézeteihez.” (Kézirat 7.) Ezért is ért egyet azokkal, akik szerint a szaknyelvekre és a csoportnyelvekre vonatkozó vizsgálatoknak nem szabadna csak a szókincsre szorítkozniuk. Ám mindez szerinte úgy valósítható meg eredményesen, ha a szaknyelveket (mint már láttuk) a csoportnyelvekkel közösen, egymás mellé rendelt módon vizsgáljuk.

3. A szaknyelvek csoportnyelv jellegének, illetve funkcionális jellegének részletesebb vizsgálata előtt rá kell térnünk még egy kérdésre, amelynek megtárgyalása nélkül a szaknyelvek helyzetéről nem lehet megnyugtató véleményt mondani. Tudjuk, hogy nyelvváltozatnak nemcsak azok a jelenségcsoportok számítanak, amelyeket tájnyelv vagy irodalmi nyelv vagy csoportnyelv névvel nevezünk meg, hanem azok is, amelyek a kifejezésmód egységes változtatát alkotják, azaz nyelvhasználati formák. Első hallásra úgy tűnhet, a kétfajta nyelvi formarendszer között oly nagy a különbség, hogy nem lenne szabad őket egyformán nyelvváltozatnak nevezni. A nyelvészek által adott válaszok azonban nem ilyen egyértelműek. Eltérőek a vélemények már abból a szempontból is — a történeti szemléletű nyelvtudományban ez a kérdés közvetlenül adódik —, hogy milyen alapon jönnek létre maguk a nyelvváltozatok.

Saussure szerint a nyelvi változások legfőbb okát a jel és jelzett közötti viszony megváltozásában, módosulásában kell keresnünk. A hely jellegű és az idő jellegű tényezőkkel kapcsolatban ő az időtényezőt tartja fontosabbnak, amely a létrejövő dialektikus különbségeknek eredendő okozója (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat, Budapest, 1967. 100—4). Saussure tehát nem választja el élesen a földrajzi és történelmi

okokat, hanem inkább egy közös hatásra hivatkozik. Ehhez hasonló Martinet-nek a nézete is, de nála a földrajzi tényező egy szociológiai tényezővel társul egy általa földrajzi és szociális „tér”-nek nevezett valóságban (Sztrukturnie variacii v jazike. Novoe v lingviztike IV. Moszkva, 1965. 451). A nyelv tagolódását kiváltó okok tehát ezek szerint a nyelvészek szerint nem válnak el élesen, hanem meglehetősen komplex módon összefonódnak, aminek következtében a kialakuló változatok is nehezen határozhatók meg.

A földrajzi, szociális és nyelvhasználati változatok szoros kapcsolatára utal R. Jakobson, amikor a funkcionális dialektusokról úgy beszél, hogy azok a funkcionális stílusokkal egyenértékűek: „A különböző funkcionális dialektusoknak, azaz a nyelv különböző stílusainak vizsgálata alapján megmászította a nyelv változásáról vallott fölfogásunkat. Egy folyamatban lévő változás két állapotát a nyelv egyidőben meglévő két stílusváltozatoként kezdték értelmezni, a változást magát pedig szinkrón tényként kezelték, melyet más szinkrón tényhez hasonlóan funkcionális nézőpontból kell elemezni a nyelvi rendszer egészéhez viszonyítva” (Razrabotka celevoj modeli jazika v evropejszkoj lingviztike v period mezsdu vojnami. Novoe v lingviztike IV. Moszkva, 1965.).

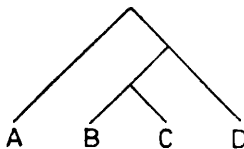
A nyelvváltozatoknak funkcionális alapon történő megkülönböztetése, a funkcionális dialektus és a funkcionális stílus fogalmának bevezetése ismert módon a Prágai Kör eredményeihez tartozik. A strukturalizmus különféle válfajai közül az ő irányzatuk hangsúlyozta a leghatározottabb formában, hogy a nyelv struktúrája nem immanens jellegű, zárt belső rendszer, hanem kifelé irányul, és valójában csak olyan külső célok szemszögéből látható meg, amelyek elérésére a nyelvi mű irányul. Saussure-nek a nyelvi valóságot két területre osztó elképzelései alapján ezt a struktúrát kereshetjük a langue-ban és a parole-ban, azaz Bohuslav Havránék szerint a funkcionális dialektusokban (nyelvekben) és a funkcionális stílusok különböző változataiban. Bühler alapvető nyelvi tulajdonságainak, a nyelv fő szemiotikai feladatainak megfelelően Havránéknél három funkcionális nyelvet találunk: 1. a társalgási nyelvet, 2. egy speciális nyelvet, amelyet elméleti (a tudomány nyelve) és gyakorlati speciális nyelvre oszt, valamint 3. a poétikus nyelvet. A parole síkján kialakuló funkcionális stílusok a kifejezőmód szervezésével, körülményeivel és megvalósulási módjaival vannak kapcsolatban és bináris oppozíciók szerint rendezhetők: nyilvános — intim, monológ — dialógus, szóbeli — írásbeli (Zadaesi literaturnovo jazika i evo kultura. Prazsszkij lingvizticseskij kruzsok. Moszkva, 1967).

A stilisztikai és nyelvészeti szempontoknak ez az összefonódása és a szövegek elemzésére való fölhasználása már tulajdonképpen korábbi keletű, de a prágai strukturalista iskolában kapta meg azt az elméleti megalapozást, amely az elgondolást a további eredmények elérésére alkalmassá tette.

A szűken értelmezett hagyományos stilisztikának a felbomlása olyan értelemben, hogy a művészi értékű írásművek egyedi jellegzetességeinek intuitív elemzése helyett objektív és formai szempontokat keresett, valamint hogy a szépirodalmi alkotások mellett érdeklődését más nyelvi produktumokra is kiterjesztette, már a század első évtizedében megindult. Első szervezett keretét ennek a munkának az OPOJAZ adta. A prágai eredményekkel így mintegy azonos időben a szovjet nyelvészetben is megtalálhatók voltak a funkcionális stilisztika elgondolásai, de bizonyos különbségekkel. A legfontosabb eltérés abban állt, hogy az oroszországi kezdeményezéseknek megfelelően a funkcionális szempontokat a stilisztikai osztályozás más szempontjaival vegyesen alkalmazták. Az utóbbiak között volt az expresszivitáson alapuló stilisztika a maga hagyományosan hármas (ünnepélyes, semleges, közönséges) főosztásával és a műfajok szerinti tagolás, és ezek mellett a funkcionális szempont csak mintegy kiegészítő szerepet kapott (T. B. Buligina: Prazszkaja lingvizticseskaja skola. Osznovnie napravlenija sztrukturalizma. Moszkva, 1964. 116).

A prágai strukturalizmus alapfelfogását napjainkban Hausenblas képviseli. A szövegfajták kérdését vizsgálva úgy találja, hogy a nyelvészet azok közé a tudományok közé tartozik, amelyek tudományuk legalapvetőbb tárgyának osztályozását még nem végezték el (Karel Hausenblas: *On the Characterization and Classification of Discourses*. TLP 1 (1964.) 67–84). Ahhoz, hogy ezt az igencsak fontos igényt ki lehessen elégíteni, olyan felosztást kell találni, amelyik a kommunikáció egészét átfogja, eleget tesz a gyakorlatnak és igyekszik megközelíteni a valóságot. A legtöbbet ígérő tagolás szerinte a funkció alapján végezhető el, melynek beszélt és írott, illetve dialogikus és monologikus változatai vannak. A funkcionális nyelvváltozatok nála a következők: 1. a hivatalos és a tudományos stílusváltozat, 2. a publicisztika, 3. a társalgási változat, 4. a művészi változat. Részletes ismertetést ad a stílusjegyek megállapítására, melyek ellentétpárok alapján csoportosíthatók: az egyszerűség és összetettség, a függetlenség és függőség, a folytonosság és megszakítottság figyelembevételével.

Már Havránék és Hausenblas csoportjai is jól mutatják, hogy a funkcionális szempont alkalmazása nem jelenti egyúttal azt is, hogy a kapott osztályok egyértelműen meghatározhatók, és azonosak lesznek mindenkinél. Ennek szemléltetésére érdemes lesz néhány olyan elképzelést felsorolni, amelyik a szovjet funkcionális stilisztika képviselőitől származik. Elise Riesel az alábbi változatokat különbözteti meg: 1. tudományos nyelv, 2. hivatalos nyelv, 3. publicisztikai, 4. szépirodalmi és 5. köznap nyelv. Nála tehát 5 csoport van, de ezek száma egyes szerzőknél hétig is emelkedhet, pl.: 1. köznyelvi-irodalmi, 2. poetikus, 3. publicisztikai-politikai, 4. hivatali, 5. tudományos, 6. szakmai, 7. társalgási (B. V. Murat: *Ob osznovnih problemah sztilisztiki*. Moszkva, 1957.). Az NDK nyelvészetéből két tagolást érdemes megemlíteni. Fleischer és Michel 1975-ben megjelent könyvében (*Stilistik der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig) ugyancsak négy funkcionális stílusfajtát találunk a köztük található hierarchikus viszony feltüntetésével együtt:

itt: A = köznyelvi-társalgási, B = tudományos, C = hivatalos, D = szépirodalmi. Anita Steube a nyelvnek már csak három funkcionális alrendszerét különbözteti meg: a társalgását, az esztétikai igényűt és a szaknyelvit (A. Steube: *Funktionalstilistische Differenzierungen der Sprache*, LAB 10 [1974.] Leipzig, 114–9).

A felosztások eléggé változatosak, a csoportok számában 100%-os különbségek is vannak. Mindez egyértelműen mutatja, hogy a funkcionális stilisztika jelenleg még nem találta meg azokat az egységes szempontokat, amelyeknek alapján meg tudja adni a maga csoportosítását. Jele ez annak is, hogy a kommunikációnak a társadalmi igényekhez és helyzethez kapcsolódó céljai annyira sokfélék lehetnek, hogy rendszerezésük komoly nehézségekbe ütközik. Közös vonása mindegyik fölosztásnak, hogy a nyelvváltozatokat nem a nyelv egyéni használatának sokféleségében keresik, hanem olyan rendszereknek fogják fel őket, amelyek a nyelvi adottságok felhasználásában a körülményektől függő kifejezési lehetőségeket a kommunikáció céljának legjobb elérése érdekében fogják össze.

Mindezek után vessük fel most már azt a kérdést, valóban érdemes-e lényeges különbséget tenni egyrészt a nyelv létezési formáiként is értelmezhető nyelvjárások, csoportnyelvek, rétegnyelvek (társadalmi nyelvváltozatok), másrészt a nyelv használati szempontjait értékesítő stílusváltozatok között. A válasz csak az lehet, hogy az utóbbiak

is tekinthetők bizonyos értelemben létezési formáknak, hiszen ezeket sem a beszélő alakítja ki magának mindenegyes alkalommal, hanem csak kiválasztja azt a formát, amelyikre szüksége van. Riesel szerint „a funkcionális stílusok a beszélőnek használatra kész fonetikai, grammatikai és lexikális eszközök rendszereként állnak rendelkezésre”, azaz készen találja őket, amelyeket a nyelv megtanulása során el kell sajátítania (E. Riesel: *Der Stil der deutschen Alltagssprache*. Leipzig, 1970. 54).

4. A továbbiak szempontjából most két kérdés lényeges a számunkra: 1. a különböző osztályozások hogyan sorolják be a szakmainak nevezett nyelvváltozatot és 2. minek tekintsük végülis a szaknyelveket: a csoportnyelvek vagy társadalmi nyelvváltozatok egyikének vagy a funkcionális stílus egyik fajtájának.

A bemutatott funkcionális stílusok a mi szempontunkból annyiból fontosak, hogy eltérő módon sorolják be azt a nyelvváltozatot, amelyet mi szakmainak veszünk. Egyeseknél csak az ún. tudományos nyelv szerepel, másoknál emellett létezik még egy „szakmai-technikai” is. Az így megjelölt területeknek a terjedelme még attól is függ, van-e a csoportok között egy „hivatali” nyelv is, mert ennek hiányában újabb átfedésekkel kell számolnunk.

Abban mindenki egyetért, hogy sem a tudományos nyelvváltozatot, sem a szűken értelmezett szakmait nem lehet egységes változatnak tekinteni. Bármelyik csoportosítást fogadjuk is el, a szakmai nyelvhasználat területe mindenképpen további változatokra bontható még akkor is, ha eltekintünk ennek köznapitól értelmezésétől. Ennek megfelelően ugyanis még a jogi nyelvet vagy akár az irodalomkritika, a művészeti kritika nyelvét is ide kellene sorolni, nem pedig a hivatali vagy szépirodalmi csoportba.

A „tudományos nyelv” megjelölés nehézségeket okozhat, ha nem szerepel mellette még a „szakmai nyelv” is. Így ugyanis kérdésessé válhat, hogy tudományos jellegűnek vegyük-e az alkalmazott tudományok (orvostudomány, műszaki tudományok, mezőgazdasági, közgazdasági, pénzügyi tudományok) nyelvét is, vagy csak az ún. alaptudományokét (matematika, természettudományok, humán tudományok). Ha a szakszövegek nagy részét kitevő egyéb szövegfajtákra gondolunk, mindenképpen szükségesnek látszik, hogy a tudományos szövegek mellett (az alkalmazott tudományokat is ide sorolom) egy másik csoportot is bevezessünk a szakszövegek nagy csoportján belül, amit talán „alkalmazott szakszövegnek” lehetne nevezni. Ide tartoznának a szabványok, a szabadalmi leírások, a gyártási utasítások, a reklám, a piackutatás, a kereskedelmi levelezés, gazdasági kérdésekkel foglalkozó írások stb. nagy területe. Sőt ide sorolnám a tankönyveket és a népszerűsítő tudományos írásműveket is, nem pedig a publicisztika vagy a szépirodalom körébe.

A szakszövegek meghatározása körüli nehézségek az irodalomban is jól követhetők. Már Havránéknél is külön szerepel a speciális nyelvek között az elméleti jellegű tudományok és a gyakorlati jellegű speciális szövegek csoportja. Hármasszétást is találunk: elméleti nyelv (a tudományok nyelve), szakmai köznyelv és a gazdasági-kereskedelmi nyelv (*Verteilersprache*) (l. Walter v. Hahn: *Fachsprachen*. *Lexikon der germanistischen Linguistik*. Tübingen, 1973. 283–6). Lothar Hoffmann öt csoportot különböztet meg a szaknyelveken belül: A) az elméleti tudományokat, B) a kísérleti tudományokat, C) az alkalmazott tudományok és technika nyelvét, D) a termelés nyelvét és E) a fogyasztás nyelvét (*Kommunikationshilfsmittel Fachsprache. Eine Einführung*. Berlin, 1976.). Eduard Beneš még ezt a csoportosítást is túlságosan durvának találja, hisz mindezek mellett elképzelhető egy keresztirányú csoportosítás is, amelyik a különböző tudományterületeket vagy szakterületeket (gépészet, vegyészet, textilipar stb.) veszi alapul (Eduard Beneš: *Die formale Struktur der wissenschaftlichen Fachsprache in syntaktischer Hinsicht*. Theo Bungarten (Hrsg.): *Wissenschaftssprache*. München, 1981. 185–212).

Nem lehet kétséges, hogy „... az egyes nyelvek belső típusait egy adott szinkrón nyelvállapotban a nyelvközösség bizonyos csoportjaihoz való tartozásuk feltétlenül jellemzi” (Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. 30). Ennek alapján a szaknyelveket teljes joggal lehet csoportnyelveknek vagy Grétsy László terminológiája szerint társadalmi nyelvváltozatnak tekinteni még akkor is, ha tudjuk, hogy ezzel a nyelvváltozat és az őt képviselő csoport között nincs egyértelmű megfelelés. Semmiképpen sem szabad azonban csak a besorolás kérdésénél megrekednünk. Fontosabb ennél az, milyen következtetések vonhatók le ebből a nyelvváltozat vizsgálatára vonatkozóan, azaz: mit keresünk, mit kereshetünk a besorolás alapján a szaknyelvek tulajdonságai között. Azzal ugyanis, hogy a szaknyelvet társadalmi nyelvváltozatnak vesszük, eleve azt is föltételezzük, hogy bizonyos tulajdonságokra is számítunk. A továbbiak érdekében nézzünk most csak kettőt:

1. A társadalmi nyelvváltozatok már elnevezésüknél fogva szemben állnak az egész nyelvközösségre érvényes irodalmi nyelvvel vagy köznyelvvél. Lényeges jegyeik éppen azokból a tulajdonságaikból adódnak, amelyekkel elkülönülnek a mindenkire érvényes nyelvhasználattól, a nem csoport jellegű közösségi nyelvtől. A társadalmi nyelvváltozatokat úgy ismerhetem meg a legjobban, ha tudom, miben térnek el a többi változattól, mi az, ami bennük más, mint a többiben.

2. A köznyelvvél való szembenállás miatt a társadalmi nyelvváltozatokra az egész nyelvközösséget képviselő nyelvi, nyelvhelyességi követelmények csak nehezen vagy egyáltalán nem érvényesíthetők. Egészen egyértelműen látható ez a tájnyelvek esetében (földrajzi csoportnyelvek), de nyilvánvalóan így van ez más csoportnyelvekkel is (gyermeknyelv, diákn nyelv stb.). Tudjuk, hogy a szakmai nyelv képviselői is támasztanak néha ilyen igényeket. Csoportnyelvi alapon az ilyen kívánságok nagyon is érthetők.

A funkcionális stilisztikai osztályozás fölöslegessé teszi az említett aggodalmakat:

1. Itt szó sem lehet olyan résznyelvekről, amelyek a közös nemzeti nyelvvel szemben állnak vagy azon belül helyezkednek el. A funkcionális nyelvváltozatok mindegyike a köznyelv egészére vonatkozik és legfőljebb önmagán belül hordozza azokat a különbségeket, amelyek a csoport jellegű eltérésekből adódnak (pl.: műhelyszargon a szaknyelvben, nyelvjárási színezetű irodalmi nyelv, a társalgási nyelv különböző szintjei stb.). A csoportjelleg a funkcionális nyelvváltozat jellemzésében nem játszik szerepet, vagy csak nagyon mellékes kritérium.

2. A funkcionális nyelvváltozatok elemzésében a hangtani, lexikális, szintaktikai, szövegtani szempontok egyaránt fontosak, nincs közöttük olyan, amelyik „mindenekelőtt” vagy „elsősorban” fontos lenne. Legfőljebb arról lehet szó, hogy bizonyos közlési célok elérésére egyes grammatikai vagy lexikai eszközök alkalmasabbak, mint mások, és előnyösebben használhatók. Ilyen szerepük van például a szakszavaknak, de mellettük legalább ennyire fontosak azok a mondat- és szövegszerkesztési eljárások, amelyekkel a logikai következetesség és a szükséges egyértelműség biztosíthatók.

3. A nyelvhelyesség kérdésében is más a helyzet, mert a funkcionális stílusváltozatok mintegy igénylik a nyelvhelyesség szempontjainak alkalmazását. Így mérhető le a felhasznált eszközök, hogy a változat kommunikációs feladatait a lehető legjobban ki tudják szolgálni, másrészt azt is biztosítani kell, hogy egy adott változat a többihez viszonyítva ne „zsargonosodjon el”. Ez az utóbbi szempont, amelyik a változatok nagyfokú egyenrangúságát hangsúlyozza, Grétsy László megfogalmazásából is kiolvasható: „... sommásan csupán annyit mondhatunk, hogy a szaknyelvek és a csoportnyelvek, összefoglaló elnevezéssel a társadalmi nyelvváltozatok úgy helyezkednek el az irodalmi és a köznyelv mellett — hangsúlyozom: mellettük, nem alattuk, hiszen sajátos, csak rájuk jellemző eszközeik is vannak, hogy minden ponton érintkeznek, sőt jelentékeny mértékben átfedésben vannak amazokkal. . . .” (i. h. 24). Kérdéses azonban, hogy a társadalmi nyelv-

változatokat oda lehet-e állítani az irodalmi vagy köznyelv mellé. Hiszen mihelyt ilyen változatokról beszélünk, máris föltételezzük, hogy az általános elterjedtséggel szemben (jelen esetben az irodalmi nyelv vagy köznyelv ezt képviseli) kisebb (társadalmi) csoportok állnak, amelyek súlyukban és (nyelvi) jelentőségükben kielégítő összevetést a használók számának azonos szintjén aligha tesznek lehetővé. Ha pedig az összevetést nem ezen a szinten végezzük, hanem az általános nyelvi norma szintjén, akkor — úgy érzem — a szaknyelvről már nem mint csoportnyelvről beszélünk, hanem mint olyanról, amelyik a nyelv egészén belül egy külön feladatot lát el.

5. Az eddigiek alapján kimondhatjuk, hogy a szaknyelveket lehet ugyan csoportnyelv jellegűnek venni, de ezzel együtt jár az is, hogy a rájuk jellemző szókincsre vonatkozó vizsgálatok kerülnek előtérbe vagy kapnak kizárólagos hangsúlyt. Ha most nem is vizsgáljuk meg részletesebben azt a kérdést, mennyire tudták ezek az elemzések szaknyelveink lényeges tulajdonságait föltárni — ahhoz nem férhet kétség, hogy értékes eredményeket hoztak — azt mindenképpen el kell ismernünk, hogy a funkcionális stilisztika a szövegek vizsgálatának szempontjait lényegesen gazdagabbá teszi azzal, hogy a hagyományos stilisztika kidolgozott eszköztárát és szempontjait is az elemzés rendelkezésére bocsátja. Ezek szemléltetésére szeretnék néhány szempontot ismertetni azokból, amelyek a funkcionális alapú szovjet nyelvészeti irodalomban használatosak a tudományos szövegek elemzésére: 1. a szövegek tagolása, 2. a tárgy fontosságát állandóan érzékeltető kommunikatív határozottság, 3. a jól kiépített logikai kapcsolatokkal kifejezett explicitás, 4. az általánosítás, ami a cselekvő háttérbe állítása mellett a cselekményt vagy a tárgyat emeli ki, 5. az olvasó figyelmének aktivizálása úgy, hogy a szerző megfelelő helyeken szubjektív értékelést is belefűz mondanivalójába, 6. az egyértelműség, ami az általánosan elfogadott terminológia és lehetőleg azonos jelentésű szinonimák alkalmazásával érhető el, 7. a közömbös vagy szinte száraz tárgyalási mód stb. (E. Sz. Trojanszkaja: *K obščej koncepcii ponimaniija funkcionálnih stilej. Oszobennoszti sztilja naucsnovo izlozsenija. Nauka Moszkva, 1976. 23–82, 79*). Ezek a stilisztikai tulajdonságok a szövegek különböző lexikai és szintaktikai eszközeiből közvetlenül vagy statisztikai összegezésekből olvashatók ki. A logikai fölépítésre pl. abból is következtethetünk, hogyan aránylik egymáshoz a különböző kötőszók használata a szakmai szövegekben és egy irodalmi esszében. (Az értékelést a Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézetében végeztük el számítógépen, összesen kb. 50 000 szóalakat tartalmazó szövegen. A táblázat a 99. oldalon található.) Ilyen és hasonló statisztikai adatok a funkcionális stilisztikai elemzéseknek csak egyik területét képezik.

6. Térjünk át most arra a kérdésre, hogyan tükröződtek a funkcionális szövegosztályozás szempontjai a magyar nyelvészeti kutatásokban. Általánosan ismert tény, hogy a prágai strukturalizmus a harmincas években nem tudott olyan hatást gyakorolni a magyar nyelvészetre, hogy csatlakozott volna ehhez az irányzathoz. Voltak ilyen irányú kezdeményezések, de ezek nyelvészetünk egészét nem érintették. A funkcionális stilisztika elgondolásainak elterjesztése szempontjából jelentősebb hatást az 1954-ben tartott III. Országos Magyar Nyelvészeti Kongresszus hozott az általános nyelvészet, a stilisztika és a nyelvjárástörténet kérdéseinek megbeszélése nyomán. Balázs János előadásában részletesen ismertette a funkcionális stilisztika addigi eredményeit, a Voproszi Jazikoznaniija lapjain éppen zajló vitát, E. Riesel stilisztikai munkáit. (A stílus kérdései. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Budapest, 1954. 103–77). Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején megjelenő stilisztikai munkákban már jól látszik a stilisztika feladatának új értelmezése. Fábrián Pál, Szathmári István, Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata c. egyetemi tankönyv 4. oldalán a következőket olvashatjuk: „Legújabbban a stílus meghatározásában azt a sajátos funkciót szokás figyelembe venni — miként Rieselnél láthatjuk —, amelyet a

Kötőszavak a szakszövegben és az esszében

kötőszók	szakszövegben gyakoriság	esszében gyakoriság	szakszöveg esszé
<i>és</i>	0,02137	0,02409	0,89
<i>s</i>	0,00123	0,00569	0,02
<i>de</i>	0,00099	0,00814	0,12
<i>azonban</i>	0,00135	0,00071	1,76
<i>hanem</i>	0,00260	0,00095	2,74
<i>ellenben</i>	0,00004	—	—
<i>ám</i>	—	0,00033	—
<i>vagy</i>	0,00509	0,00274	1,86
<i>illetve</i>	0,00087	0,00004	21,75
<i>ha</i>	0,00258	0,00250	1,03
<i>hogyha</i>	0,00004	—	—
<i>tehát</i>	0,00250	0,00023	10,87
<i>vagyis</i>	0,00027	0,00002	13,50
<i>azaz</i>	0,00023	0,00009	2,56
<i>mivel</i>	0,00083	0,00018	4,61

nyelvi elemek a társadalmi érintkezés különböző területein betöltenek.” Továbbá: „A magunk részéről azt tartjuk helyesnek, ha a stílus fogalmát nem szűkítjük le egyetlen nyelvi rétegre, és a meghatározásban a nyelvi eszközöknek a közlésben és a kifejezésben betöltött funkciójából eredő sajátos felhasználási módját, valamint a stílus alakulását befolyásoló legfontosabb tényezőket figyelembe vesszük.” Szathmári Istvánnak 1961-ben megjelent munkája (*A magyar stilisztika útjai*) az írásos közlés területén az alábbi stílusrétegeket különbözteti meg: 1. tudományos stílus, 2. publicisztikai stílus, 3. hivatalos stílus, 4. szépirodalmi vagy művészi stílus, 5. levélstílus, azaz szinte ugyanazokat, amelyek a funkcionális stílus változataiban is szerepelnek.

A stilisztika tágabb értelmezése ezekkel a megfogalmazásokkal egyértelműen adva van. Ezzel szemben szaknyelvünk stilisztikai (funkcionális stilisztikai) feldolgozására alig lehet példát találni. Kivételek természetesen vannak, mindenekelőtt annak a nyelvváltozatnak a feldolgozásában, amelyet hivatali stílusnak neveznek a különböző osztályozások. Ilyen szövegekről Deme László és nyomában mások adtak részletes leírást. (Ld. pl. a közigazgatási nyelvről írt cikksorozatot a *Nyelvőr* 1981-es évfolyamának négy számában.) Szűkebben szakmai jellegű szövegekre vonatkoznak Aujezsky László elemzései, aki az újságokban megjelenő időjárásjelentéseket dolgozta föl stilisztikai szempontok alkalmazásával. (Nyr. 86 [1962.]: 283—9, 88: 127—31, 90: 341—9, 95 [1971.]: 35—40). Bővében ilyen jellegű elemzéseknek még nem vagyunk.

Ha azt a kérdést tesszük fel, miért késlekedett nálunk a funkcionális stilisztika szempontjainak alkalmazása a szakszövegek elemzésében, akkor az okok között nemcsak belsőket találunk, olyanokat, amelyek csak a magyarországi nyelvészet helyzetére jellemzőek, hanem olyanokat is, amelyek kívülről jöttek. Az ötvenes évek után ugyanis olyan irányzatok jelentek meg a nyelvészeti kutatások színpadán, amelyek részben félreállították, részben bizonyos értelemben pótolni látszottak a funkcionális stilisztika által képviselt nézeteket. A generatív strukturalizmus „grammatikai kompetencia” fogalma egy ideális nyelv elképzelésére támaszkodik, amelyikben a nyelvi változatoknak (külön normaként) nem jut hely. Igaz, hogy a nyelvi rendszer fontosságának hangsúlyozása csírájában már Saussure nézeteiben is benne rejlik, de a generatív grammatika a szintaktikai kapcsolatok alapvető voltának hangsúlyozásával és megvalósulásukban megnyilvánuló törvényszerűségek kutatásának központi igényével háttérbe tudta szorítani a nyelvváltozatok iránti érdeklődést. A generatív grammatikának azok az újabb törekvései,

amelyekkel rendszerébe kívánja vonni a nyelvváltozatokat is, még nem tudtak kellőképpen kiteljesedni (l. Bierwisch, Manfred: A nyelvi szerkezet társadalmi differenciációja. Kultúra és szemiotika, szerk.: Gráfik Imre, Voigt Vilmos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 51—88). Nálunk, bár nem beszélhetünk egy tisztán generatív beállítottságú szakaszról, Prága hatása túl gyenge volt ahhoz, hogy a funkcionális nyelvváltozatok iránti érdeklődés tovább haladjon az ötvenes évek végén megkezdett úton.

A funkcionális stilisztikai vizsgálatok ellen hatottak kétségkívül azok az újabb nyelvészeti irányzatok is, amelyeknek kutatási területében szintén ott vannak a nyelvváltozatok. Elsősorban a nyelvpszichológiára és a szövegnyelvészetre gondolok, de ide vehetjük a beszédaktus-elméletből következő szövegvizsgálatokat is. Az összefüggéseket csak egészen röviden szeretném érinteni.

A szociolingvisztikát a nyelvváltozatok olyan szempontból érdeklik, hogy ezek megfelelnek valamilyen társadalmi réteg vagy valamilyen jellegzetes társadalmi tevékenység nyelvhasználatának (az utóbbiakat regisztereknek is szokták nevezni). Már ebből a nagyon rövid jellemzésből is látszik, hogy a nyelvpszichológia és a funkcionális nyelvi stílusvizsgálatok között nagy a hasonlóság. Nézőpontjaik azonban lényegesen eltérnek: a nyelvpszichológiai elemzésekben a stílus kérdése csak másodrendű helyet kap és módszer-tani szerepe van, sokkal fontosabbak számára azok az összefüggések, amelyek egy nyelvváltozat és az ezt hordozó társadalmi csoport között van (l. pl. B. Bernstein, W. Labov munkáit és a kérdéskörrel kapcsolatos magyar írásokat).

Hasonló a helyzet, ha a szövegnyelvészet és a funkcionális stilisztika viszonyát vizsgáljuk, bár meg kell hagyni, hogy a szempontok itt még jobban elmosódnak, hisz szövegnyelvészet helyett sokszor szövegstilisztikáról is beszélünk (l.: Szathmári István: A szövegstilisztika tárgyköréről. MNy. 79 [1983.]: 147—62). Ennek ellenére úgy tűnik, hogy ez a nyelvészeti ág fő feladatként az egyes szövegek belső szerkezetét vizsgálja, és fontosabb számára a szövegek kohézióját és koherenciáját mutató grammatikai vagy szemantikai eszközök vizsgálata, mint a jellegzetesen stilisztikai elemek leírása. Egyébként is, maguk a szöveggrammatikusok is úgy vélik, hogy vizsgálataik megbízható elvégzésének egyik lényeges feltétele az, hogy megfelelő szövegtipológiával, a szövegváltozatok megfelelő osztályaival rendelkezzenek. Ez pedig a funkcionális stilisztikának egyik alapvető feladata.

A beszédaktus-elmélet és a funkcionális stilisztika kapcsolatát más területen kell keresni. Alapot ehhez a beszédaktus elméletnek az a tétele szolgáltat, hogy beszédünkkel nemcsak tényállásokat fejezünk ki, hanem kijelentéseinknek cselekvés értékű is van, sőt szándékokat is kifejezésre juttatnak, amelyeknek a megvalósításában a cselekvésekre egyébként is érvényes társas viselkedés normáit kell alkalmazni. (Pléh Csaba—Radics Katalin: Beszédaktus-elmélet és kommunikációkutatás. ÁNyT. XIV. (1982.): 87—108, 97.) Az előzékenységnek, udvariasságnak, a figyelmességnek vagy a szándékos leplezetlen nyíltságnak alkalmazására mindenekelőtt a párbeszédekben nyílik lehetőség. Ennek megvalósításához a beszélő társ megléte helyett sokkal inkább arra van szükség, hogy nyelvi-leg a beszélgetés folytatását lehetővé tegyünk, és szóhasználatunkkal ne fojtsuk bele a másikba a szót. A szakszövegek egy jelentős területe — a kereskedelmi levelezés — párbeszéd jellegű, s elemzése egyértelműen azt mutatja, hogy az említett jellegzetességek nagyon is áthatják ezt a nyelvhasználati módot (Pongrácz Judit: Zur fachspezifischen Funktion nicht-terminologischer lexikalischer Einheiten in deutschsprachigen Texten aus dem Bereich der Aussenwirtschaft. Elhangzott az IDV Konferencián 1983-ban, kézirat).

7. Nem felelne meg a valóságnak, ha valaki a funkcionális stilisztikai kutatások jelenlegi helyzetéről azt a benyomást igyekezne kelteni, hogy ez az irányzat egy hibátlanul megalapozott és minden részletében kidolgozott elgondolást képvisel. A funkcionális

alapon végzett csoportosítás eltérő eredményei mutatják, hogy nehéz olyan kellően elhatárolt osztályokat találni, amelyek a szövegek egyértelmű besorolását minden esetben lehetővé tennék (l.: Antje Porsch: Die funktionalstilistische Theorie und ihre Verhältnis zur Differenziertheit der Sprache. Sprache und Gesellschaft, Band 17, Berlin 1981. 280—307). A megbízható elméleti alapok több irányból is kereshetők. Feltételezhető, hogy a nyelv és tárgya között nagyon szoros kapcsolat áll fenn, s a szaknyelvek jellegzetességeit azokról az összefüggésekből kell levezetni, amelyekkel a kifejezett valóság maga is rendelkezik. Ebben az esetben egy sajátos interdiszciplína segíthetne ahhoz, hogy a nyelvnek pl. „szakmai” (gazdasági, technikai) tulajdonságait föltárjuk. (Fülei-Szántó Endre: Gazdasági élet és kommunikáció. MNy. 79 [1983.]: 309—21), de az is elképzelhető, hogy a művészi —nem művészi szövegszerkesztési mód további részletezésével tisztán szemiotikai alapon is megadhatók azok a funkcionális tulajdonságok, amelyek megbízható szövegosztályokhoz vezetnek, és amelyek alapján a szövegek tulajdonságai megállapíthatók (l. Szöllősy-Sebestyén András: A tudományos és a szaknyelvek megkülönböztetése. Elhangzott a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán 1983-ban, kézirat). Ezek a lehetőségek a cikk alapvető mondanivalóját nem változtatják meg: a szaknyelvek helyének megállapítására és tulajdonságaik leírására a funkcionális stilisztika által nyújtott vizsgálati módszerek látszanak a legcélszerűbbnek és a legtöbb eredményt ígérőknek. A szókinszre és a terminológiára vonatkozó vizsgálatok mellett még hiányzanak a szaknyelv stilisztikai tulajdonságait részletező írások. A nyelvszociológia, a szövegnyelvészet, a beszédaktuselmélet és a funkcionális stilisztika viszonyának tisztázása további segítséget jelent ebben a munkában.

Hell György

Az angol igeidőaspektus-rendszer fordításnyelvészeti egybevetése magyar megfelelőivel

A történeti összehasonlító nyelvészetet és a kontrasztív nyelvészetet nemcsak azon az alapon lehet elkülöníteni egymástól (sőt esetleg egymás ellenpólusaiként értelmezni), hogy ez utóbbi nem-rokon nyelveket vet egybe, és az egybevetést nem diakrón, hanem szinkrón szempontból hajtja végre, hanem egy másik kritérium alapján is: az előbbi inkább a 'science pure' kategóriájába tartozik, az utóbbinál — már megszületése pillanatában¹ — a nyelvészeti kutatás haszna, felhasználásának a lehetősége is döntő szerepet játszott. Bár a kontrasztív kutatások eredményei alkalmazhatók a gépi fordítás és a nyelvtipológia területén is, a fő felhasználási terület mégis vitathatatlanul a nyelvoktatás megreformálásának a problémaköre.²

G. Nickel nézete szerint a kontrasztív elemzés keretűl akármilyen explicit nyelvészeti modellt felhasználhatunk (stratifikációs, transzformációs-generatív, tagmémikus stb.). Ez — annak ellenére, hogy a gyakorlatban a TG modell felhasználása az egyik legáltalánosabb — a kutatási módszerek olyan sokrétűségéhez vezetett, az elemzésekre olyan sokféle iskola nyomta rá a bélyegét, hogy számos nyelvész tagadta a kontrasztív nyelvészet önálló diszciplína jellegét.³

Bár a kontrasztív nyelvészet megítélésében nemcsak a nyelvészek körében voltak nagy eltérések, hanem a megítélés országról országra is változott, Nickel állásfoglalása óta sok változásnak lehettünk a tanúi. A kontrasztív kutatások elméleti jelentőségét ma már senki sem tagadja, hiszen az egybevetett nyelvpárok olyan tulajdonságaira derült fény, amelyek külön-külön történő vizsgálatuk esetén nem mutatkoztak volna meg. Ami pedig a gyakorlat számára jelentkező fontosságukat illeti, a számos országban (főleg a kisebb nyelveket beszélő országokban) nagy apparátussal lebonyolított kutatások nem kis mértékben növelték a nyelvoktatás (főleg a nagyobb európai nyelvek oktatásának) hatékonyságát.

A szövegnyelvészet, akár Z. S. Harris „Discourse Analysis” e. munkájának megjelenésétől számítjuk keletkezését, akár korábbiól,⁴ abból a koncepcióból indul ki, hogy

¹ R. Lado: *Linguistics across Cultures*. Ann Arbor, Mich. 1957., vagy az általa előzményként említett C. C. Fries: *Teaching and Learning English*. Ann Arbor, Mich. 1945. — bár, mint W. Nemser cikkeiből és előadásából megállapítható (*The Hungarian—English Contrastive Linguistics Project — Working Papers 1—7*), többen is igényt tartanak az úttörő szerepre, a legkorábbiak között például a Prágai Iskola (Mathesius, Trubetzkoy, Jakobson és mások).

² G. Nickel (Ed.): *Papers in Contrastive Linguistics*. Cambridge University Press, 1971. 1—3.

³ Uo. 4.

⁴ Z. S. Harris: *Discourse Analysis*. Language 1952., The Hague 1963.; de tudunk egy korábbi kísérletről is: Irene Nye: *Satzverbindung, besonders bei Livius* (USA-beli egyetemi doktori disszertáció 1912.) Kivonatolva az alábbi kötetben: W. Dressler (ed.): *Wege der Textlinguistik*. Darmstadt 1978.

„a szöveg az elsődleges nyelvi jel, a nyelv alapvető egysége, az ember nem mondatokban, hanem szövegben ír vagy beszél”.⁵

Mint minden viszonylag fiatal diszciplínánál, a szövegnyelvészetnél is megfigyelhető az egységes terminológia és koncepció hiánya. Az egyes országok egymástól független kutatási irányokat követnek, és — mint arra Kiefer is utal — nincs egységes szemléletű, önálló szövegelmélet.⁶ A szövegnyelvészeti kutatások jelentőségéből természetesen semmit sem von le, hogy sikerült-e általánosan elfogadott szövegelméletet létrehozni, sokkal meghatározóbb jellegű az a felismerés (és ebben döntő szerep jutott a szövegtannak a kohézióra, kontextusra, anaforára, kataforára, aktuális tagolásra stb. vonatkozó megállapításainak), hogy a nyelvi jelenségek értelmezésében egy bizonyos szemléletváltásra van szükség. A dolog egyszerűen abban áll, hogy a nyelvi jelenségek egy részét (nyelvenként enyhén eltérő módon, de mindenütt kimutathatóan) nem tudjuk a mondat oldaláról megközelíteni.

A fordításelméletet felfoghatjuk úgy, hogy a nyelvek egybevetésének tudományos igényéből jött létre (a tanfordítás szülte a tudományos igényű fordítás-egybevetést).⁷ Ezt a tudományszakot nevezi M. Wandruszka *Interlinguistik*-⁸nek, de nevezhetjük kontrasztív szövegnyelvészetnek is.⁹ A fordításelmélet hazánkban elfogadottabb koncepciója szerint ez a tudományszak A. V. Fjodorovtól származik, és a fordítások iránt a II. világháború után jelentősen megnövekedett igény szülte.¹⁰

Bár a szöveg eltérő definíciója alapján, de a fordításelmélet mindkét értelmezése felfogható kontrasztív szövegnyelvészetnek. Az utóbbi koncepció szerint azért, mert nem a nyelvi rendszereket, hanem azok szövegben megvalósuló működési mechanizmusát kutatja, az előbbi szerint pedig azért, mert a kontrasztív vizsgálatokat kiterjeszti a mondat feletti szféra nyelvi jelenségeire. Ebben az értelemben a fordításelmélet a kontrasztív nyelvészetnek a mondat feletti szféra kutatására alkalmazható egyik fejezete.

Ilyen kontrasztív szövegnyelvészeti elemzést végeztünk az angol igeidőaspektus-rendszer magyar megfelelőivel való egybevetése során. Ezzel kapcsolatban tisztázni kellett: 1. mit értünk azon, hogy a magyar igeidő-rendszer (és aspektualitás) ún. kontrasztív kategória — amennyiben egy bonyolultabb igeidőaspektus-rendszerrel vetjük egybe, mint amilyen például az angol vagy a spanyol; 2. mit értünk azon, hogy az angol igeidőaspektus szövegtani kategória? 3. milyen következményei vannak a két nyelv adott rendszerének interlingvális szövegszintű egybevetéséből származó megállapításoknak a nyelvi jelenségek szemléletére, ezzel kapcsolatban a nyelvoktatásra nézve?

Az első kérdés tárgyalásánál figyelembe kell venni, hogy természetesen az angol és a magyar teljes rendszerének összehasonlítása (mint nem-rokon nyelveket vizsgáló szinkrón stúdium, amely a nyelvoktatásra nézve óhajt ajánlásokat tenni) a kontrasztív nyelvészet hatáskörébe tartozik. Mindamellett célszerűnek látszik a kontrasztív kategória elnevezés fenntartása az olyan jelenségek számára, amelyeknek kisebb a jelentőségük, ha a nyelveket önmagukban szemléljük, mint ha az egybevetésük szempontjából szemléljük a kérdést. Ilyen kategória az angol és a magyar vonatkozásában például a

⁵ W. Dressler: Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, 1972. 3.

⁶ Kiefer Ferenc: A szövegelmélet grammatikai indokoltágáról. ÁNyT. XI. 197—222.

⁷ Ch. Bally: Linguistique générale et linguistique française. Genf, 1932. Előszó.

⁸ M. Wandruszka: Interlinguistik. München, 1971.

⁹ A terminológia ebben az értelemben hiányzik a hazai szakirodalomból. Egy előadásban tettem kísérletet a fordításelmélet és a kontrasztív szövegnyelvészet különbségének a felvázolására (Eördögh M.: Fordításelmélet — kontrasztív szövegnyelvészet. Megjelent: Fordításelméleti Füzetek 2: 48—66.)

¹⁰ A. V. Fjodorov: Vvegyenije v tyeoriu perevoda. Moszkva, 1953.

kötőmód. A hagyományos magyar leíró nyelvtanok nem beszélnek magyar kötőmódról, pedig (éppen az angollal egybevetve) felszínre kerül, hogy funkcionálisan a magyarban is létezik kötőmód, még ha formailag egybeesik is a felszólító móddal.

a) „Add át az üzenetet!” — felszólító mód.

b) „Meggért, hogy *adjam át* az üzenetet” — kötőmód.

Ugyanígy: a jelző és a jelzett szó sorrendje akkor válik kontrasztív érdekességgé, ha az egybevetés során megfigyeljük, hogy például a magyar „A háború után épült ház” kifejezés szórندje az ún. hátravetett jelző elhelyezkedése miatt az angolban ez lesz: „the house (which was) built after the war”.

A megszületésétől fogva a nyelvoktatás megreformálására orientált kontrasztív nyelvészet előszeretettel foglalkozik a nyelvi jelenségek olyan kategóriáival, amelyek nagyfokú eltérésük miatt (kontrasztjuk miatt) a nyelvtanulást különböző okokból hátráltatják. A legszembeötlőbb ilyen kontrasztív kategóriák egyike az az igeidőaspektus-rendszer, ahol egy hiperdifferenciált angol használat áll szemben egy erősen leegyszerősödött magyar rendszerrel.

Részletesebb bizonyítást igényel már a második kérdés, ami azzal függ össze, hogy miben áll az angol igeidő-aspektus szövegtani kategória jellege.

Ha Dressler fentebb említett alapkoncepcióját magunkévá tesszük és következetesen tovább visszük, ebből az vonható le, hogy — amennyiben a nyelv alapvető egysége nem a mondat, hanem a szöveg — a mondat a legtöbb esetben csak kontextustól elkülönített absztraktum, a nyelvet helyesebb a szöveg oldaláról megközelíteni, mondatközpontú nyelvfelfogásunkat tehát revízió alá kell venni.¹¹ Ezt a nézetet képviselte többek között W. A. Koch is, aki három alapvető nyelvi szintet állapított meg: 1. logéma (nagyjából a szónak felel meg); 2. szintaktéma (kb. a mondatnak felel meg); 3. textéma (ez felel meg a szöveg szintjének). Kifejtette, hogy a két előbbi a textéma definíciója után és alapján adekvát módon újra kell definiálni.¹²

Ezen általános megfontolásokon túl azonban minden nyelvben van számos olyan jelenség, amelyek specifikus jellegüknél fogva az ugyancsak minden nyelvben megtalálható globális szövegalkotó erő részét képezik (kohézió). Az angol nyelv kohéziójával egy alapvető monográfia foglalkozik, de a *consecutio temporum*nak (tehát lényegében az igeidő-aspektus működésének) az angol nyelv szövegalkotó mechanizmusában betöltött szerepére nem tér ki részletesen.¹³

Mínt hogy a nyelvtudományban általában, a leíró nyelvtan és nyelvkönyvírásban különösen, a szövegnyelvészet megállapításai csak fokozatosan nyerne teret — ezzel magyarázható, hogy a leíró nyelvtanok vagy a legtöbb nyelvkönyv megállnak az összetett mondat szintjén, vizsgálódásukat nem terjesztik ki a folyamatos szövegre — nem tekinthető kivételnek, hogy az angol igeidő-aspektus szövegtani kategória jellege sem általánosan elfogadott, vagy bizonyított tétel.

Nézzük meg a kérdést tüzetesebben, egy, a Forsyte Sagából vett rövid részlet segítségével. A szemelvény, úgy véljük, különösen alkalmas a múltidőszféra igeidő-aspektus alakzatainak tanulmányozására (Forsyte Saga — Encounter 795).

1. Soames Forsyte *emerged* from the Knightsbridge Hotel, where he *was staying* in the afternoon of the 12th of May, 1920, with the intention of visiting a collection of pictures in a Gallery off Cork Street, and looking into the Future. 2. He *walked*. 3. Since

¹¹ A kérdést egy előadásban közelítettem meg: „Egy szövegközpontú nyelv szemlélet felé” címmel az MKKE Nyelvi Intézetének 1984-es tudományos ülésszakán. Megjelent a *Nyelvpedagógiai Írások* VI. kötetében.

¹² W. A. Koch: Einige Probleme der Textanalyse. *Lingua* 16, 1968. 385. Idézi Erdei Gyula: Audiovizuális nyelvoktatás és szöveglingvisztika. *MNyO*. XI. 1. 6–11.

¹³ M. A. K. Halliday — R. Hasan: *Cohesion in English*. London, 1979.

the war he never *took* a cab if he could help it. 4. Their drivers *were*, in his view, an uncivil lot, though now that the War *was over* and supply beginning to exceed demand again, getting more civil in accordance with the custom of human nature. 5. Still, he *had not forgiven* them, deeply identifying them with gloomy memories, and now, dimly, like all members of their class, with revolution. 6. The considerable anxiety he *had passed through* during the War, and the more considerable anxiety he *had since undergone* in the Peace, *had produced* psychological consequences in a tenacious nature. 7. He *had*, mentally, so frequently *experienced* ruin, that he *had ceased* to believe in its material probability.

A szövegszegmentum Soames Forsyte belső monológját tartalmazza, több paragrafuson át tart. A részlet — terjedelmi okokból — csak az első paragrafus első néhány mondatát tárja elénk, mindamellett — úgy gondoljuk — rövideje ellenére is felszínre hozza azt, amit bizonyítani szeretnénk.

Az első mondat kivételével (egy fejezet első mondatáról van szó) voltaképpen egyik mondat sem értelmezhető a többi (vagy az előzmények ismerete) nélkül. Ezekre a mondatokra nézve közös vonás az, hogy a mondat szinten hiányzó információt a kontextus egészíti ki. Az 5. és 7. mondat *he had not forgiven them* és *he had experienced* kifejezései visszapillantást jelölnek a háborútól a cselekmény idejéig tartó időközben. A Past Perfect szerepe valóban ez a visszapillantás (tehát nem igeidő, hanem aspektus), a valóságos időviszonyokhoz semmi köze sincs, ezt a 6. mondat használata illusztrálja megfelelőképpen: a *had passed*, *had since undergone* és a *had produced* mind egészen eltérő időre vonatkoznak, csak az a közös bennük, hogy egy adott időből való visszapillantást jelentenek.

A 2. mondat időhasználata (*he walked*) — tehát az, hogy miért Past Tense és nem *he was walking*, azaz folyamatos alak szerepel, ismét csak kontextuálisan értelmezhető. A folyamatos alak a cselekvést mintegy „belülről szemléli”,¹⁴ az egyszerű alak viszont kívülről. Az író szándéka az volt, hogy a belső monológ hatását kiemelje, ehhez tehát a külső háttér (a gyaloglás) körülményének, jelentőségének a visszaszorítása kellett, hogy járuljon. Ebben, a mondathatárokon túlmenő aktuális értelmezésben a lényeg mindössze az, hogy Soames nem taxival, hanem gyalog ment.

Miután láttuk, hogy az angol és a magyar vonatkozásában az igeidő-aspektus (angol) és az igeidő-aspektualitás (magyar) kontrasztív kategória, most elfogadhatjuk, hogy az angol igeidő-aspektus egyben szövegtani kategória is. Egybevetésük tehát kontrasztív szövegnyelvészeti (eredeti művek és fordításaik egybevetése révén végrehajtott) eljárással valósítható meg.

Az említett kutatás során az egybevetést három fázisban végeztük el. Ez a három fázis szemlélteti az egyszerűből az összetettebb felé való haladás szükségszerű irányát. A sémákkal történt egybevetés még csak a két nyelvi részrendszer differenciáltsági eltéréseit illusztrálja, a vertikális egybevetés rámutat az adott rendszerek explicitiségi eltéréseire a két nyelvben, a valóságos szöveg szintű egybevetést azonban a horizontális elemzés mutatja be.¹⁵

Annak a tételnek az illusztrálására, hogy a kontrasztív nyelvészet hozzájárul az egyes nyelvek olyan tulajdonságainak a feltárásához, amelyek nem kerültek volna felszínre, ha az adott nyelveket külön-külön vizsgáltuk volna, bemutatunk egy szövegszegmentumot, szintén a Forsyte Saga c. regényciklusból. Bár a hagyományos leíró nyelvtanok a magyar esetében nem beszélnek *consecutio temporum*-ról, a szöveg szintű interlingvális egybevetés felszínre hozza a magyar nyelv olyan virtuális tulajdonságát,

¹⁴ B. Comrie: Aspect. Cambridge University Press, 1976. 4.

¹⁵ A kutatásokkal egy részletesebb tanulmányban is foglalkoztam: Eördögh M.: Egy fordításnyelvészeti kutatásról. Bp., 1984. Megjelent a Nyelvoktatás felsőfokon c. kiadványkötetben, a Külkereskedelmi Főiskola gondozásában.

hogy az angol igeidő-aspektus legtöbbször szövegben jelentkező működési mechanizmusát a magyar fordítás szintén legtöbbször nem a mondat, hanem a több mondatból álló paragrafus (szövegszegmentum) szintjén felelteti meg.

A korábban megadott szegmentumot most (néhány mondat kihagyásával) a magyar fordítást is megadva folytatjuk:

1. The price of pictures, moreover, <i>had</i>, if anything, <i>gone up</i>, and he <i>had done</i> better with his collection since the war <i>began</i> than ever before. 2. Airraids, also, <i>had acted</i> beneficially on a spirit congenitally cautious, and <i>hardened</i> a character already dogged. 3. To be in danger of being entirely dispersed <i>inclined</i> one to be less apprehensive of the more partial dispersion involved in levies and taxation, while the habit of condemning the impudence of the Germans <i>had led</i> naturally to condemning that of Labour, if not openly, at least in the sanctuary of his soul. 4. He <i>walked</i> -	1. Ezenfelül a képek ára inkább még <i>emelkedett</i> is, és a háború kitörése óta nagyobb anyagi lehetőségek <i>rejtettek</i> a gyűjteményében, mint annak előtte valaha is. 2. A légitámadások is jótékonyan <i>hatottak</i> egy ilyen születésétől fogva óvatos természetűre és <i>megkeményítették</i> ezt az amúgy is kutyaszívósságú jellemet. 3. Annak a veszélye, hogy mindent elve szít, <i>hajlamossá tette arra</i>, hogy azokkal a részletvesztésekkel, amelyeket a dicső és adózás jelentett, kevésbé törődjék, az a szokása pedig, hogy a németek orcátlanságát káromolja, természetesen módon <i>vezetett odáig</i>, hogy a munkáspártot káromolja, ha nem is nyíltan, legalábbis a lelke legmélyén. 4. <i>Gyalog ment</i>.

A szegmentum — rövidsége ellenére is — reméljük, jól illusztrálja, hogy a magyar nyelv esetében az igeidők egymásutániságát jelképező rendszer (noha mind a mondat, mind a szöveg szintjén az angoltól eltérő módon) végeredményben ugyanazt a jellemvonást mutatja: azt az időinformációt (vagy a perfektivitás esetében: az aspektusból adódó információt), ami a mondatból hiányzik (külön grammatikai elem és/vagy adverbiummal, vagy egyéb lexikai elemmel való utalás) a magyar is a szöveg teljesebb információanyagával pótolja. Csak a tágabb szövegháttér ismeretében válik ugyanis világossá, hogy a *gyalog ment* (mint a belső monológ alapideje) semmiképpen sem esik azonos időtengelyre a következő ragozott igékkel kifejezett idővel: a képek ára *emelkedett*, *rejtettek*, *hatottak*, *megkeményítették*, (hajlamossá) *tette arra*, *vezetett* (odáig). Nem férhet kétség ahhoz, hogy a felsorolt igealakok kivétel nélkül a belső monológ alapidejéhez képest korábbi időre vonatkoznak.

Mint arra tanulmányában Lotz János rámutat¹⁶, a leegyszerűsödött magyar igeidőrendszer ki tudja fejezni mindazt a bonyolult gondolati tartalmat, amit a differenciáltabb igeidő-aspektussal rendelkező nyelvek (pl. az angol). Ez a megállapítás kiegészíthető azzal, hogy a szöveg szintű interlingvális egybevetés további adalékokkal szolgálhat a magyar nyelv kontextuálisan vizsgált rejtett képességeire vonatkozóan általában, az igeidőrendszer területén pedig különösképpen.

Hátra van még a harmadik kérdés megválaszolása. Minthogy a kontrasztív nyelvészet hol explicit, hol implicit formában, de legtöbbször a nyelvoktatás megkönnyítése céljából végzett nyelvészeti stúdium, vázlatosan meg kell vizsgálnunk, hogy a szöveg-szinten, két nyelv egybevetésével végzett kutatások milyen hasznokat hajthatnak a nyelvoktatás könnyebbé tétele szempontjából.

Mivel a jelenleg érvényben levő és általánosan elfogadott mondatközpontú nyelv-felfogás rányomja bélyegét a nyelvoktatás egészére, az osztályteremben zajló mindennapi

¹⁶ Lotz János: A magyar igeidők szemantikai elemzése. Nyr 91: 41—5. Angolul: Lingua (de Groot emlékszáma) 11 (1962.): 256—62.

oktatástól kezdve a tankönyv- és grammatikaíráson keresztül a nyelvtudás elbírálásáig mindenre, a nyelv szöveggéközpontú szemléletének hangsúlyozása mind elméleti, mind gyakorlati értelemben jelentős változásokat eredményezhet. Mint ahogyan helyesnek ítéljük azt a felfogást, hogy a szó jelentését sokszor nem lehet önmagában meghatározni, hanem csak annak a mondatnak az ismeretében, amelyben használjuk, ugyanígy érvényesnek kell ítélnünk azt a megállapítást is, hogy a mondatok értelmezése is az esetek többségében csak a tágabb szövegháttér ismeretében válik megvalósíthatóvá.

Az elméleti szemléletváltás gyakorlati következménye az osztályteremben abban fog megnyilvánulni, hogy a nyelv szöveggéközpontú szemléletét magáévá tevő tanár már kezdő szinten is, a haladó szinthez közeledve pedig fokozódó mértékben törekedni fog a nyelvi jelenségek szintetikus látásmódjának a kialakítására, ami a nyelvi alakzatokat nem elszigetelten, hanem egymással való kapcsolatukban szemléli. Több eredeti szöveget fog hallgatóival (tanítványaival) tanulmányozni, a grammatika szabályait esetleg nem a nyelvtankönyvek, hanem maguknak az eredeti szövegeknek az alapján fogja megállapítani és elsajátíttatni velük. Az eredeti szövegek tárgyalását az írásos szövegeken túl ki fogja terjeszteni a hallás utáni megértést fejleszteni kívánó (szintén eredeti) szövegekkel (rádió).

A nyelvtanár a grammatika tárgyalásánál óvakodni fog a statikus, minden időkre érvényes, atomisztikus ismereteket feltételező szabályok számonkérésétől, ehelyett dinamikus, az élő nyelvvel állandó kapcsolatot tartó grammatikatudást fog hallgatóitól elvárni.

A szöveggéközpontú nyelv szemléletet valló tankönyvíró már a kezdet kezdetén is azt a célt tűzi ki, hogy a kisebb egységek tárgyalásakor (morfológia, szintaxis) sem téveszti szem elől a nagyobb egységbe való beillesztés később egyre fokozódó igényét. Minél kevesebb mesterséges, minél több eredeti szöveget vesz be tankönyvébe.

A legnagyobb különbség nyilvánvalóan a nyelvtudás elbírálásánál mutatkozik meg. Mivel ezzel a kérdéssel (különös tekintettel a tesztekkel történő vizsgáztatásra) már egy előadásban foglalkoztam,¹⁷ ismétlések elkerülése végett nagyon röviden csak a következőket szeretném megemlíteni:

1. A számonkérés módszerei közül leginkább a tesztekkel történő vizsgáztatásnál domborodik ki a nyelvoktatás mondatközpontúsága. A mondat középpontba állítása általában, az elszigetelt, mondat-, vagy az alatti szinten megkívánt ismeretekre épülő tesztek előtérbe helyezése különösen — a legutóbbi idők szövegnyelvészeti kutatásainak fényében — nem igazolhatók tudományosan (elméleti szempont).

2. A nyelvvizsgákon sokszor előtérbe helyezett teszteléses eljárások nem láttatják meg a nyelv rendszer jellegét, vagy csak a mondat szintjén láttatják meg. A magas pontszámú teszteredmények mögött sok esetben kimutatható a hiányos tudás, hiszen jó eredmények érhetők el úgy is (feleletválasztós tesztek), ha a vizsgázó például csak igen nehezen igazodik el az illető nyelv eredeti szövegeiben, és nyelvtudása egyéb szempontból is sok kívánnivalót hagy maga után (gyakorlati szempont).

3. Az a szilárd meggyőződésünk, hogy a nyelv mondat szinten értelmezett szabályrendszerének elsajátítása nagyságrendekkel könnyebb feladat, mint amikor ugyanezt a szabályrendszert szövegszinten kíséreljük meg használni. Amennyiben tehát a mondat szintű ismereteket feltételező tesztek állítjuk a vizsgákon előtérbe, az egész nyelvi képzés vizsga (pontosabban: teszt-) centrikussá válik. A nyelvoktatás magamagát értékeli le, hiszen a nyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem kulturális értékek hordozója is.

¹⁷ Eördögh M.: A nyelvtudás elbírálásáról. Elhangzott a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem tudományközi szimpozionján 1984-ben. Megjelenés alatt a JPTE tanulmánykötetében.

A teszt — jelenlegi formájában — nem motivál a célnyelv országának kulturális életével való megismerkedésre (kulturális szempont).

Az angol—magyar vonatkozásban Lotz János által kezdeményezett kontrasztív kutatások — különösen, ha a szövegnyelvészet alapelveinek szem előtt tartásával, és ezekkel kiegészítve végezzük őket (kontrasztív szövegnyelvészet) — adalékokat szolgáltathatnak a párba állított nyelvek jobb megismeréséhez elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt.

Eördögh Miklós

Szó- és szólásmagyarázatok

A kéneseő és a kénkö etimológiájához. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a 'higany' jelentésű *kéneseő* ótörök eredetű és feltehetően népetimológiai hatásra vette fel az *-eseő* végű alakját. Kialakulását és elterjedését az is elősegíthette, hogy nemcsak a szóelemeknek van külön-külön értelmük, hanem az összekapcsolásuk sem egészen értelmetlen.

A higany legelterjedtebb ásványa cinóber, ami higanynak és kénnek a vegyülete. A fém előállítása belőle viszonylag egyszerű: az ércet kemencében pörkölik, melyben a kén tartalom kén-dioxiddá ég el, és higanygőz keletkezik. A gőzt elvezetik, lehűtik és így kapják a cseppfolyós higanyt. A gyártás befejező fázisa a tisztítás. Aki ezt az eljárást ismeri, hajlik arra, hogy rációt lásson a népetimológiában. A kellemetlen szúrós szagú kén-dioxid a kénre, a gőz cseppfolyósodása pedig az esőképződésre emlékeztet. Egyébként, ha a cinóbert szabad tűzbe vetnők, érezhetnők a kén-dioxid jellegzetes szagát, higany is keletkezne, de jórészt elveszne számunkra: szennyezné a levegőt, esetleg apró cseppekben nagy területen szétoszolva hullna vissza a földre. (NB.: E feltételes módon leírt kísérletet azért nem tanácsos elvégezni, mert a higany minden formájában rendkívül mérgező). Egyáltalán nem lehetetlen, hogy elődeink így fedezték fel a higanyt, az ókori alkimista receptúrák azonban már lefödött edényben való hevítésről szólnak. Olyan eljárásokat alkalmaztak, melyekhez nem kell oxigén; a cinóber kén tartalmát különböző anyagok (vas, égetett mész) kötik meg, ugyanakkor a higany nem párolog el, hanem kis cseppek alakjában (folyékony „regulus”) szilárd anyagok, főleg a meddő kőzet szemcséi között marad.

A higanyról részletesebben elsőnek Theophrastus értekezik, a tárgyi emlékek azonban korábbiak. Az az egyiptomi sír, amelyben higanyt találtak, kb. 3500 éves. A nevek tanúsága szerint a görögök és a latinok a higanyt később ismerték meg, mint az ezüstöt. A 6. században az *argentum vivum* és a *hydrargyrum* elnevezéshez az alkimisták jóvoltából szinonimaként a *mercurius* név¹ társult és *mercurio*, *mercure* és *mercury* alakban minden mást kiszorítva ma is tovább él az olaszban és spanyolban, a franciában illetve az angolban. Vegyületek nevében a *merkuro-* és *merkuri-* előtagot a magyar szakirodalom is használta mintegy 150 éven át.

Mint látható, a magyar nyelv *kéneseő* szava a görög és a latin elnevezésektől független, bár az *élő kéneseő* kifejezésben² a szükségtelen jelzőt a *vivum* fordításaként foghat-

¹ A neoplatonikus alkimisták a fémek, a vándorló égitestek és a hét napjai között mély értelmű kapcsolatot sejtettek, aminek egyik folyamánya volt, hogy a Nap, a Hold és a különböző bolygók szimbólumával jelölték az aranyat, az ezüstöt, a higanyt, a rezet, a vasat, az ónt és az ólmot. Az antimon felfedezése kellemetlenül érintette ennek az eszmévilágnak a híveit, mert egyrészt nem tudtak bolygót rendelni az új fémhez, másrészt csorbát szenvedett a számmisztikájuk, melyben a 7 különleges szerepet töltött be.

² Kovács Mihály: *Chémia vagy Természettitka*, Budán, 1807.

juk fel. A független eredet azt sejteti, hogy a higanynak a magyarság anyagi kultúrájában volt valamilyen szerepe. Ha az alkimista kísérletezgetésektől eltekintünk, az ó- és a korai középkori gyakorlatból két alkalmazás érdemel említést. Az egyik az aranymosással függ össze. Az aranymosó az aranyszemeket a felfogásukra használt posztóról higannyal oldja le, majd a kapott amalgámból a higanyt hevítéssel elűzve nyeri az aranyat. (Ezt az eljárást egyébként a 6. század óta ismerik). Érdemes lenne megvizsgálni, hogy aranymosóink mesterségbeli tudása milyen régről származik. Elgondolkodtató, hogy az aranymosás paraszti foglalkozás volt, földrajzi nevek és középkori szabadalmak őrzik korai emlékét, továbbá, hogy a magyar aranyászok a Duna ausztriai szakaszán is dolgoztak (Magyar Néprajzi Lexikon. Akadémiai Kiadó, 1977.).

A higány alkalmazását illetően nagyobb a valószínűsége annak, hogy a sztyeppéi magyarok e különös fémét orvoslásaikban használták. A higany nem mondható eszményi gyógyszernek; még bőrön keresztül is mérgez. Káros hatása nem jelentkezik azonnal, viszont már a régiek is észrevehették, hogy rövid idő alatt megszabadítja őket parazitáiktól. Gyógyszerkönyvi előírás szerint az ún. *szürkekenőcs* (unguentum hydrargyri cinereum) úgy készül, hogy a higanyt disznózsírral és juhaggyúval összedörzsölik. (Különben ezt a lapostetű ellen javallott kenőcsöt huszárszírnak is mondják.) Ha a sztyeppén lakó magyar törzsek a kénésőnek az ötörök eredetű nevét nem feledték el, akkor a használatában sem lehetett emberöltőket átfogó szünet. Vajon rendszeresen miként jutottak hozzá? Levédiában és Etelközben élő őseink beszerzési forrásaként elsősorban a közeli Donyec-medence jöhet szóba, ahol ma a Szovjetunió leggazdagabb cinóbertelepei találhatók. (Mauritz B.—Vendl A.: Ásványtan II. kötet, Egyetemi nyomda, Budapest és A. G. Betehtin: Lehrbuch der Mineralogie, VEB Verlag Technik Berlin, 1935.) A távolsági kereskedelem közreműködését sem zárhatjuk ki. A higanyt egyébként kivájt faedényben vagy varrás nélküli bőrzacsokban szállították (tűvel megszárt szarvasbőrön átcsöpög).

A Pápai Páriz-féle szótár (Francisci Paris Papai Dictionarium Manuale Latino-Ungaricum et Ungaro-Latino Germanicum, MDCCLXVII—MDCCLXXXII.) a *kénkő* szempontjából becses forrásmunka. Természetesen megtaláljuk benne a *kénéső* latin és német nevét, azon felül az alkimista jelét is (a kép ellenőrzendő). A *kén* mint önálló szócikk is előfordul, de 'Crutiatus, Crutiamentum, Tormentum' jelentésben. A pontosabb eligazítás végett az is ott áll, hogy: *vide Kén*. Amit mi *kén*-nek ismerünk, azt Pápai Páriz *kénkő*-nek nevezte. A *kénkőbánya*, *könköves*, *kénkövez*, *kénkövezés*, *kénkövezem*, *kénkövi* származékokból ítélve, a szótárszerkesztő a *kénkő* alakot összetett szónak fogta fel, melynek *kő* az utótagja. Nyelvünk jó néhány szilárd anyagot nevez *kő*-nek. Az előtag hol a keletkezésre (*borkő*, *vízkeő*), hol valamilyen különös tulajdonságra utal (a *tajtékkő* úszik a víz színén) vagy éppen a felhasználásra (*mészkeő*, *horzsakő*). Az elavult *egérkeő* (lásd a képen az *Arsenicum* címszót) elnevezésnek az lehet az alapja, hogy a megjelölt anyag légy-, patkány- és egérintásra alkalmas. Nem lehetetlen, hogy a *kénkő* előtagjának is volt meghatározott jelentése, azonban a 18. századra már feledésbe merült. A *kénéső*—*kénkő* párhuzamban különös véletlen — vagy talán nem is az —, hogy az elemi kén a higanyhoz ugyancsak használatos bőrbetegségeket okozó élőködők elpusztítására. Rühatkák ellen az orvosi könyvek az *unguentum sulfuricum flavum*-ot és az *unguentum sulfuricum nigrum*-ot ajánlják.

Kováts Mihály 1907-ben kiadott könyvében² sem fordul elő a *kén* önállóan, csak különböző összetételekben: *kénkő*, *kénvirág*, *kénmáj*, *kénsav*, *kénsavany* stb. A sok hasonló között találjuk a fursán hangzó *kénkénésőt*, ami a higany-szulfidnak Kováts által használt neve (olyan alkotású szó, mint a szénhidrogén).

A *kénéső* már a múlt század elején kezd háttérbe szorulni a *higany* mellett, amely Bugát Páltól származik. A Pallas Lexikonban a *kénéső* utoljára diadalmaskodik a nyelvújítási szinonimája felett. Nem érdektelen megvizsgálni, hogy azok a kémikusok, akik a

higany helyett utolsóként mondták és írták következetesen a *kéneső*-t, valóban a *kén* és az *eső* összetételének tartották-e. Szerencsére a kérdés eldönthető. A Pallas Lexikon X. kötetében a 380. oldalon a 2. hasáb 7. sorának a végén „kén-” áll, aminek a 8-ikban „eső” a folytatása. (A Pallas Nagy Lexikona X. kötet, Budapest, 1895.). A szócikk szerzője, Winkler Lajos tehát az összetett szavak elválasztási szabályát alkalmazta. Q. E. D.

A *kéneső* a századunkban kiadott könyvekben — ha egyáltalán megemlítik — zárójelek között szerepel, mint a *higany* régi neve (egy viszonylag késői előfordulásának adatai: Gróh Gyula: Szervetlen kémia, V. kiadás, Budapest, 1945. 175). A tudományos szaknyelvből tökéletesen kiveszett, csak a gyermekkort idéző *mozog*, mint a *kéneső* mondás élteti tovább. Úgy tűnik, hogy — a *kénköves* pokoltól eltekintve — a *kénkő* helyét napjainkra minden kontextusban a rövidebb *kén* foglalta el.

Boksay Zoltán

Szőlőmunkák magyar megnevezései 1520—21-ben. A szőlőben kora tavasztól késő őszig tart a munka. A fontosabb szőlőmunkák a következők: nyitás, bujtás, döntés (homlítás), metszés, karózás, kötözés, kapálás, permetezés, szedés (szüretelés), fedés. Közülük többet megtalálunk Szikszai Fabricius latin — magyar szójegyzékének (1590.) „Ad vineae cvltvram pertinentia” fejezetében (49, 50) vagy más régi forrásban. Némelyikük már előfordul abban az 1520—1. évi számadáskönyvben, amelyet Várdai Ferenc erdélyi püspök gyulafehérvári provizora, Szentmihályi Tamás jószágigazgató vezetett. (Kiadva a Zichy-Okm. 12. kötetben.) Vegyük sorra őket.

A *gyomlálás* nemcsak szőlőművelési, hanem általános növénytermesztési kifejezés. (Vö. NéprLex. 2: 366.) Alapszavának, a *gyomlál* igének a folyamatos melléknévi igenevét már 1456 körül feljegyezték (TESz. 1: 1132), az *-ás* képzős főnévre azonban az OklSz., TESz., RMG1. egyáltalán nem közöl adatot, a NySz. pedig csupán a XVII. sz. elejétől fogva tartja nyilván. 1520-ban napszámósokkal végeztetett szőlőmunka neveként jelentkezik: „Item eadem die hominibus XXVI pro *Gjyomlalas* in vinea S. Michaelis per den. VI dedi fl. I d. LVI” (ZichyOkm. 12: 401).

1520-ban ugyancsak napszámósokkal végeztetett szőlőmunka neveként fordul elő a *hajtás*: „Item eadem die hominibus XVI pro *hajthas* eiusdem [= sancti Michaelis] vinee per den. IIII propter pluviam dedi d. LXIII” (ZichyOkm. 12: 387). Miféle szőlőmunka lehetett a hajtás? Szótáraink erről nem adnak felvilágosítást. Néhány *-hajtás* utótagú összetétel azonban útbaigazíthat bennünket: 1831: „*Kapa-hajtás*: Propagatio vitis per mergos” (Kreszn. 1: 291; a latin értelmezéshez vö. 1590: „Mergis propagare vitem: *Porhaiassal rakni*”: SzikszFabr. 49 és „Palmes mergus: *Porhaias*”: SzikszFabr. 46; a *porhajás* mibenlétéhez l.: 1963: „*Porhajás. (porhajás)*: A szőlőtőkéről, a termés fokozása céljából sekély, 20—25 cm mély bujtási gödörbe lehúzott, földdel betakart és a gödör fölött három-négy rügyre metszett szálvessző”: KertLex. 808); 1981: „*kapahajtás*: 'a szőlőtőke hajtása, amit kapával vájt lyukban fednek le földdel'. Megj. A szálvesszőt odahajtják, ahol tükehijja van, kapával kis gödröt vájnak, s abba beletemetik a hajtást, hogy csak a vége áll ki. Így a földben levő része gyökeret ver, s akkor vágják le a tőkéről” (Markó: Kiskanizsai szótár 127), „*tőkehajtás tükehajítás*: 'a szőlővessző szaporításának egyik módja'. Megj. A régi tőkét elfektetve beleássák a földbe, ahol az új gyökeret ereszt. Majd a régi töről leválasztják az új hajtást” (i. m. 254); 1982: „*Porbujítás (porhajás)*. A fej- v. bakművelésű tőkén metszett szálvesszőt ősszel v. tavasszal két tőke között 20—25 cm mély gödörbe v. résbe fektetik a sorban, betemetik, és a talaj színe felett 2—4 rügyet hagynak . . . A P. célja a termés növelése” (MzgLex.² 2: 367). L. még NéprLex. 4: 265

porhajás a. — Vizsgálódásunkból kitűnik, hogy az 1520. évi *haythas* afféle termésnövelő eljárás neve lehetett, amit a mai szőlészek *porbujtás*-nak neveznek.

A *homlítás* (vagy — elterjedtebb néven — *döntés*) a szőlőtőkék megfiatalítására és a hiányzó tőkék pótlására alkalmazott szőlészeti eljárás. Legalább húsz évvel meg lehet vele hosszabbítani az ültetvény életét. A lényege az, hogy az egész szőlőtőkét földbe ássák. s egy vagy két vesszőt a földből kivezetnek, hogy belőlük új tőke legyen. (Vö. NéprLex. 2: 572.) — A *homlítás* eddig ismert legkorábbi előfordulása 1548-ból való (TESz. 2: 138). Napszámosok szőlőmunkájának neveként kimutatható már 1521-ből is: „Item ad labores vinee beati Michaelis, videlicet cisionem, coopericionem et *Homlytas* etc. singulis conputatis expositi fl. XV d. LXX” (ZichyOkm. 12: 424).

A *karózás* azt a szőlőmunkát jelöli, amelynek során a szőlőtőkék mellé hegyes karókat tűznek, hogy a tőkéknek legyen támaszuk, és legyen mihez kötözni a szálveszszőket. (Vö. NéprLex. 3: 83). Eddig a *karózás* legkorábbi előfordulását 1577-ből ismertük (RMG. 383). Napszámosokkal végeztetett szőlőkarózás már 1520-ból is dokumentálható: „Item eadem die hominibus XVI in vinea S. Michaelis pro *karozas* per den. VIII conputando dedi fl. I. d. XXVIII” (ZichyOkm. 12: 387).

1520-ból egy *moharozás*-nak nevezett, ugyancsak napszámosokkal végeztetett szőlőmunkáról olvashatunk tudósítást: „Item eadem die pro *Moharozas* vinee sancti Michaelis dedi . . . fl. I” (ZichyOkm. 12: 416). A *moharozás* egyetlen szótárunkban sem található meg. De jelentésére mégis meglehetősen bizonyossággal következtethetünk abból a tényből, hogy az alapszóként szereplő *muhar* növénynévnek az Alsó-Fehér megyei Csombordon 'gyom' a jelentése (ÚMTsz.), s a *muhar*-nak a *gordon* az egyik szinonimája: 1590: „Arractylis vel cartamus [= vadvársáfrány]: *gordon*, alii, *mohar*” (SzikszF. 10), „Cartamus sylvestris, vel, attractilis: *Gordon*, *mohar*” (SzikszF. 14). Minthogy pedig a N. *gordony* 'acat, gaz, gyom' (ÚMTsz.; l. még TESz. 1: 1076) főnév -z képzős származéka, a *gordonyoz* ige 'gordonyt irt, acatol' (ÚMTsz.) jelentésű, s ismeretes ennek -ás képzős *gordonyozás* 'gyomirtás, acatolás' (NéprLex. 2: 366) származéka is, joggal feltehetjük, hogy a hasonló szerkezeti felépítésű *moharozás*-nak is 'gyomirtás, acatolás'-féle volt a jelentése. A gyomirtást, acatolást többnyire erre való eszközzel, mégpedig hosszú nyelű bökődővel szokták végezni. Ezt *acatoló*-nak, *irtóvas*-nak, *gyomlálóvas*-nak stb. nevezik. A *moharozás*-hoz nyilván **moharozó*-t használtak. Ezért lehetett szükséges a *moharozás* megkülönböztetése a közönséges gyomirtást jelölő *gyomlálás*-tól (l. fent).

Kiss Lajos

Jakab István: Nyelvünk és mi. A Madách Könyv- és Lapkiadó kiadása. Pozsony, 1983. 264 oldal

1. A szerző — korábban megjelent két nyelvművelő könyve (Hogy is mondjuk? és Nyelvünkről — nyelvünkért) után ebben a harmadikban — az eddignél határozottabban és kifejtettebben foglalja össze a szlovákiai magyar nyelv ápolásának elveit, feladatait a könyv harmadik harmadának „Nyelvhasználatunk és nyelvművelésünk” című fejezetében (177–251). Ebben — a nyelvművelés elveinek és feladatainak megalapozásául — összefoglaló képet ad a szlovákiai magyar nyelvhasználat jellemző eseteiről.

Mindenekelőtt rögzíti a csehszlovákiai magyar nyelvművelés alapelvét. Szembenállva a partikuláris, különfejlődés elvét képviselő szemlélettel, a magyar nyelvterület, sőt a szórványság egészének szem előtt tartásával szögezi le: „Egy magyar nyelv van, a közös magyar nyelv. Ezt használják anyanyelvükként más országok magyar nemzetiségei és szórványai. Fontos tehát, hogy ez a közös nyelv egységes, minden magyar számára érthető legyen” (179). A nyelvhasználat normájául, tehát az új nyelvi jelenségek értékelésének alapjául az egyetemes értelemben vett magyar köz- és irodalmi nyelv formáját jelöli meg mint követendő nyelvi eszményt. Megértem a szlovák nyelvi hatásból eredő nyelvromboló veszély fenyegetését, és egyetértek az említett nyelvi eszmény mértékadó jelentőségével, kevésbé lennék azonban ennyire szigorú a nyelvjárási nyelvhasználat helyi normát képviselő követésével szemben.

A követendőnek bizonyult eszmény jegyében a szerző egy rövid fejezetet szentel a szlovákiai magyarnyelv-használat általános jellemzésének. Elfogadja Deme László helyzetképét, amely szerint a családi-nyelvjárási és az irodalmi nyelvhasználat két szélső szintje közül hiányzik a műveltebb rétegek köznyelvviséget tápláló és erősítő nyelvhasználat. Ennek a nyelvi rétegnek aktív hordozására egy nemzetiségi értelmiség lenne hivatott, ilyen azonban legfeljebb az a pedagógustársadalom, amely mind munkahelyén, mind a közéletben, mind a magánéletben valóban ugyanazt a közös nyelvet használva végzi tevékenységét. Az egyéb értelmiségi foglalkozásúak nem alkotnak olyan társadalmi hálózatot, amely a más nyelvű környezetben alkotná azt a szilárd társadalmi bázist, amely például a szakmai-tudományos nyelvi réteget is képes volna — szókincsében is — magyarnak megtartani és folyamatosan magyarra hasonítani. Ha pedig azt is tekintetbe vesszük — állítja Jakab István —, hogy a nevelők nyelvhasználati sem egyöntetűen áll az öntudatosultság színvonalán, s hogy az iskolai magyar nyelvi nevelés is sok kívánnivalót hagy hátra, akkor indokolttá válik az a megállapítás, amely szerint „hiányzik a köznyelv bázisa, a társadalom köznyelvi közege: az anyanyelvű közélet, értelmiség” (185). A feladat tehát az, hogy a szétszórta élő és dolgozó magyar értelmiségieket a művelődési intézmények (elsősorban a CSEMADOK-szervezetek) révén összefogva céltudatos anyanyelvi nevelés és önművelés valósuljon meg a sajtó, az irodalom, a rádió, a televízió népnepvelő hatásaival felerősítve.

2. Ehhez a munkához ismerni kell a nyelvhasználat hibáit. Ezeket foglalja össze a szerző egy harmadik fejezetben, pontokba és alpontokba rendszerezve őket.

A kiejtés területén — nyilván a provincializmus partikuláris használati módját kerülendőnek tartva — a palóc nyelvjárásra jellemző hangok köznyelveikkel történő helyettesítését tartja követendőnek. Egyetértek a szerző álláspontjával, amely szerint a beszéd nyelvjárásiasága a beszűkülés veszélyével jár, tehát nem közömbös, hogy a beszéd-hangzás közeledik-e a köznyelvihez. Némi különbségtevés mégis hasznos lenne, hiszen a palóc hosszú ajakkerekítéses *ā* hang élesen elüt a köznyelvi ejtésmódtól, de például a *tanítani*-féle, rövid *i*-s ejtés a magyarországi regionális nyelvhasználatban előfordul anélkül, hogy zavarná a köznyelvi nyelvhasználatot. Azt is szívesen javasolnám, hogy tegyünk élesebb különbséget az élőbeszéd és az írásos közlés között, az egységesülés folyamatát nagyobb súllyal átengedve a helyesírás gyakorlatának. Rokonszenves a zárt *ë*-re vonatkozó, erőteljesen pártfogoló javaslat.

A szóhasználatban a nyelvművelés sikerének könyvelhető el az, hogy „a szövetkezettel és a közigazgatással kapcsolatban az *elnök, könyvelő, titkár, munkacsoport* stb. . . szlovák megfelelői már csak elvétve . . . fordulnak elő” (192). A javulás azonban a szakirodalmi szövegekben lassabb a lehetségesnél. A szótévesztés és a hibás szóválasztás esetei — mint például az *állhatatosság* említése *állóképesség* helyett, a *találka* említése *találkozó* helyett stb. — azért is gyarapszanak, mivel a nemzetiségi létből bizonyos mérvű nyelvi elszigeteltség következik, s a más nyelvi környezet elbizonytalanodást idéz elő. Sokszor elég-telen egy-egy szó használati körének ismerete (mint amilyen az *ökör*, a *tinó*, az *üsző* szavaké), a ritkán előforduló szavak jelentése elhomályosul (mint a *gerendely*-é a *csoroszlya* helyett), sokszor a divatszavak elhatalmasodása mossa el a rokon értelmű szavak finomabb jelentésárnyalatú használatát (pl. a *fogalmaz* szorítja ki a *szól, mond, kijelent, kifejt, nyilatkozik, kitűz, kijelöl, meghatároz* stb. igéket). A legtöbb hibát a szlovák szavak szolgai fordítása okozza, ami ugyancsak a nemzetiségi helyzetből következik, s a mindennapok társas és szakmai beszédhelyezeteinek érthető következményei. Tükörszavak és -kifejezések nagy számban születnek anélkül, hogy a „fordítók” a kétnyelvűségnek megfelelő színvonalán vagy a szakmai tájékozottság kellő mértékének biztonságával végeznék ezt a szolgálatot. A tévedések egy része a magyar és a szlovák nyelv szemléletmódjának különbsége miatt támad. Ha a fordító nem kellőleg tájékozott az adott szó jelentésváltozataiban, akkor áldozatul esik az alaki hasonlóság csábításának (például a *brigád* főnevet képzővel ellátva a *brigádozik* igével jelöli a társadalmi munkavégzést. Sokszor a szlovák szót a szerkesztettsége alapján magyarítják (például a *rozorbat* igének ’szétszed’ és ’elemez’ a jelentése, tehát a *problemy rozorbat* megfelelője nem a *problémákat szétszed*, hanem *elemez, boncolgat*, vonzatai közül pedig csak azok a főnevek használhatók ’szétszed’ jelentésben, amelyeknek a denotátuma valóban szétszedhető).

Egy-egy szlovák szó szerkesztettségének pontos követése leginkább akkor okoz hibáztható jelentésbeli eltérést, ha magyarítani kell. Ezért szokatlan magyarságú a *nahrávát* ige, „lefordítása” a *feljátszik* alakkal ’hangszalagra vagy lemezre vesz’ jelentésben.

A szavak alaki használatának nyelvjárási jelenségei közül az *adnák* feltételes módú egyes számú, alanyi ragozású alakok mellett a „suksük” jelenségnek joggal hibáztható kiterjedése ellen szól a nem *t* végű igék használatában. Pl.: „Most megfőzzünk (helyesen: *megfőzünk*), hogy legyen mit enni.” Egyéb jelenségekkel kapcsolatban a szerző türelme-sebb, s megítélésükben tekintetbe veszi a különbséget élőbeszéd és írás között. (De például a *kéne* alak már erősen köznyelvisült, írásban sem helyteleníteném.)

Idegen szavak a szlovákban is vannak, s ezek átvétele azzal okoz gondot a nyelvművelésnek, hogy szlovákos alakban kerülnek a magyarba. Ezzel megzavarodik a latin eredetű szavak hagyományos magyar nyelvi átvételének módja, s például a *rehabilitáció* formában válik közkeletűvé. Az *-us, -ius, -um* végződést a szlovák elhagyva *delegát-ot, funkcionár-t, dokument-ot* mond, míg a magyar megőrzi az eredeti formát.

A mondat szerkesztés tipikus hibái között a nyelvjárási *-tól, -től* ragos hasonlító ha-

tározót („jobb a tavalyitól”), a birtokos személyrag egyeztetlen használatát részeshatározó szerepű birtokszón („a házaknak nagy *ablakai* — helyesen: *ablakai* — vannak”), a de kötőszónak *hanem* helyett való használatát (olyan esetekben, amikor pedig az utóbbinak jelentésmegkülönböztető szerepe van), az -e kérdőszócska helytévészto eseteit említi a szerző. (Ez utóbbi jelenségek közül az elsőt kevésbé marasztalnám el, hiszen a -tól, -től szóban forgó használata történeti motiváltságú is, zavart a szerkesztésben nem okoz. — Mindenképpen romboló hatásúak a szerkezetvegyítések („azon függ” az *attól függ* helyett), a *létén* és *létére* összetévesztése, minőségjelzős szerkezet használata birtokos jelzős helyett („használt cikkkeladás” ehelyett: *használt cikkek eladása*), az -é birtokjel és az -i birtoktöbbsítő jel elhagyása („Gondolatvilága különbözött az *emberektől*”, helyesen: *emberekétől*). — A viszonyzóok divatos használatának minősíti a szerző az *amennyiben*, a *míg*, az *érdekében* helytelen használatát. — Mindezeknél azonban „veszélyesebb” hatásúak a szlovákos vonzathasználat és ragozásmód említett esetei, mint amilyenek a következők: „hívok *neked* telefonon”, „a tanár erre a *témára* adott elő”, illetőleg: „*internáton* lakik” (helyesen: „*internátusban* lakik”).

Az egységes magyar helyesírást veszélyeztetik az intézménynevek, a betűszók, az idézés eltérő, szlovákos jelölésmódjai („Szlovák statisztikai *hivatal*”, a köznévi betűszók csupa nagybetűvel írása, a közbevetett idéző mondatnak nem gondolatjellel történő, hanem az idézet két részének külön-külön idézőjellel való jelölésmódja).

3. A vázolt elvi állásfoglalás a kötet első — terjedelmesebb — részében (11–176) közölt „kistanulmányokban” mindvégig érvényesül. A „Hogy is van helyesen?” összefoglaló címmel ötvenhárom írásban tárja föl a nyelvhasználatnak különféle, problematikus eseteit. Az öt alfejezet címe jelzi, milyen típusú jelenséggel foglalkozik a szerző.

A „Hogy mondjuk ezt magyarul?” alfejezet a szlovák és a magyar nyelv érintkezésének káros hatású következményeivel foglalkozik. Ilyenek: szlovák fogalomjelölő szavak megfontolatlan magyarra fordításából eredő félresiklások, szólásoknak szlovák megfelelőiben szereplő szavakkal torzult használata („Nem eszik a kását — a magyarban: *levest* — olyan forrón, ahogy főzik”), intézmények megnevezésében előforduló félrevezető hibák (amiért az egyetemi kórház vagy klinika „fakultatív kórház” lesz). Stb.

A második, legtestesebb fejezet a szójelentés és szóhasználat közötti eltérésekből származó pontatlanságokat, logikai hibákat, félreértést okozó melléfogásokat teszi szóvá. Alaki hasonlóságból eredő tévesztések (*emberség*, *emberiség*), a különböző jelentéseknek — sokszor szlovák hatásra előforduló — egybemosása gyakori hiba. „Meg kell jegyeznünk — írja Jakab —, hogy a szlovák *sirup* mikor *szörp* és mikor *szírup*.” Divatszavak ellen veszi fel a küzdelmet, amikor az *elvárás* nyaklá nélküli használatáról ír. Stílustévesztő eseteket is elemez, például a részvétköszönő hirdetéseknek ezt a bevezető, közhelyszerű fogalmazását: „Mély fájdalommal köszönjük a rokonoknak . . .”, amikor pedig ilyenkor hálánkat kell kifejeznünk.

A harmadik fejezet alaki kérdésekkel foglalkozik, keresi és ajánlja a hibás megoldások helyett a helyeset, a pontosabbat, a stílusosabbat. A nyelvérzék botlásából a *garmadája* helyett a „garmada” személyragtól megfosztott alak szerepel, viszont a „fácántot” alakban a beszélő megduplázza a toldalékot.

A negyedik fejezet szó- és mondat szerkesztési hibákat tár föl. Helynevek bel- és külviszonyragjainak sokszor nehezen megragadható szabályaiban igazít el. (A nyelvjárási használat sok esetben eltér a köznyelvi szempontból várhatóétól (*Bésen*, *Bésről*, *Bésre* helyett az „ottaniak” *Bésben*, *Bésből*, *Bésbe* alakokat használnak). A „bámészodik ilyesmit” tévesztés pedig alkalmat ad a szerzőnek a tárgyatlan igék használata közti különbség megvilágítására. Mérséklő álláspontot foglal el a befejezett melléknévi igenévnek állítmányi használatát illetően, szembeállítva a merev tiltással. Mintha egy

kissé szigorúbb volna az *olyan* és az *úgy* töltelékszó szerepének megítélésében azt írva, hogy főmondatban hangsúlytalanul használva őket — nem lévén sem fokozó, sem utalói szerepük — funkciótlanul válnak. Grammatikailag ez igaz, az élőbeszéd kommunikatív értékét azonban kevésbé zavarják. Írásban pedig — mint a szerző említi is — nem szokott előfordulni, ahogyan a többi töltelékszó sem igen. Hasznosan hívja fel a figyelmet arra a sokszor csak pillanatnyi, mégis fennakadást okozó zavarra, amely abból származik, hogy a mondat indításakor alanyának vélünk egy főnevet, s később kiderül birtokos jelző volta („Az új igazgató, X. Y. fogadására gyűltek össze” — helyesen: „... igazgatónak, X. Y.-nak ...”). Külön fejezet szól a ragos és ragtalan birtokos jelző használatából eredő zavarokról.

Az ötödik fejezet címe: „A gondolkodás és a nyelv”. A fogalmazás, botlásait tárgyalja, s ad tanácsokat a szöveg gondolati egyenértékűségének megvalósítására. Például az udvariassági formulák helytelen használata sokszor illetlen („Legyen szerencséje, szívesen látjuk”), a jelző helyének eltévesztése fonák jelentésű közlést okoz („A kétnapos ... járásban tett látogatás ...”) Stb.

A fejezetek amolyan „ötperces” olvasmányok: napilapokban megjelent vagy a Csehszlovák Rádió nyelv művelő előadásaiban elhangzott írások. Nevelői gondosságban fogantak, ezért világosan, közérthetően fogalmazottak, megbízhatóan szemléletes indulásúak. Meggyőző erejüket sokszor glosszaszerű célzatosság növeli, példái mindig beszédesek. Szerencsésen támasztják alá a már ismertetett, alapvető nyelv művelő tanulmányt, amelyet a szerző egy eredményjelző és feladatkitűző fejezettel egészített ki (242—51).

4. „Nyelv művelésünk formái, eredményei és feladatai” címmel áttekintést ad a nyelv iránt megélnéklült érdeklődés okairól. Ezek: szívesen fogadják és olvassák-hallgatják az Új Szó és a rádió írásait-adásait; a szerkesztőségek, klubok nyelv művelő előadásokat iktatnak programjukba; népszerű nyelv művelő könyvek jelennek meg; a CSEMADOK nyelvi szakbizottságának terminológiai munkacsoportja elkészítette az intézménynevek magyar fordításának jegyzékét; a hagyományossá vált Kazinczy-napokon, Kassán szakmai és módszertani előadásokat tartanak; helyes kiejtési versenyeket rendeznek. Mindezek nyomán csökken a szlovák „kölesönszók” száma (bár ezek közül több még makacsul tartja magát a nyelvhasználatban). Leginkább a sajtó nyelvhasználatában mérhetők a nyelv művelés eredményei.

Feladatok azonban továbbra is bőven vannak. Fő feladatként a magyarok nyelvi műveltségének emelését, valamint a magyar nyelvtudományi kutatások eredményeinek fejlesztő hatású alkalmazását tűzi ki.

Kijelöli a nyelv művelés hatóterületeit, a sajtót, a színházat, a rádiót, az iskolát, valamint a dolgozó tömegeket. Ezeknek a területeknek szánt programok részletezése is olvasható. A kutatás formáira nézve is közöl programot: anyaggyűjtő közösségek szervezése az említett intézmények dolgozói, illetőleg tanulói között. Végül reményét fejezi ki Jakab István abban, hogy az eddig csak társadalmi munkában, tehát önkéntesen vállalt nyelv művelés intézményesített, azaz hivatásos szakembereknek munkaköri beosztásukban végzendő feladatként válik társadalmi méretekben hatékony működéssé. Kifejezi azt a javaslatát, hogy a Komensky Egyetem Bölcsészeti Karának, és a Nyitrai Pedagógiai Kar magyar nyelvi és irodalmi tanszékének kutatási tervét a csehszlovákiai magyarság tudományos szükségleteinek megfelelően állítsák össze. S valóban: szervezetesebb munkatársi gárdával, tervszerűbb munkával az eredmények is nagyobbak lehetnek. Kívánjuk is ezt a nyelv művelő mozgalom munkásainak.

Szende Aladár

Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvén. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 88 oldal

Mérési adatokon alapuló módszeres hangtani vizsgálat a gyermeknyelv körében egyáltalában ritka; a harmadik életéből pedig, amely fonológiai tekintetben a kialakult anyanyelv közvetlen előfázisa, éppenséggel nem volt. Gósy Mária 30 gyerek hangelem használatának szabályosságait rögzítette, illetőleg értelmezte a gyermeknyelv hangtanának hagyományos (azaz: egy nem-autonóm, hanem viszonyítási rendszer) kereteiben. Egyik kiválasztott közlőjének ejtését ezenkívül körültekintő akusztikai elemzésnek vetette alá.

Az eredmények: 1. E korban a beszédészlelés terén már rég teljessé vált fonéma-rendszer csupán néhány elemre nem tartalmaz megbízhatóan működő, vagyis az eltérő elemeket hibátlanul elkülönítő ejtési programokat. (Ilyen elemek pl. a *k, g, ty, l, r*, a felső nyelvállású, palatális, ajakkerekítéses *mgh.-k.*) Az ejtési „tévesztések” a háromévesek között csak kis mértékű és kis ejtési területre terjedő szóródást mutatnak — alaktani tekintetben is, mint a toldalékok illesztésének szabálytalanságaiban. 2. A *mgh.-k* körében a rövid/hosszú párokon belüli elkülönítés a gyerekek ejtésében nem mutatkozik, illetve nem mutatkozik tisztán, ami mellesleg természetes, ha meggondoljuk, hogy Gósy Mária normatív köznyelvi háttérkörnyezetben gyűjtött, ahol az időtartam megkülönböztető szerepe mára elenyészővé lett. (A *msh.-k* ilyen szempontú elemzését a szerző nem végezte el.) 3. A hanghelyettesítések között sajátos — és sajátos magyarázatot igénylő — törvényszerűség figyelhető meg. Az *ö, ő, ú, ű* fonémákat megvalósító *o, ó és u, ú* számottevően és következetesen nagyobb időtartamú, mint az *o, ó és u, ú*, amely pontosan ennek a fonémának felel meg (23). A lehetséges magyarázat fő pontja itt a következő. Az önmagukban nem megjeleníthető hangtani megkülönböztető jegyek viszonylagos önállóságra tehetnek szert. Ez azt jelenti, hogy noha egyébként jegyek nyalábjainak zárt matrixaiban fordulnak elő — együttesen más jegyekkel, egy elem szerkezeti részeként —, szabadon kimozdulhatnak fonológiai meghatározottságaik szerkezeti kötelmei közül, és más jegyeket — adott esetben a nyelvemelkedés-fok jegyét — kezdik hordozni. A jegyek „szabad mozgására” egyébiránt más, alkalmasint történeti példa is van: a pótlónyújtás vagy a távhasonulás, illetőleg az azonos hangalak—különböző fonemikus megfelelő: *c ← c/tsz.* Fontos megjegyezni, hogy az olyan „erős” jegyek, mint a palatális/veláris szembenállásé vagy a zöngéességé, így nem váltakoznak, hanem csak a „gyengék”, mint az időtartamé. Ha így van, ebben a fonémát alkotó jegyek közötti hierarchia bizonyítékát láthatjuk. 4. Igaz, sok minden kimarad a hangtan lehetséges megközelítései közül (pl. a teljes „intonológia”), számos részeredmény akad a kötetben, amely más területeken igen hasznos lehet, mint amilyenek a beszédíramra utaló, közvetett adatok.

A dolgozat — részlegesen — a háromévesek folgyűjtött nyelvi anyagának egy másik vonatkozását is feldolgozza. A szótani fejezet, amely egy hagyományos nyelvtan hagyományos kategóriáit vetíti rá a szó- és morfémagyűjteményre, két pontban gyarapítja ismereteinket a tárgyról. Részletdúsabbá, s ezáltal alaposabbá teszi az ilyen korú gyerekek szókészletének, végső soron tehát a gyerekek tárgyismeretének eddigi fölmeréseit. A szerző ezt elsősorban a használt főnevek jelentéskörének csoportosítása útján éri el. Másfelől, statisztikai adatokban ismerteti a szófajok megoszlási viszonyait a szókészlet hároméves kori állapotáról. Beszámol emellett — módszeres vizsgálatok alapján — az egyes kategóriák használatának helyzetéről.

A hangtan és a gyermeknyelv kutatója is sokszor fog visszanyúlni ehhez a kötethez: a pontos akusztikai adatok megbízhatóan eligazítják az olvasót a „fonológiai kamaszkor” fejlődési szakaszának kérdéseiben, különösen, ha a hangelemek ejtémódjának alakulására kíváncsi.

Szende Tamás

Kósa Ferenc: Apor Péter helyesírása és nyelvének hangállapota. Kriterion könyvkiadó Bukarest/Kolozsvár, 1983. 171 oldal

A szerző a neves erdélyi író — ahogyan maga magát említi „Hazája felfordult állapotán szánakozó igaz Hazafia és gyökeres Székely B. Altorjai Apor Péter” (1676—1752)—és felesége kezeírásában 1702 és 1745 között fennmaradt szövegek nyelvének hangállapotával és helyesírásával foglalkozik.

Apor Péter munkássága a magyar irodalmi nyelv egységesüléséért folyó harc korzaka elé esik. Márpedig egységes irodalmi nyelvünk kialakulásának XVIII. századi folyamatát és mozzanatait még alig ismerjük. A szerző így úttörést vállal, hiszen hasonló jellegű monografikus földolgozás még egyetlen írónkról sem jelent meg, s a szétszórt szakirodalom meglehetősen kevés támpontot nyújt.

A könyv nagy egységei a Helyesírás (14—106), a Hangtan (107—146), az Összegezés (147—152), Szemelvények Apor Péter és felesége írásaiból (153—162), ezen belül öt mutatóvány, azaz fénykép és az Irodalom (163—169). Az arányosan s jól áttekinthetően fölépített munka minden esetben a magánhangzókkal kapcsolatos helyesírási, illetőleg hangtani jelenségekkel indul, ezt a mássalhangzók viselkedésmódját tárgyaló rész követi.

Apor Péter helyesírása a korra jellemző rendkívüli változatosságot mutat. A harc régi és az új, a kódexek korának sokrétűsége és a könyvnyomtatás korának egységesülésére való törekvése között eldőlt már az utóbbi javára, de azért sok megőrzött régiséggel találkozunk (pl. az az határozott névelő mássalhangzós szókezdet előtt). A kiejtés szerinti helyesírás elve érvényesül, s a keleti magyar nyelvjárásokra jellemző *j*-ző alakok figyelhetők meg Apor Péter nyelvében a *feljül* ~ *feljel*, a *mellj* és a *szelj* írásmódja esetén. Az idegen szavak helyesírása azt érzékelteti, hogy ezek Apor korában még csak megtűrt, de nem befogadott részei nyelvi rendszerünknek: *Comissár*, *Academicus*, *Cancellar*, *Canonok*, *Cursust*, *contractus*ból, noha vannak olyan szavak is, amelyek már magyaros helyesírásban jelentkeznek: *Kalvinista*, *klastrom*, *skárlát*. A nagy és a kis kezdőbetűs írásmódot illetően — noha sok az ingadozás és a következetlenség — a legtöbb esetben Apor Péter szövegei helyesírásunk későbbi fejlődési irányába mutatnak. Így pl. már megtalálható a kis kezdőbetűs *-i*-képzős írásmód: *héjas falvi*, *uj edgy hazi*. Meglepő megállapítás az egybe- és különírást illetően, hogy az *is* 'auch' kötőszó simulószóként viselkedik (különben mai köznyelvi hangfelvételeinken az esetek többségében az *is* inkább összetett szó utótagjának hatását kelti a nem magyar ajkú hallgatónak). Az összetett tulajdonnevek írásában az országnevek különírva fordulnak elő (*Horvat orszag(na)k*, *Magyar orszagra*), s jórészt az országrészek nevei is (*Al Csik*, *Harom szeke*), az *Al*- előtagúak és a *-falva* utótagúak gyakran kötőjeles formában jelentkeznek (*Al-Torja*). A kettőnél több tagból álló helynevek írásában szinte minden lehető egybe- és különírási megoldás fellelhető. A rövidítéseket Apor Péter mértéktartóbban használja, mint napjaink embere: *B* = Báró, *M* = Méltóságos, de jelentheti azt is, hogy: manu propria 'sajátkezű aláírás', *N* = nemes, *N. B.* = nota bene, *sz* = szent, *T* = Tekintetes, *V* = Vice azaz *Királybíró* a kor magyar nyelvhasználatában.

A központozásban Apor nem következetes: a kérdőjel a mondat közepén is előfordulhat, a felkiáltójel csupán önálló levélkezdő megszólításként jelentkezik, a vesszőt a mondatok mellett a mondatrészek elkülönítésére is használja, a kettőspont szerepköre pedig igen tág és határozatlan, a kötőjel helyett „(macskakörömöt) vagy ’, (vesszőt) használ elválasztás esetén.

Hangtani téren Apor nyelvhasználatára jórészt egyezik a korabeli irodalmi nyelvhasználat. Nyelvjárási sajátosságai közül a legáltalánosabb az *o*-zás és a labiális *ö*-zés, a jétlen *n*-ezés (*dohánt*, *Leánnak*), az *l* ikerítődése (*belölle*). Apor Péter nyelvére a háromszéki tájnyelv sajátosságai mellett a kolozsvári *a*-zás és a mezőségi és a kalotaszegi nyelv-

járás nem egy sajátossága is jellemző (az író és közember lakása, háza a Belközép utcában volt Kolozsvárott vő. Szabó T. Ádám: Kolozsvár és Felek adófizető polgárainak összeírása 1750-ből, ELTE Budapest, 1984.). Nagy érdeme e könyv szerzőjének az, hogy e nagy erdélyi íróegyeniség nyelvét a maga ellentmondásosságaiban és látszólagos következetlenségeiben, a hagyomány és a haladás állandó harcában mutatja be, de egyben érzékelteti e nyelv színpompáját, árnyalati gazdagságát is. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társzerkesztése közben szerzett tapasztalatait Kósa Ferenc jól felhasználta munkájában, amely helyesírásunk történetének kutatói számára immár nélkülözhetetlen kézikönyv lesz.

Posgay Ildikó

Décsy Gyula (szerk.): Global Linguistic Connections. Bibliotheca Nostratica 5. Eurolingua, Bloomington, Indiana 1983. 149 oldal

A kötet anyaga egy 1971-ben meghirdetett, nagyszabású, nemzetközi munkatervhez kapcsolódik. Ez a világ valamennyi nyelvének lajstromozása, illetőleg egységes, rövid jellemzésben való leírása volt, és Lotz János kezdeményezte, nemzetközi összefogást kérve és hirdetve meg. Bár a terv továbbra is megvalósulásra vár, nem maradt pusztán „desiderium bonum”. Számos intézetben és egyéni műhelyben folynak olyan összevető fölmérések, amelyek vagy egy jelenségesoport (pl. bizonyos hangtani tulajdonságok) eloszlását vizsgálják különféle — rokon vagy nem rokon — nyelvek körében, vagy egy-egy rendszerbeli sajátosság egyetemes voltát ellenőrzik (pl. a rokonsági fok vagy a színmegjelölések skálájának vonatkozásában, a szintaktikai szerkezetek építkezési sajátosságainak területén stb.). Ez, a nyelv t i p o l ó g i a az első nagy nyelvészeti tárgykör, amelyhez a könyv hozzájárul.

Közismert, hogy a hangképzés — elméletileg végtelen — lehetőségei közül egy-egy nyelv(család) más és más módon választja meg azokat az elemeket, amelyekből saját hangtani rendszerét megalkotja. Ami egy nyelv elemi hangrendszerét illeti, azt tapasztaljuk, hogy a rendszernek vannak olyan elemei, amelyek megléte föltételezi más elemek meglétét ugyanabban a rendszerben. Tehát vannak elsődleges elemek, s vannak, amelyek — ebben az értelemben — másodlagosak. E Jakobsontól származó tétel, bár az általa megfogalmazott változattal a valóság bizonyos tényei ütköznek, jelentősen hozzájárult ahhoz a kutatási programhoz, amely egy-egy elem elterjedtségében méri az illető elem, pl. a *h*, tipológiai szempontból egyetemes voltának mértékét. A *h*, amely valójában számottevően eltérő képzési változatok összefoglaló neve (a gégeréshangtól a hehezésig), ilyen kutatásokban különös figyelmet keltett. Décsy (A preliminary list of the *h*-less languages of the world, 7—29) azt a 210 nyelvet méri föl, amelyben az alapváltozatnak tekinthető laringális réshang *h* n i n c s m e g. A 210 (összességében a Föld népességének 36%-a, 1,1 milliárd ember által beszélt nyelv) közül a tizet sem éri el azoknak a száma, amelyekben a *h* helyén egyetlen egyéb, „*h*-val rokon” elem se volna. A szerző e tényben megerősítve látja azt a tézist, hogy a *h* (-csoport) a nyelv kialakulásának filogenezisében archaikus, elementárisan ősi típus. (A kötet két hozzászólást is közöl a tanulmányhoz, amelyek az efajta tipológiai vizsgálatok nehézségeire mutatnak rá, valamint az adatokból levonható következtetések hitelének problémáival foglalkoznak.)

A könyv „dereka” (Entries to a linguistic dictionary of the '80s/'90s, 37—129) tulajdonképpen fogalmi lexikon, azoknak a nyelvészeti (alap)fogalmaknak a címszószerű magyarázata, amelyek az utóbbi két évtizedben kerültek a szaktudomány érdeklődésének előterébe, vagy amelyeknek az értelmezése e legutóbbi időszakban jelentősen megváltozott. 140 ilyen címszó került a jegyzékbe, jobbára irodalmi hivatkozásokkal kiegészülő,

esszéyszerű összefoglalást vagy rövid annotációt kapva. Minthogy a kulcsszavak többségét maga a szerkesztő írta, a tematikai arányokat és irányokat a nyelv eredet kutatása és a nyelv (és nyelvhasználat) művelődéstörténeti aspektusai urálják. Részletes elemzésre itt nincs hely, de az összeállítás sokszínűségének bemutatása végett megemlítem, hogy egyaránt megtalálhatók a nyelv eredetére vonatkozó kutatások legújabb állásának kérdései, az egyes nyelvcsaládok összetartozásának újonnan fölmerült adalékai, friss nyelvészeti diszciplínák meghatározása, adatok a „rejtett analfabetizmus” méreteiről, a kisebbségi és a többségi nyelvek, a Luther-hatás fogalma, és így tovább.

A könyv harmadik nagy egysége (Statistics, 131–5) három fölmérést tartalmaz a világ nyelveire vonatkozólag. Az első felsorolja — beszélői számának sorrendjében — a 200 legelterjedtebb nyelvet. Ezeket egyenként legalább egymillió népeség beszéli. A több új forrás alapján összeállított lista az 1982-es állapotot tükrözi, amikor a világon 4 milliárd 678 millió ember élt, s az „anyanyelvek” száma hozzávetőleg 2800 volt. A felsorolás tagolási határait a 100, a 10 és az 1 milliónál nagyobb népességszámok nyelvei között húzta meg a szerző. Érdekes megemlíteni, hogy 100 milliónál többen beszélnek — csökkenő sorrendben — a kínai mandarin dialektusát (800), az angolt (400), a hindit (260), a spanyolt (250) a bengálit (155), az arabot (151), a németet és a japánt (120–120), a malájit (ez voltaképpen a Bahasa Indonesia) (115), az orosz (115), a franciát (105) és a portugált (100 millióan). 49 azon nyelvek száma, amelyeket 10 milliónál több ember beszél anyanyelvként. Ezek között van a magyar, a teljes lista 48. helyén. Külön statisztika készült a nyelvcsaládok népességi megoszlásáról és a nyelvcsaládokon belül a „h nélküli” nyelvek arányáról is.

Összegző értékelésként azt mondhatjuk Décsy Gyula munkájáról, hogy a változó nyelvészet 1980-as évekbeli állapotának pillanatfelvétele. Nem részletezhettük azokat a fogalomköröket, amelyek címszókként szerepelnek a műben. Legtöbbjük azonban érdekes, rövid történeti áttekintést is ad arról, mi volt a tudománytörténeti előzmény. A kötet így egyszersmind a nyelvtudomány történeti fejlődésmenetének a vázlatos képe.

Szende Tamás

Az *elveti a sulykot* első előfordulása.

Elveti a sulykot címmel a Magyar Nyelvőr 108. évf. 1. számában a 91–3. oldalon Bernáth Béla összefoglaló áttekintést nyújt a szólás történetéről.

A szólásnak e f o r m á b a n való első előfordulását a Nyelvtörténeti szótárban talált adat alapján Pápai Páriz Ferencnek Bod Péter által átdolgozott latin–magyar szótárából (PPBI), azaz 1767-ből idézi (92. oldal, 2. bekezdés).

Ez a szólás ugyanebben a formában megtalálható már Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium Latino-Hungaricum*jának 1708-ban Lőcsén megjelent első kiadásában is, az 562. oldal 1. hasábjában „Némellyek igen *el-vetették a' sulykot.*” (A *superjecere* szónál.) Természetesen ugyanezt találhatjuk Pápai Páriz Ferenc szótárának 1762-es nagyszombati kiadásában is (670. oldal, 2. hasáb).

Ezek alapján az *elveti a sulykot* első előfordulását e formában 1708-ból idézhetjük.

Paczolay Gyula

Rovát. A szó tulajdonnévként ismeretes a Győr melletti nyúli hegyben, és az erdőre vivő egyik horog ('horhos'), mélyút jelölésére használják. Köznévi jelentését nem ismerik, pedig az nyilván éppen a bevágás ('bevésődés a löszrétegbe') megnevezésére szolgál. Benne megtaláljuk azt a kiveszett szót, melynek meglétét a TESz. föltételezi: „A régi nyelvben előforduló *rovátot*, *rovátos*, *rováték* stb. származékok . . . alapján feltehető, hogy volt egy 'bevágás' jelentésű *rovát* főnév, amely tulajdonképpen hangtani változata a jóval később jelentkező *rovat*-nak . . .” (TESz. *rovat* a.).

Ábrahám Imre

A porosz királyért. Ambrus Zoltán Berzsenyi báró és családja c. tollrajzainak második sorozatában (Bp., Révai, 1906. 158) olvasható a című írt szólás: „Én udvaroltam neki, tisztára csak a porosz királyért.” A szöveggörnyezetből is kitetszőn e szólás jelentése azonos a francia „(travailler) pour le roi de Prusse” szólásával: 'ellenszolgáltatás nélkül (dolgozik)'. Maurice Rat szólásmagyarázó könyve szerint (*Dictionnaire des locutions françaises*, Larousse, 1957, 328) e különösmód csak a francia nyelvben meghonosodott, s ott is népiesnek minősülő szólás arra utal, hogy az első porosz királyok vajmi rosszul fizették az állami alkalmazottakat; pl. II. Frigyes csak havi harminc napra fizetett zsoldot katonáinak, s így hét hónap harmincegyedik napjának a zsoldja az államkincstáré maradt.

A franciás műveltségű Ambrus Zoltán nyilván e „pour le roi de Prusse” szólást ültette át nyelvünkbe, feltűnő szatirikus éllel, hiszen az ő szereplője — századvégi pesti arszlán — nem dolgozik, hanem udvarol ellenszolgáltatás nélkül. Kérdés persze, hogy

írónk nem a beszéltetett személy jellemzésére szánta-e e ritkaságszámba menő különös szólást, ugyanis szereplője minduntalan fitogtatja francia nyelvismeretét; például ugyanazon szövegrészben: „... aztán egy hónapig még boudiroztak, végül kibékültek, voilà tout.” E lehetőséget némileg cáfolja az a körülmény, hogy Ambrus műveiben egyebütt is se szeri, se száma a sajátos francia kifejezések, fordulatok, szókapcsolatok átvételének; például az idézett könyvben is: „kettő közül egy” (204), ami a „des deux choses l'une” ismert kifejezés magyarítása.

Másrészt az is figyelembe veendő, hogy a címül írt tükörfordításhoz hasonló jelenségekkel másutt, más szerzőknél is találkozhatunk. Például Jócsik Lajos az egyik politikai tanulmányában az ugyancsak francia „contrat léonin” kifejezésnek magyar szövegben annyira szokatlan tükörfordítását használja, hogy maga is szükségesnek érezte körülírással értelmezni: „Magyarország és Csehszlovákia *oroszlánszerződést* kötött, amelyben minden hátrány a mienk, minden előny Csehszlovákiáé” (id. Ohati Nagy László, Valóság, 1984/1., 84).

Dobossy László

Norma, átlag és eltérés

A fenti címmel rendezett tudományközi szimpoziumot — a Pécsi Akadémiai Bizottság VIII. (irodalom-, nyelv- és történettudományi) szakbizottságának közreműködésével — a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karának Magyar Nyelvészeti Tanszéke 1984. május 23–25-én, a PAB székházában. Ez a háromnapos országos konferencia egy tervezett interdiszciplináris rendezvénysorozat első állomásaként a legkülönbözőbb társadalomtudományi szakterületek (jog-, történet-, közgazdaságtudomány, pszichológia, pedagógia, néprajz, művészettudomány, nyelvészet) tudósait hívta össze színvonalas tapasztalatcserére, hogy az e tudományokban kulcsfogalomként szereplő norma kérdéskörét, s ezzel összefüggésben a sztenderd és a deviáció problematikáját minél több megközelítésből megvitassák. A tanácskozáson a nyelvtudományi megközelítés egészséges túlsúlya érvényesült, a szimpozium törzsanyagát a nyelvi norma kérdései alkották.

Megnyitó beszédében Szépe György is hangsúlyozta annak jelentőségét és szükségességét, hogy a különféle társadalomtudományokban egyaránt, de a szakterülettől függően bizonyos mértékig eltérő értelemben használt kulcsfogalmakat az egyes tudományágak ismerői több oldalról is értelmezzék, illetőleg használatuk kérdéseit egymással egyeztessék.

A délelőtti plenáris üléseken átlagosan negyven perces előadások hangzottak el. A délutánonként megtartott húsz perces korreferátumokat négy szekció fogta össze; ezek közül a konferencia első két napján három-három ülésezett párhuzamosan. Az *A* (közgazdaság-, történet-, neveléstudományi) szekció május 23-án, a *B* (irodalom- és művészettudományi) szekció május 24-én, a *C* és a *D* (elméleti, illetve alkalmazott nyelvészeti) szekció pedig mindkét napon tanácskozott.

A nyitó plenáris ülésen, május 23-án délelőtt elsőként Ormos Mária tartott előadást a sztenderd és az alternatíva történettudományi kérdéseiről *Elkanyarodás — külön utak — elmaradottság* címmel. Szotáczky Mihály *A normák keletkezése, funkciója és ontológiai helyük* című előadásában — jogtudományi érveléssel — rámutatott az abszolút etikai normák és a ténylegesen gyakorolt szociális normák különbözőségére, a deviáció fogalmával összefoglalt jelenségeknek az egyszerű köznapi szokások megsértésétől a jogilag is tiltott bűnözésig terjedő sokféleségére.

A jelölés válságáról szólva a szimpoziumot szervező Fülei-Szántó Endre a modern kommunikációelmélet és a szemiotika felől közelítette meg a konferencia tárgykörében jelzett három fogalom összefüggéseit és értékszerkezetüket, az ideális, a gyakori és az eltérő értéktartalmát. Ötletesen szemléltetett, gondolatébresztő modelljében lényeges viszonylatokat villantott fel. A délelőtti programot Molnár Péter *Humán etológiai szempontok pszichopatológiai folyamatok értelmezésében* című, széles körű érdeklődéssel kísért előadása zárta.

A Fülei-Szántó Endre vezette *A* szekció délutáni ülésén először négy közgazdaságtudományi korreferátum hangzott el: Zeller Gyula Normativitás a vezetésben, Tóth Tibor Elmaradottság — különbözőség címmel szerepelt; a szten-derd és az eltérés összefüggéseit Fixler László a minőségben és a reklámban, Halász Miklós a hosszútávú munkaerő-gazdálkodásban vizsgálódva tárta fel. A történettudomány képviselőjében Hóvári János a történelem és a mítosz tárgykörében, Kun Miklós pedig Orosz uralkodók magatartásformái a XVIII—XX. században címmel tartott korreferátumot. A nyelvpedagógia keretében, az ifjúsági nyelv kutatásának eredményeit, illetőleg tanulságait a konferencia témakörének megfelelően összefoglalva Bachát László a fiatalság egyes csoportjainak életérzéséről és verbális magatartásáról szólott, s közben ízelítőt adott a meggyőző mondanója mögött biztos fedezetként álló, megbízható és gazdag példatárból. Koltai Dénes a felnőtt hallgatók önértékelésének és a tanári értékelésnek az összefüggésével foglalkozott; korreferátumában egy három értékműben végzett andragógiai elemzést ismertetett. Az *A* szekció ülése Kokas Klára zenepedagógiai korreferátumával fejeződött be, amelyben az előadó közvetlen hitelességgel, képmagnetofonos szemléltetéssel adta közre zene és mozgás együttesére építő óvodai kísérletének érdekfeszítő tapasztalatait.

A Bognár József vezetésével ülésező *C* szekcióba túlnyomó részben alkalmazott nyelvészeti témák, elsősorban nyelvtanítással és nyelvműveléssel foglalkozó korreferátumok kerültek. Mindkét témakör megtárgyalását szerencsés módon készítette elő Szépe György előadása a nyelvpolitika fejlődési irányairól. A nyelvpolitika és a nyelvtervezés szoros összefüggéseire rámutatva, a tudományos megalapozottságú előrelátásnak megfelelően irányított beavatkozás kérdését nemzeti és nemzetközi kontextusba helyezve felhívta a figyelmet arra is, hogy a nyelvfejlődés során kialakult helyzetben gyakorlatilag nincsenek magyar nyelvi korlátaink gondolataink közlésében, illetve a más nyelveken közvetítettek megfeleltetésében. Szentgyörgyvári Artúr kifejtette, hogy egymás hatékonyabb megértése érdekében olyan világnézeti szemantikára van szükség, amely az egymásrataltság elvéből következik; ismertetette a szabály, a szabályalkalmazás és a szabálytalanság néhány nemzetközi vonatkozását, utalt a hiba és a tévedés különbözőségére, s a „pattern” fogalmát is fölvetette a norma—átlag viszonyok sorába. Budai László korreferátumának témája: A lehetséges célok és célrendszerek az idegen nyelvek oktatásában és a céloktól való eltávolodás főbb okai. Ebben a keretben kitért a tantervi követelmény és a tanári szabadság kérdésére is, és hangsúlyozta, hogy az idegennyelv-oktatásban, ha tényleges, valós társadalmi igényeknek megfelelően kívánjuk azt alakítani, biztosítani kell, hogy a tanulók válogathassanak a lehetőségekből. Bognár József a nyelvi gondolkodásmódoknak az idegennyelv-tanulásban és -elsajátításban megfigyelhető konfliktusát, pontosabban ennek okát abban látja, hogy az anyanyelvét beszélő a mondanó oldaláról közelíti meg a nyelvet, az idegen nyelvet használó pedig a formai rendszer oldaláról, az anyanyelv formarendszerét azonosítja az idegen nyelvével. Huszár Ágnes Nyelvművelés és norma című hosszabb előadása a téma egyik fontos aspektusát tárgyalta. Minthogy korszerű nyelvművelésünk egyik feladata éppen a nyelvi jelenségek értékelése részben a mai nyelvszokás, illetve a fejlődési törvényekben és irányokban tükröződő norma alapján, s ennek megfelelően az értékek tudatosítása, amely támogatónak a normát erősítheti, joggal emelte ki a referátum az értékrendhez való igazodás jelentőségét, s ezzel kapcsolatban utalt a nyelven belül élő dialektusok presztízsszintjeire. Fabó Kinga a nyelvhelyességi szabályok jellegét meghatározva a nyelvművelésről mint a nyelvhasználat regulatív szabályozásáról, a beszédaktus-elmélet keretén belül elhelyezett nyelvművelő tevékenység normativitásáról mondott korreferátumot. Sörös Anna Nyelvi normák — nyelvi újítások címen szerepelt korreferátummal. Hagyománykövetés, élő nyelvhasználat, szükségszerű újítás — ezt a

három tényezőt együtt kell figyelembe vennünk, ha a normativitást és a történetiséget dialektikus egységben kívánjuk megragadni. K e p e c s Á g n e s korreferátuma a nyelvoktatás témaköréhez tért vissza: az angol modalitás formáit vizsgálta a magyar anyanyelvű tanulók megközelítő rendszerében.

A párhuzamosan folyt másik nyelvészeti tanácskozást, a *D* szekció ülését A n d o r J ó z s e f vezette. B r a d e a n — E b i n g e r N e l u a Duna-nyelvszövetség interlingvális fejlődéséről, illetve az areális nyelvészet újabb szakirodalmáról adott áttekintést. Areális megközelítésben fölvetődtek a területileg érvényes norma hatásának egyes részletkérdései, amelyeket talán hasznos volna tipológiai és diakronikus tényekkel is szembe-istíteni. S e r e g y L a j o s Társadalmi jelenségek a nyelvhasználat tükrében című korreferátuma képviselte a szekcióban a nyelvművelés területét. A határozói igenév és a létige szerkezetének használatával kapcsolatos nyelvhelyességi probléma összetettségét frapáns példákkal érzékeltette. S z a b ó G é z a kiterjedt példaanyagra támaszkodva, a nyugati magyar nyelvjárásokra összpontosítva a diglosszia és a nyelvi norma összefüggéseit tárgyalta korreferátumában. D o r n b a c h M á r i a az átlag és az eltérés értelmezési lehetőségeit a tizenkét éves gyermekek előszóbeli megnyilatkozásai alapján vizsgálta; az ingermondatra asszociált narratív szöveg és függő párbeszéd szintaktikai jellemzőit, a gyermekkori szövegalkotásban működő törlési és helyettesítési szabályokat, az és kötőszó mint a spontán beszédben használt kapcsolóelem szerepét egy összetett mondat szöveg-tani megközelítésű elemzése köré építve ismertette. S z a l a m i n E d i t a magyar beszélt nyelv néhány szintaktikai konstrukciójának az írott nyelvi normától való eltéréséről szólva a mondatátszövődésnek a fókuszképzéssel és a topikalizációval összefüggésbe hozott vizsgálatához nyújtott értékes adalékokat. F ü r e d i M i h á l y Az -ódzik/-ózik képzők használata a mai magyar szépprózában című korreferátumában — a szépprózai gyakorisági szótár eddigi eredményeit fölhasználva — meggyőző pontossággal elemezte a *dz* eltűnésének és megmaradásának eseteit, s a közismert vitában állást foglalva utalt a kérdés lexikográfiai következményeire.

A május 24-i plenáris ülés első előadója a lipcsei J o h a n n e s W e n z e l volt. Norm, Fehler, Fehlerbewertung — eine theoretische und praktische Betrachtung (Norma, hiba, hibaértékelés — elméleti és gyakorlati szemlélet) című előadásában a grammatikai-szemantikai és a szituatív norma megkülönböztetésének szükségessége mellett érvelt, s kiemelte a közléscsere stilisztikai vonatkozású problémáinak a helyzeti értékkel összefüggő jelentőségét. T e m e s i M i h á l y az anyanyelvi nevelés és a nyelvi norma viszonyrendszerében, a nyelvtudományi alap kutatások eredményei gyakorlati alkalmazásának társadalmi követelményére hivatkozva rámutatott, hogy a nyelvről való helyes gondolkodást és a nyelvhasználati készséget egy társadalmi méretű nyelvművelés igényével kell fejleszteni — hangsúlyozva, hogy a norma nem azonos az átlaggal, a szokással, hanem változásra irányuló helyesbítő eljárásnak kell tekinteni; ugyanakkor a nemzeti nyelv a nyelv szokás szabályozójaként egységes és eszményi nyelvtípus. V a r g h a L á s z l ó az összehasonlító kézírásvizsgálat buktatóiról adott jogtudományi érdekű áttekintést, amely részletesen kitért a kézeredetre vonatkozó szakvélemény megalapozatlanságának a saját aláírás hamisítását is magában foglaló eseteire. H o r á n y i Ö z s é b Norma = kép, sztenderd = kép és kép-deviáció című kommunikációelméleti-szemiotikai előadásának középpontjában a vizuális jelek értelmezése állott, ezek viszonylataival kiválóan szemléltette a törvény, az előírás, a szabály és a normával kapcsolatban használt többi fogalom rendszerszerű hálózatát. A délelőtti előadások sorát M á t é J a k a b zárta, aki a XX. századi nyelvtudomány differenciálódási és integrálódási folyamatait vázolta fel a konferencia tárgykörében jelzett átfogó szemléletnek megfelelően.

A B é c s y T a m á s vezette *B* szekcióban irodalom-, illetve művészettudományi témák szerepeltek. G e r e b e n Á g n e s a kisforma változásairól, a műfajstruktúrák

egymásba való elhajlásáról tartott korreferátumot az epika tárgykörében. B é c s y T a m á s a műnem normativitásáról szólva — a műnem és a műfaj kategóriájának következetes elkülönítésével — hitelesen bizonyította, hogy az esztétikai és irodalomelméleti fogalmakat azonos logikai alapon célszerű meghatározni. B ó k a y A n t a l mondandójának középpontjában a köznyelv és a költői nyelv norma—deviáció viszonyának kétirányúsága állott; a poétikai funkcióhoz különböző nyelvfilozófiai értelmezésekből kiindulva közeledett. S z e n d i Z o l t á n Az ironia mint kompozíciós elv az irodalomban címmel, K u r d i M á r i a és B o c z A n d r á s pedig Szintaktikai szabálytalanságok Yeats költői nyelvében címen foglalta össze témáját. A k n a i T a m á s — program, kokettéria és belcanto divathullámára célozva — a vizuális művészetek konzumtartalma elleni lázadások hátterét, a művészség és a művésziatlenség helycseréit világította meg a hetvenes évek idevágó jelenségeinek tükrében.

A május 24-i C (nyelvészeti) szekciót R ó n a i B é l a vezette. Itt elsőként P e s t i J á n o s kapott szót, aki a nyelvjárás értékmegőrző szerepére rámutatva kifejtette, hogy a nyelvjárás tény nemcsak azért érték, mert a nyelvnek egy archaikusabb állapotára enged következtetni, hanem azért is, mert a köznyelv (regionális köznyelv) és az irodalmi nyelv szintjén is jelen van napjainkban. Az előadó fontosnak tartja annak tisztázását, hogy a mai nyelvjárás jelenség milyen értelemben tekinthető nyelvtörténetileg bizonyító adatnak, s a nyelvjárás érték milyen nyelvváltozathoz viszonyítva jelenik meg érték-ként. A viszonyok kérdéséhez tartozik továbbá, hogy egyrészt a nyelvjárás elemek szép-irodalmi felhasználása igen hatékony stílusesszköznek bizonyult a környezet- és jellemrajzban, másrészt viszont gyakran vitatéma, hogy mi menthető át a nyelvjárásokból a köznyelvbe. H o f f m a n n O t t ó Dogma és formabontás a tanulói szövegalkotásban című korreferátumában a tantervelméleti elképzeléseket bírálta; előadta, hogy jelenlegi fogalmazástanításunk egysíkú, mivel csak a „szabályos” típusokat (elbeszélés, leírás stb.) tartalmazza, s mellőzi a „szabálytalan” műfajokat (elbeszélő leírás, riport stb.). Útkeresés a fogalmazástanításban című munkájában is összegezett tantárgypedagógiai kísérletének sikerét tanulói példaanyaggal bizonyította az előadó. H e i l m a n n J ó z s e f egy magasabb korosztály körülhatárolt csoportjának, az egyetemistáknak és a főiskolásoknak a nyelvhasználatát vizsgálta, az ifjúsági nyelv és a felnőttek nyelvhasználat közötti stádiumban helyet foglaló hallgatók nyelvi kultúráját kutatta — abban az összefüggésben, hogy a tanári nyelvhasználat követelményeinek rögzítésével mit tud nyújtani a felsőoktatás az ezredfordulóra várható nyelvi eszménykép alakításához. M á r k T a m á s Átlag és eltérés az uráli nyelvek fejlődésében című korreferátuma a konferencia témakörében megjelölt, ebben a vonatkozásban igen újszerűen ható szempontok alapján tekintette át a nyelvi széttagolódás folyamatát. Z e m p l é n y i V e r a a magyar és a finn személyes névmások használatában megfigyelhető „szabálytalanságok”-ra összpontosítva az ő és az az névmás rokon nyelvi megfelelőinek összevetésével arra keresett választ, milyen körülmények között vonatkozhat személyekre is az az névmás, illetőleg mikor nem vonatkozhat. A deiktikus eseteket és a ragos alakokat sorra véve számos más kérdés is megfogalmazódott az eltérések okából. M e l á t h F e r e n c — a köznyelv és a tájnyelv kérdéskörében — rendkívüli gyűjtőmunkával vette számba Veres Péter Aszály című regényének nyelvjárás elemeit, s ezeket a könyv teljes szókincséhez viszonyított adatolással, a szokásos rendszerezéssel csoportosította.

A M i s k y G y ö r g y vezette másik nyelvészeti ülés, a D szekció programjának gerincét a nyelvvoktatás és a szaknyelvkutatás időszerű kérdései alkották. E ö r d ö g h M i k l ó s a nyelvtudás elbírálásáról szólva kifogásolta a tesztek általánossá vált túlértékelését; véleménye szerint a tudás több szempontú minősítésében a tesztek csak az egyik, mégpedig a kiegészítő tényező szerepét láthatja el. K o n t r a M i k l ó s az egyesült államokbeli magyar nyelvhasználat témájához nyújtott a nyelvi sztenderd és a

deviáció mibenlétét érintő adalékokat. Pongrácz Judit a gazdasági szakszövegek fordítási nehézségeit elemezte egy hibaértékelés tükrében. Zerkowicz Judit a verbális etikett normái elsajátításának fontosságát bizonyította meggyőző érvekkel. Szöllősy-Sebestyén András A norma a szaknyelvkutatásban című korreferátumában arra a lényeges mozzanatra is kitért, hogy a normában az új és a régi mint „lesz” és „van” ütközik össze. Cseresnyési László a fonetikai norma és deviáció összefüggéseit taglalva, a norma definiálhatóságának kérdéséből kiindulva a normát a helyes kiejtés vezérfonalaként ragadta meg. Kimagasló érdeklődés kísérte Jarovinszki Alekszandr pszicho- és szociolingvisztikai szempontokat ötvöző korreferátumát, amely a kétnyelvűséget mint „a norma körüli keringést”, a nyelvekhez való viszonyulás változásait típusainak szakszerű bemutatásával tárgyalta. A szekció színeit a norma-kérdés alkalmazott matematikai fölvetése is gazdagította: Lang Zsolt Struktúrák szerkezetének feltárása és képszerű ábrázolása az alkotó elemek átlaga, szórása és trendje alapján című korreferátuma nemcsak újabb mutatók (további középértékek), illetve szempontok (gyakoriság, a középtől való eltávolodás mértéke) bevonásával, hanem bizonyos struktúrák kötött használatát illetően a nyelvoktatás gyakorlatára is kitérve szélesítette a tanácskozás tematikáját.

A harmadik nap plenáris ülésén, amelyen Károly Sándor elnökölt, elsőként Pléh Csaba a pszichológiai tárgyú előadása hangzott el a nyelvi normatudat pedagógiai és szituatív befolyásolóirol. Ebben az előadó a kísérleti anyanyelvi nevelésnek a normaérzésekre gyakorolt hatásáról számolt be, amely egy Pécsen végzett empirikus felmérés eredményeiben is tükröződik. Csizmadia Sándor Nevelés, gyarlóság, agresszivitás címen fejtette ki gondolatait a francia „nemzeti karakter” alapjairól — a filozófus megközelítésében. A konferencián a néprajz tudományát képviselő Andrásfalvy Bertalan a magyar népballadáknak a középkori társadalom közösségi-erkölcsi rendje védelmében betöltött szerepéről, az énekelt női műfaj lélektani hatásának jellemzőiről tartott előadást „Bűn a törvény erősítője” címmel. Befejezésül Hidas Judit nyelvészeti előadása következett, amely különböző nyelvekben vizsgálta meg a deviancia — tolerancia viszonylagosság kérdését (magyar, orosz, angol és japán nyelvi jelenségek alapján).

A témakör multi-, illetőleg interdiszciplináris megközelítésének tanulságos összegezését, sőt a soron következő tudományközi konferencia tárgykörének előzetes körvonalazását szolgálta a szimpozionzt záró kerekasztal-vita. A magnetofonszalagra rögzített beszélgetést Szépe György vezette, és a következő gondolatokban összegezte a tanácskozáson elhangzottakat: a negatív vagy pozitív irányú eltérések fölött domináns szerepre törekvő normában mint társadalmi tartalomban az általánosodás tendenciája érvényesül; a normától független átlag komplementer párja a valóság tényeinek egyedi sokasága.

Szűcs Tibor

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1984. IX. 6. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

85.13677 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szemle

Jakab István: Nyelvünk és mi. (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	114
Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	118
Kósa Ferenc: Apor Péter helyesírása és nyelvének hangállapota (Ismerteti: <i>Posgay Ildikó</i>)	119
Décsy Gyula (szerk.): Globál Linguistic Connections (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	120

A nyelvőr postája

<i>Paczolay Gyula</i> : Az elveti a súlykot első előfordulása	122
<i>Ábrahám Imre</i> : Rovát	122
<i>Dobossy László</i> : A porosz királyért	122

A nyelvőr hírei

<i>Szűcs Tibor</i> : Norma, átlag és eltérés	124
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P.O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben
végrehajtott változások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O.
Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975.* Red. Gyula Ortutay Pars I. Acta Sessionum Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története.* 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes.* Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn.* (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165. l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Püßszántó.* (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások.* 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata.* 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffirmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda.* (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség.* Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai.* 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszájának elméleti-módszertani kérdései.* Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Positionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching.* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere.* (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages.* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten.* Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte.* Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete.* A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8